

Оріон

Людмила Коваленко
Ніна Бернадська

Українська література

10

Рівень стандарту

Л. Т. КОВАЛЕНКО, Н. І. БЕРНАДСЬКА

Українська література

Рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

2018

УДК 821.161.2.09*кл10(075.3)
К56

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 31.05.2018 № 551)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Навчальне видання

*КОВАЛЕНКО Людмила Тарасівна
БЕРНАДСЬКА Ніна Іванівна*

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

(рівень стандарту)

Підручник для 10 класу закладів
загальної середньої освіти

Редактор *І. В. Красуцька*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*

На обкладинці підручника — репродукція
картини *Софії Караффи-Корбут*
В оформленні підручника використані
світлини *Т. Будкевич, С. Клименка,*
І. Красуцького, Ю. Митрофаненка, В. Солов-
йова, ресурси вільних інтернет-джерел
(с. 9, 21, 43, 46, 47, 82, 85, 88, 120, 138, 147,
157, 175, 180, 190, 192, 195, 213, 225, 254,
282, 294, 302, 304), а також репродукції
художніх робіт О. Новаківського (с. 21)

Коваленко Л. Т.

К56 Українська література (рівень стандарту) : підруч. для
10 кл. закладів загальної середньої освіти / Л. Т. Коваленко,
Н. І. Бернадська. — К. : УОВЦ «Оріон», 2018. — 320 с. : іл.
ISBN 978-617-7485-71-0

ISBN 978-617-7485-71-0

Формат 60x90 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 20,00 + 0,25 форзац.
Обл.-вид. арк. 19,5 + 0,00 форзац.
Зам. №
Наклад 22500 пр.

**ТОВ «Український освітянський
видавничий центр «Оріон»»**

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.
Адреса видавництва: 03061,
м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2
www.orioncentr.com.ua

Віддруковано

ТОВ «МОНОЛІТ-ДРУК»
вул. Новокостянтинівська, 2А,
м. Київ, 04080

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6043 від 27.02.2018 р.

УДК 821.161.2.09*кл10(075.3)

© Л. Т. Коваленко,
Н. І. Бернадська, 2018
© УОВЦ «Оріон», 2018

Переднє слово до справжніх читачів

Чи замислювалися ви над тим, скільки книжок «середньостатистична» людина може прочитати за своє життя? Уявімо собі: ви приділяєте цьому захопливому заняттю щодня лише одну годину. Якщо вважати, що більшість людей за цей час прочитує п'ятдесят сторінок, тоді протягом року можна ознайомитися з 18 250 сторінками або трохи більше ніж 70 книжками обсягом 250 аркушів. У такому разі за наступні 50 років свого дорослого життя ви встигнете прочитати щонайменше 3650 книжок! А це насамперед неперевершена насолода від спілкування з авторами всіх часів і континентів. У зв'язку з цим сучасний американський письменник Джордж Мартін одного разу написав: *«Читач проживає тисячу життів, перш ніж помре. Людина, яка ніколи не читає, проживає тільки одне»*. Але, крім задоволення, ви матимете також змогу долучитися до скарбів культури, і в колі друзів вас уважатимуть інтелектуалом! Погодьтеся, що навіть ці два аргументи вже мотивують взятися за книжку.

Як завжди, вашим другом і вчителем у світі української літератури залишається наш підручник. Сподіваємося, що ви з приємністю користуватиметеся його текстами, хоча ця навчальна книжка не претендує бути істиною в останній інстанції. Будьте вдумливими читачами, пропонуйте на уроках своє розуміння творів, дискутуйте!

РАДІСНОГО І ТВОРЧОГО ЧИТАННЯ КОЖНОМУ З ВАС!

З повагою — автори

Зміст

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	
ДО СПРАВЖНІХ ЧИТАЧІВ	3
ВСТУП. Українська література другої половини ХІХ ст.	6
ШЛЯХАМИ РЕАЛІСТИЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ	22
Іван НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ:	
«Всеобіймаюче око України»	23
«Кайдашева сім'я»	30
Вчитися легко!	48
Панас МИРНИЙ:	
«Перший симфоніст української прози»	49
«Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	61
Я — справжній читач, або Перевіряємо себе	78
ФЕНОМЕН «ТЕАТРУ КОРИФЕЇВ»	79
Від amatorів до корифеїв	80
Іван КАРПЕНКО-КАРИЙ:	
«Треба працювати день і ніч, щоб побільше зробити для загального добра...»	89
«Мартин Боруля»	99
Я — справжній читач, або Перевіряємо себе	108
ТИТАН ДУХУ І ДУМКИ: Іван ФРАНКО	109
Зі збірки «З вершин і низин»	
«Гімн» («Замість пролога»)	127
«Сікстинська мадонна»	130
Вчитися легко!	133
Зі збірки «Зів'яле листя»	
«Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»	133
«Чого являєшся мені...»	135
Зі збірки «Мій Ізмарagd»	
«Легенда про вічне життя»	138
«Мойсей»	140
«Сойчине крило»	147
Я — справжній читач, або Перевіряємо себе	159

ВІДКРИТТЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ	160
Модерна українська проза	161
Михайло КОЦЮБИНСЬКИЙ :	
«У пошуках материка Краси»	162
«Intermezzo»	174
«Тіні забутих предків»	180
Вчитися легко!	188
Ольга КОБИЛЯНСЬКА:	
«Пишна троянда в саду української літератури»	190
«Impromptu phantasie»	200
«Valse melancolique»	205
Василь СТЕФАНІК :	
«Письменник, що рвав своє серце навіл»	215
«Камінний хрест»	222
Володимир ВИННИЧЕНКО:	
«Художник, розп'ятий на хресті політики»	232
«Момент»	243
Я — справжній читач, або Перевіряємо себе	252
ОБРАЗНЕ СЛОВО ПОЕТИЧНОГО МОДЕРНІЗМУ	253
Леся УКРАЇНКА: «Серце української духовності»	254
Ліричні твори	
«Contra spem spero!»	262
«Слово, чому ти не твердая криця...»	263
«Мріє, не зрадь!..»	264
«Стояла я і слухала весну...»	265
«Лісова пісня»	267
Микола ВОРОНИЙ: «Шукач нової краси»	282
«Блакитна Панна»	289
«Інфанта»	290
Олександр ОЛЕСЬ: «Радість і журба»	294
«О слово рідне! Орле скутий!..»	302
«Чари ночі»	304
«По дорозі в Казку»	306
Вчитися легко!	314
Я — справжній читач, або Перевіряємо себе	317
Літературний навігатор	318

ВСТУП

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Історичні координати

У 50–60-х рр. ХІХ ст. спостерігається пошвавлення громадського життя, викликане певним послабленням політичного гніту. Причини цього — підготовка антикріпосницької реформи, наростання настроїв протесту. У Східній Галичині було прийнято нову конституцію Австро-Угорщини, яка частково розширювала права «русинів», тобто українців, які мешкали на цій території. В Україні виникають громади.

Громада — це група людей, об'єднаних спільністю становища та інтересів. В Україні до початку ХХ ст. існували сільські общини, які називали громадами, а сьогодні — у незалежній державі — спостерігаємо їх відродження.

«Стара громада» (у центрі — Іван Нечуй-Левицький)

Тож національно-культурні осередки української інтелігенції, які виникли в Петербурзі та Києві у 50-х рр. ХІХ ст., були названі громадами. Перша з них створена в 1859 р. в Петербурзі у зв'язку з необхідністю суспільних змін, зумовлених скасуванням кріпацтва. Її учасники — **М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко.**

У 70-ті рр. XIX ст. центр українського руху перемістився з Петербурга до Києва. Тут виникла «**Стара громада**» — організація української інтелігенції, члени якої активно займалися громадською, культурною, просвітницькою діяльністю. Вона проіснувала до 1876 р., до заборони Емським указом. Серед її учасників — відомий історик В. Антонович, батько М. Рильського — Т. Рильський, композитор М. Лисенко, етнограф П. Чубинський та інші. Як правило, громадівці збиралися щотижня по суботах у когось удома для обговорення спільних справ і планів. Поступово склад цього товариства розширювався, зокрема, студентською молоддю. Виникають нові гуртки в інших містах України під назвою «кіш» або «курінь». Їх члени — переважно молоді студенти, тому ці організації здобули назву «Молода громада», а київське товариство — «Стара громада».

Громадівці зробили неоціненний внесок у розвиток української культури. Так, М. Лисенко став засновником українського оперного мистецтва, М. Старицький — українського театру. За спогадами матері Лесі Українки — Олени Пчілки, у родині М. Старицького панував культ усього українського: усі її члени розмовляли рідною мовою, одягалися в національний одяг.

Громадівці влаштовували театральні вистави, концерти, літературні вечори. Наприклад, було поставлено п'єсу Я. Кухаренка «Чорноморський побит на Кубані», перероблену М. Старицьким, оперу М. Лисенка «Різдвяна ніч», лібрето до якої за мотивами твору М. Гоголя написав також М. Старицький. Громадівці популяризували творчість Т. Шевченка, надавали матеріальну допомогу його родичам.

Активність членів «Старої громади», їхнє служіння ідеї національного визволення непокоїли царський уряд. У 1876 р. Олександр II підписує Емський указ, набагато суворіший, ніж Валувський циркуляр 1863 р. Його суть — заборона друку українською мовою оригінальних творів і перекладів (виняток — історичні джерела й документи, художні твори за правилами російського правопису), заборона українською мовою театральних вистав, концертів, навіть тексту для нот. У 70–90-ті рр. посилюється цензурний терор.

Однак репресивна політика царського уряду не змогла припинити рух української ідеї. Переслідування української мови, літератури, русифікація школи, церкви не дали сподіваного ефекту. У 1881 р. Емський указ доповнюється новою забороною — на ввезення українських книг із-за кордону (а вони часто друкувалися в Галичині). З 1884 р. українська п'єса в один вечір не могла виставлятися без російської. У 1895 р. — заборона українських дитячих книжок. У таких умовах українська література була каталізатором суспільного й культурного життя.

Поетія: час зрілості

Основні тенденції розвитку. Поетія другої половини ХІХ ст. ознаменувалася тим, що в ній працюють митці різних поколінь і стилів. З романтиків (їх називають пізніми) — Я. Щоголів, П. Куліш, із реалістів — М. Старицький, Олена Пчілка, Б. Грінченко, І. Манжура, П. Грабовський¹.

У 50–70-ті рр. активно діють у літературі Л. Глібов, С. Руданський, П. Куліш, Ю. Федькович та інші. Їхню естафету підхоплюють уже згадані поети-реалісти, а в 90-х рр. заявляє про себе талановите покоління молодших — Леся Українка, В. Самійленко, Микола Вороний. Надзвичайно важливою в цей період є творчість І. Франка, яка засвідчила перехід української поетії від реалістичного стилю до модерністської техніки.

Українська поетія другої половини ХІХ ст. поділяється на два періоди — 50–70-ті рр. і 80–90-ті рр.

◆ У 50–70-ті рр. вона розвивається під впливом творчості Т. Шевченка. Так, у 60–70-х рр. з'являються видання, у яких досить повно постала його поетична спадщина: «Кобзар» (Санкт-Петербург, 1867), «Поетії» у двох томах (Львів, 1867), «Кобзар» у двох томах (Прага, 1876). Твори Т. Шевченка, уперше видані в такому обсязі, стали загальновідомими й не могли не вплинути на літературне життя. Тогочасні поети, як і великий Кобзар, продовжують возвеличувати свободу, закликати до боротьби з багатовіковою неволею українського народу, до здобуття національної незалежності України. У цей період написано такі твори, як «Ще не вмерла Україна!» П. Чубинського, «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» О. Кониського. Вони стали національним і духовним гімнами.

Водночас створений генієм Т. Шевченка ліричний герой — сильна особистість, яка може любити й ненавидіти, страждати й продовжувати вірити, — залишається неперевершеним. Поети 50–70-х рр. малюють іншого ліричного героя. Він дуже конкретний, занурений у реалії життя, його дії тісно пов'язані з обставинами. Оскільки провідним мотивом поетії залишаєть-

¹ Творчість багатьох із цих поетів охоплює не лише другу половину ХІХ ст., а й початок ХХ ст.

ся громадянський, то цей герой здатний на самопожертву, але часто його огортають самотність, розчарування, навіть безнадія. Відтак у поезії спостерігається розквіт жанру елегії.

Ліричний герой оточений однодумцями в боротьбі за національну справу, за народні інтереси, тому він звертається до друзів, ідейних побратимів, літературних учителів. Так у поезії зростає питома вага послань, ліричних листів, присвят.

Так уявляють Шевченкову музу автори пам'ятника Кобзарю, який нещодавно відкрився в місті Сторожинець.

Якщо поети першої половини ХІХ ст. зверталися до історичного минулого, оспівуючи в романтичних тонах козацькі подвиги, то поети другої половини ХІХ ст. переважно зосереджені на своїй сучасності. З'являється й розвивається жанр ліричного портрета, у якому змальовується зовнішність персонажа, згадується його соціальний стан, професія, деталі життя. Внутрішній стан ліричного героя пов'язується із зовнішнім світом, його духовні боріння і психологічні стани — із соціальними проблемами.

Лірика набуває публіцистичності, тобто в ній панують важливі суспільно-політичні, соціальні питання, висловлені у стриманих образах, просто, повчально, з ораторськими інтонаціями. Ці явища пояснюються й тим, що поезія стає реалістичною.

◆ **80–90-ті рр.** — це час творчої активізації та зрілості української поезії. Посилюються особистісні настрої, у них зрівноважуються почуття й думки, національні та політичні ідеї набувають більшої образності. Ліричний герой залишається борцем, бо він продовжує вболівати за національний і культурний поступ рідного народу. Проте його словесне

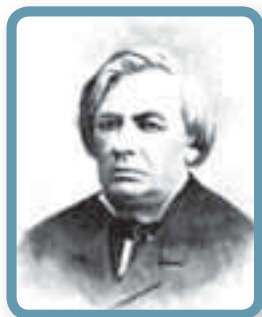
змалювання поглиблюється психологічно, він набуває конкретних індивідуальних рис. Виняток — поезія Я. Щоголева, який продовжує традиції романтизму.

Зникають пишнослів'я, сталі образні схеми, декларативність.

Поети звертаються до складних і суперечливих почуттів, наприклад, в оспівуванні кохання. Домінує філософська поезія, у якій серед жанрів переважає медитація¹.

У два останні десятиліття XIX ст. активно розвивається гумористично-сатирична поезія. У ній гострі комічні ситуації розкривають соціальні конфлікти, а також людські вади, гідні висміювання. Цікаво, що поети-сатирики критично розглядають творчість своїх попередників і в ній шукають застарілі мотиви, неприродність вислову, які теж висміюються.

В окремих поезіях з'являються урбаністичні мотиви. Це такі твори, як, наприклад, «*Місто спить...*» М. Старицького, «*Палати*» Я. Щоголева.

ЯКІВ ЩОГОЛІВ (1823–1898)

Яків Іванович Щоголів народився в місті Охтирка (нині це райцентр Сумської області). Навчався в Харківському університеті, після закінчення якого тривалий час працював на різних державних посадах. У його автобіографічних записах можна прочитати: «*Служба була для мене справжньою карою господньою і терпілася лише з-за боротьби за існування... Пішов би далеко далі, але ніколи ні перед ким шиї не зігнув*». Праця дрібного чиновника заважала його літературній діяльності, у яку він поринув у 40-х рр. Тому, щойно з'явилася можливість, Я. Щоголів покидає службу й скромно живе в Харкові. У цьому місті він і похований.

Найточніше Щоголева словами з його ж поезії «*Лебідь*» назвав Микола Зеров — «*непривітаний співець*». Чому? Поета мало розуміли сучасники, а нащадки досі не вповні дослідили його творчість і опублікували її.

¹ *Медитація* — ліричний вірш-роздум філософського змісту.

Яків Щоголів — один із поетів харківської школи романтиків. Можливо, найталановитіший із них.

Саме його життя сповнене романтичних ситуацій. Чого вартий, приміром, той факт, що він не пам'ятав дати власного народження. Або плутанина з написанням прізвища — *Щоголів, Щоголев, Щогольов, Щоголев, Щиголь*. У долі поета простежуються й містичні збіги. Так, одна з його збірок побачила світ у день похорону поета, 30 травня 1898 р. Повне зібрання творів з'явилося лише в 1919 р.

Життя Я. Щоголева позначене й неймовірною трагедією — передчасною втратою двох дітей. Є в ньому і драматична сторінка: одного дня все, ним створене, було спалено, поет замовк більш ніж на тридцять років.

Доробок митця не такий уже й великий. Художня спадщина поета — дві збірки: *«Ворскло»* та *«Слобожанщина»*. Уся його творчість становить 199 поезій. У них переважають мотиви історичні, громадянські, пейзажні, філософські. С. Єфремов окреслив їх так: «прегарні малюнки української природи, українського життя» (*«Косарі»*, *«Вечір»*, *«Черевички»*, *«У полі»*), історичні теми (*«Хортиця»*, *«Безродні»*, *«Неволя»*, *«Опізнився»*), «картини тихої праці», що складають «широкий образ трудового життя». У них звучать настрої зажури й світової скорботи, притаманні романтикам.

Твори Я. Щоголева високомайстерні, адресовані тим, хто любить, цінує та розуміє поезію. Він сам говорив про свою вимогливість до слова — крім таланту, воно потребує *«багато праці і ювелірної чеканки»*. Його творче правило було таким: *«пишіть менше, але так, щоб написане складало капітал, а не баласт»*. Поетові твори не розраховані на примітивні смаки. Він був переконаний, що, можливо, лише через 30 років після його смерті про нього згадають.

Це пророцтво справді збулося. У 20-х рр. минулого століття про Я. Щоголева почали активно говорити, цікавитися його творчістю. Поета називають предтечею українського модернізму, першим українським парнасцем, який протистояв народницькому розумінню завдань літератури, тобто її підпорядкованості суспільним ідеалам служіння поневоленому люду.

Збірка творів
Я. Щоголева
(1919)

Літературознавчі координати

Модернізм — літературний напрям, який охоплює літературу ХХ ст., проте його перші паростки простежуються в другій половині ХІХ ст., починаючи з 80-х рр. Це помітно у зверненні до нових тем, мотивів, відмові від традицій, усвіжомупогляді на людину, пошуках нових засобів її зображення.

Парнасці

Парнас — гірський масив у Греції. За міфологічними уявленнями давніх греків, це місце перебування покровителя мистецтв Аполлона та муз. У переносному значенні слово «Парнас» означає «світ поезії».

У другій половині ХІХ ст. у Франції утворилася група поетів (Ле-конт де Ліль, Теофіль Готьє, Жозе-Марія де Ередія), які видавали збірник «Сучасний Парнас». Звідси і їхня назва — парнасці. Вони проголосили культ краси, природи, кохання, особливу увагу звертали на форму творів, їх звучання. Натомість парнасці заперечували ідею служіння літератури суспільству, проголошували свободу від потреб натовпу.

Романтичне оспівування козацької героїки («*Воля*», «*Запорозький марш*», «*Січа*», «*Нерозумна мати*», «*Запорожець над конем*», «*Огир*») поєднувалося в Я. Щоголева з поетичним відгуком на соціальне лихо («*Неня*», «*Вівчарик*», «*Новобранець*», «*Лист*», «*Струни*», «*Чередничка*»).

Вірші-портрети можна назвати візитівкою Я. Щоголева. Вони настільки ж яскраво характеризують його творчість, як С. Руданського — співомовки. Їх зміст — ремісниче життя й тяжка фізична праця. Я. Щоголів як художник слова створив реалістичні, живі, пластичні образи представників різних професій: вівчарів, пастухів, поштарів, ткачів, шевців, мірошників, ювелірів. Так, дівчинка-сирітка з відомої поезії «*Череднички*» навіть не має спогадів про безжурні дитячі роки, бо вже й не пам'ятає, відколи її приставили пасти теличок. Перед нами проходить один день із її нелегкого життя: із самого ранечку вона жене череду, повертається аж увечері, не має нікого, з ким би можна було погомоніти, до кого пригорнутися. Єдині співрозмовники дівчинки — це телички. У хвилини розпачу вона просить свою матір устати з домовини й захистити її.

Більшість віршів-портретів Я. Щоголева написані від першої особи, і це надає їм непідробної щирості. Приваблює вміння автора опоетизувати деталі виробничого процесу,

сповнити вірш звуками знарядь праці, майстерно передати трудовий ритм, відтворити почуття власної професійної гідності трударів.

Мотивом праці як найвищої краси людини сповнений вірш «*Косарі*». Ця праця, хай і нелегка, але невтомлива, бо це **праця** вільної людини.

«*Вчіться, діму!*» — такими словами починається вірш «*Тестамент*» («*testamentum*» перекладається з латинської мови як «заповіт»). Я. Щоголів звертає увагу на книги, які несуть у собі мудрість і досвід поколінь. Книжне слово порівнюється з колоссям, а книга — основа знань, мудрості. Поет називає природу «з книжок книжкою», яку треба вміти розуміти:

Йдїть на гори, тихий берег,
В гай, зеленую дїброву:
Там ви вчуєте щось друге,
Інші речі, іншу мову...
Там, де гаму не буває,
Другим чимсь на вас подишуть.
І в душі добра і правди
Свій святий закон напишуть.

У поезії звучить філософський мотив щастя, надії, віри. Автор прагне навчити людину цінувати кожну хвилину життя.

Я. Щоголів оспівав запорожців, їхню відвагу, любов до рідної землі та презирство до смерті («*Січа*», «*Хортиця*», «*Щастя*» та інші). Він уславлює подвиг цих патріотів, як і в народних українських піснях, творах на цю тему Т. Шевченка.

Талант поета виявився й у пейзажній ліриці («*Листопад*», «*Зимній ранок*», «*Весна*», «*Травень*», «*В дїброві*», «*Степ*», «*Озеро*»). У ній проникливо відтворено красу української природи. Я. Щоголів використовує слухові й зорові образи, чергує їх, і цим досягає живописності зображеного. Хрестоматійною стала перша строфа поезії «*Осінь*»:

Висне небо синє,
Синє, та не те!
Світе, та не гріє
Сонце золоте.

Щирість, образність, мелодійність поезій Якова Щоголева привернули увагу таких композиторів, як **Микола Лисенко**, **Яків Степовий**. Його вірші «*У полі*», «*Пряха*», «*Черевички*», «*Баю-баю*» стали народними піснями.

ІВАН МАНЖУРА (1851–1893)

Іван Іванович Манжура народився в Харкові. Рано втратив матір, і відтоді, як він пізніше зазначить, його життя сповнилось «діккенсових пригод»¹. У вир цих пригод кинув його рідний батько, дворянин за походженням. Він сприйняв скасування кріпацтва 1861 р. як грабівницьку реформу й вирішив викривати зловживання влади, подорожуючи Російською імперією. За численні антиурядові заяви його звільнили з посади дрібного чиновника, і він разом із маленьким сином, якому не виповнилося й дев'яти років, пройшов близько шести тисяч верств. Згодом влада оголосила батька божевільним, відправила до психіатричної лікарні, у якій він і помер. Незалежний і вільнолюбний характер батька успадкував син.

Майбутній поет саме через непокірність не закінчив гімназії, а через участь у нелегальному гуртку — ветеринарного інституту. Тому знову багато мандрує, вивчає народне життя, збирає фольклорні матеріали. У 70-ті рр. І. Манжура починає писати поезії.

Ще одна незвичайна сторінка його життя — участь на добровільних засадах у боротьбі сербів проти турецьких поневолювачів. Після поранення — повернення на батьківщину, постійні переїзди, відсутність власного житла, тимчасові підробітки (то в школі, то на поштової станції, то в засобах масової інформації, а то в науці: збирає і продає ботанічні колекції). Звідси, як писав поет, відчуття «життєвої відставки». Знесилений поневіряннями і хворобою, він помирає в Катеринославі (сучасне місто Дніпро), де й похований.

І. Манжура уклав три поетичні збірки, однак за його життя опубліковано лише одну — *«Степові думи та співи»*. Дві інші (*«Над Дніпром»*, *«Казки та приказки і таке інше»*) побачили світ уже в ХХ ст.

¹ За аналогією до пригод і важкої долі хлопчика-сироти Олівера Твіста, героя роману «Пригоди Олівера Твіста» Чарлза Діккенса, англійського письменника, твори якого ви читали на уроках зарубіжної літератури.

Він був активним шанувальником, знавцем і ретельним збирачем українського фольклору. Поет записував численні народні пісні, думи, легенди, перекази, казки, прислів'я, приказки, анекдоти, друкував їх. Він одним із перших зацікавився робітничим фольклором.

Це захоплення вплинуло на його творчість, на її мотиви, образи, художні засоби. Як поет демократичних поглядів, І. Манжура став співцем *«убогих сіл»*, тобто народної долі. Тому його цікавила сучасність: як жив хлібороб, заробітчанин, людина із соціального дна, бурлака? І. Манжура відтворював їхні безпросвітні будні, сумні думки й безвихідь, як, наприклад, у вірші *«На степені у хаті»*:

Журиться тяжко і сам хлібороба:
 Виляже взимку без корму худоба...
 Хліба на ниві немає снопа,
 Так послужила фортуна сліпа!
 Чим він у волость подушне заплаते?
 Чим перекриє безверхую хату?
 Тут ще ік тому мала дітвора...
 Зазделегоди тікай хоч з двора!

Враження від цих рядків посилюється й риторичними фігурами, й окремими документальними деталями, які приземлюють зміст твору (*«без корму худоба»*, *«подушне»*, *«безверхая хата»*). Поет іронічно писав про себе: *«Не знаю, чи то думки у мене такі низькі, чи то мова не дозволяє, — ніяк не можна налагодити свою ліру на урочисто-високомовний лад... Ніяк не відкинешся від “наземного”, не залетиш за хмари, та там, здається, і шукати вже нема чого»*.

Щоб відтворити народні страждання, І. Манжура оригінально використовує в однойменній поезії жанр веснянки. Вона розпочинається словами народної пісні про молодого козака, якому *«мандрівочка пахне»*. Проте це не дорога в похід

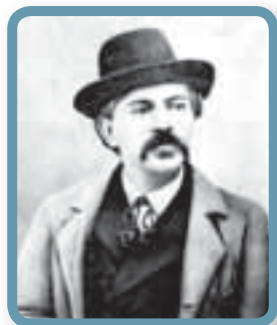
Барельєф,
 присвячений
 Іванові Манжурі,
 на будинку книгарні
 в Дніпрі

до Криму чи Дону, а на заробітки, і мандрує насправді не козак із шаблею, а бідак із косою й мантачкою¹.

Перу І. Манжури належать також поезії про жіночу долю, про роль поета, у його доробку гумористичні й сатиричні твори, найпримітніший серед яких — вірш «*Щира молитва*». Старенька бабуся просить довгого життя панові, бо для себе з'ясувала закон життя багатих: якщо панів дід відібрав у неї дві ярки² і стільки ж його батько, а сам він — одну вівцю, то для панового сина залишилась ще одна, остання. Отож бідна жінка й молиться за довголіття свого пана, бо зрозуміла, що залишиться без нічого.

Поезія І. Манжури, занурена в народну стихію, часто сюжетна, з конкретними деталями земного життя, зі злиттям воєдино авторського голосу та партії ліричного героя.

ВОЛОДИМИР
САМІЙЛЕНКО
(1864–1925)

Володимир Іванович Самійленко народився на Полтавщині. Його мати — колишня кріпачка Олександра Самійленко, а батько — поміщик Іван Лисевич. Хлопець навчався в Полтавській гімназії. Під впливом прочитаних творів Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша почав і сам писати. Далі — навчання в Київському університеті. У Києві він став членом літературної громади, познайомився з Лесею Українкою, М. Лисенком і М. Старицьким. На студентські роки припадає найактивніший період його літературної діяльності.

Після закінчення вищого навчального закладу В. Самійленко переїздить у пошуках заробітку з місця на місце. Київ, Чернігів, Вінниця, Кам'янець-Подільський — ось калейдоскоп міст, у яких він жив і працював. Події 1917–1920 рр. поет сприйняв дуже болісно, він не бачив жодної партії чи політичної сили, яка б гарантувала українцям щасливе життя. Разом із багатодітною сім'єю В. Самійленко переїхав до Польщі (1920),

¹ Манта́чка — брусок для гостріння коси.

² Ярка — молода вівця.

але його душа патріота рвалася на батьківщину. Після повернення 1924 р. до України митець поринає у вир громадсько-го й літературного життя. Проте його здоров'я було підірване тяжкими, часто злидненими буднями, еміграцією, утратою всіх чотирьох дітей. Він помер на дачі під Бояркою, де й похований.

В. Самійленко — сучасник Лесі Українки, П. Грабовського, І. Франка — увійшов в українську літературу як талановитий лірик, сатирик, драматург, перекладач. У центрі уваги його поезій — Україна, її народ. Збірка автора, яка кілька разів перевидавалася, названа дуже промовисто — «Україні». З такою ж назвою є і вірш у доробку поета, який можна вважати програмовим:

Ти звеш мене, й на голос милий твій
З гарячою любов'ю я полину;
Поки живуть думки в душі моїй,
Про тебе, ненько, думати не кину.
Як мрію чистую з найкращих мрій,
Я заховаю в серці Україну,
І мрія та, як світище ясне,
Шляхом правдивим поведе мене.

В. Самійленко сповідував демократичні ідеали служіння знедоленій людині. Наприклад, у вірші «*Поетові*» він заперечує погляд на творчість як на сентиментально-романтичне оспівування природи, краси дівочих очей чи власних нарікань на долю:

...Краще людину змалюй, зазирни в її душу душею,
Радість і смуток її в слові своїм покажи.

Поет з великою повагою ставився до неоціненного скарбу народу — його мови. Її неперевершені можливості він доводив своєю творчістю — і громадянською лірикою, і сатирично-гумористичними віршами. У низці творів В. Самійленко став на захист рідної мови, її краси та ролі в розвитку української культури. Зокрема, в поезії «*Українська мова (Пам'яті Т. Шевченка)*» він схиляється перед безсмертним Кобзарем і водночас прагне, щоб українська мова стала голосом нескореного народу:

І на злість ворогам засіяла вона,
Як алмаз дорогий, як та зоря ясна.
І сіятиме вік, поки сонце стоїть,
І лихим ворогам буде очі сліпить.

Алегорія в цьому творі дуже прозора: діамант у пилу — це українська мова, а рука, яка його огранила, — Шевченкова. Тому нащадкам поета потрібно розвивати й берегти цей скарб.

Окрема сторінка творчості В. Самійленка — його гумористично-сатиричні твори, у яких, зокрема, висміяно псевдопатріотів, нероб, боягузів, пустопорожніх базік. Так, у творі *«На печі (Українська патріотична дума)»* сатирично змальовано пана, який, не злязючи з теплої печі, вдає, що боронить рідний край. Аргумент на свій захист у нього такий: піч же українська, значить, і він — український патріот. Такою ж гострою викривальною спрямованістю позначений вірш *«Ельдорадо»*, у якому протиставляється далека й щаслива країна безправним народам Російської імперії. У ньому нищівна критика самодержавства досягла своєї вершини, наприклад, у цих рядках, сповнених сарказму й іронії:

В тій країні люблять волю,
Всяк її шука по змозі
І про неї розмовляє —
У острозі, у острозі.

Ця сатира була настільки популярною, що поширювалася в списках.

Як і С. Руданський, В. Самійленко в гуморесках використовує народний гумор. Деякі з його фраз стали крилатими: *«Працюй, Іване, і не вважай на втому»*, *«Одно творити язиком, а друге — перти плуга»*.

Справжнім шедевром пейзажної лірики є його поезія *«Вечірня пісня»*, музику до якої написав Кирило Стеценко.

В. Самійленко відомий і як перекладач творів зарубіжної класики — Дж. Байрона, П. Беранже, П. Бомарше, Гомера, Ж.-Б. Мольєра, О. Пушкіна. Про його переклад мольєрівського *«Тартюфа»* М. Рильський відгукнувся так: він, переклад, *«міг би стати гордість будь-якої культури»*.

Бюст Володимира Самійленка
в с. Великі Сорочинці на Полтавщині

Особливості реалістичної прози

Нагадаємо, що в другій половині ХІХ ст. в українській прозі зміцнюється така гілка реалізму, як **соціально-психологічний реалізм**. Для нього характерним є глибоке проникнення у внутрішній світ героїв, художнє відтворення їхніх почуттів, прагнень, думок на тлі широких суспільних картин життя. У творчості його представників — Панаса Мирного, Марка Вовчка, інших письменників — людина осмислюється як біологічна, моральна й соціальна істота. Водночас риси реалізму *етнографічно-побутового* (акцент на описі обрядів, звичаїв українського народу, використанні фольклорних джерел) й *соціально-побутового* (змальовання буденного народного життя, його конфліктів) помітні у творах І. Нечуя-Левицького та інших письменників. Про це детальніше йтиметься в наступних розділах підручника.

Основні тенденції розвитку української прози другої половини ХІХ ст. такі:

- 1. Зображення бунтарів**, які борються з несправедливістю, а також людей майбутнього, котрі є водночас внутрішньо складними характерами; **звернення до образів звичайних людей** з їх буденним життям, духовними колізіями, мріями, вчинками.
- 2. Правдиве змальовання мінливої дійсності в русі**, змінах, закономірностях, критичне відтворення суспільних процесів, зовнішніх впливів на людину й навпаки.
- 3. Новизна тем і проблем** — звернення до зображення національно свідомої інтелігенції, поглиблення змальовання українського села: сільських «п'явок»-глитаїв, безземельних селян, а також робітників, мільйонерів-капіталістів.
- 4.** Акцент не лише на правдивому зображенні соціальних процесів, а й **намагання проникнути в їх суть**, засудити рабську психологію та поведінку, пропагувати людську гідність, волю.
- 5. Поєднання проблем національного життя із проблемами загальнолюдськими:** життя і смерть, добро і зло, злочин і кара, зрада і вірність.
- 6. Напружені сюжети**, гострі конфлікти яких підпорядковані художньому дослідженню національних характерів.
- 7. Поширення оповіді** від третьої особи, що сприяло об'єктивізації зображених у творі типів і ситуацій.
- 8. Домінування повісті й роману**, зокрема. таких їх різновидів, як соціально-психологічні, родинно-побутові, історичні, соціально-побутові тощо.

Покликання драматургії

Неможливо переоцінити виховне, естетичне, національне значення української драматургії означеного періоду. В умовах заборони українського слова вона демонструвала великі можливості спілкування з народом через сценічні майданчики.

Це час створення українського професійного театру й найвищого його розквіту — театру, який дістав назву «театр корифеїв». Його визначальні риси: національна, соціальна, морально-етична проблематика п'єс, реалістичних у своїй основі, тісний зв'язок із музикою, звернення до історичних і сучасних тем. П'єси **І. Карпенка-Карого**, **М. Старицького**, **М. Кропивницького**, **І. Франка** були позначені філігранною технікою, майстерним володінням словом, що реалізувалося в монологах, діалогах, полілогах, актуальними проблемами, справжньою художністю.

Детальніше про розвиток української драматургії ви дізнаєтеся в наступних розділах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Перелічіть, які художні напрями взаємодіяли в літературному процесі другої половини XIX століття. Пригадайте їх основні ознаки.
2. Прочитайте поезії Я. Щоголева «Осінь» і М. Рильського «Почорніли заводи в озерах...». Зробіть їх порівняльний аналіз. Поясніть образ «щоголівського неба» у вірші М. Рильського.
3. Прочитайте вірш І. Манжури «Вранці». Чим він нагадає народно-поетичні твори?
4. Прочитайте твердження Г. Хоткевича: «Хтось, не пам'ятаю хто, сказав: «Україна любить свою дівчину», і се дійсна правда. От і Щоголев, поет України, співав дуже багато про дівчину; найбільша частина її поезії так чи інакше відноситься до дівчини... Описував він нам її дитиною і дорослою, смутною і жартівливою, веселою і з розбитим серцем... І мало у нього поезій, де дійовою особою була інтелігентна дівчина; найбільше таких, де мова про просту селянку-українку, її долю, її радощі і смуток. Сюди треба би зачислити поезії "Лялька", "Над потоком", "Горішки", "Черевички", "Вербиченька" і багато інших». Самостійно ознайомтесь із цими віршами і на їх основі «намалюйте» узагальнений образ української дівчини. Укажіть, які з цих поезій грайливо-жартівливі. Як вони характеризують творчість поета?

- 5. Прочитайте й прокоментуйте рядки з поезії В. Самійленка:

Не вмре поезія, не згине творчість духа,
Поки жива земля, поки на ній живуть,
Поки природи глас людина серцем слуха, —
Клопоти крамарські її ще не заб'ють.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Прочитайте повість В. Заремби «Іван Манжура». За її мотивами напишіть сценарій вечора, присвяченого життю і творчості цього поета.

Виконайте одне із завдань (на вибір).

1. У зошиті тезисно дайте відповідь на питання про особливості розвитку української літератури II половини XIX ст.

2. Розгляньте галерею образів українських дівчат XIX ст. Напишіть есе «Україна любить свою дівчину». З якими літературними образами асоціюються зображені особи?

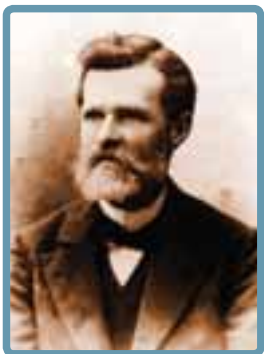

ШЛЯХАМИ РЕАЛІСТИЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- ◆ **ознайомитесь** з особливостями української прози другої половини XIX ст. в контексті розвитку тодішнього суспільства, культури, мистецтва;
- ◆ **прочитаєте й проаналізуєте** твори *І. Нечуя-Левицького* «Кайдашева сім'я», *Панаса Мирного* та *Івана Білика* «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»;
- ◆ **засвоїте** поняття з теорії літератури
- ◆ **зрозумієте**, які проблеми хвилювали прозаїків другої половини XIX ст. та які уроки для своїх сучасників вони пропонували;
- ◆ **дискутуватимете** про вічні проблеми стосунків батьків і дітей, визначення життєвих цілей та пошуки шляхів їх досягнення;
- ◆ **коментуватимете** проблематику вивчених творів; пояснюватимете авторську позицію щодо порушених проблем;
- ◆ **характеризуватимете** образи-персонажі, засоби їх зображення;
- ◆ **міркуватимете** над тим, що значать для вас поняття честі, справедливості, людської гідності, якими способами можна їх утверджувати;
- ◆ **дізнаєтесь** про особливості соціально-побутової повісті та соціально-психологічного роману, удосконалите вміння визначати засоби змалювання комічного

ІВАН СЕМЕНОВИЧ
НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

1838–1918

ІВАН НЕЧУЙ- ЛЕВИЦЬКИЙ: «ВСЕОБІЙМАЮЧЕ ОКО УКРАЇНИ»

...З ранніх років об'єктами його естетичного захоплення — не захоплення навіть, а захвату — стала рідна природа, своєрідність патріархального народного побуту і творчості, людська краса...

*Олександр Білецький,
літературознавець*

«**К**олосальним всеобіймаючим оком України» назвав І. Нечуя-Левицького І. Франко. Він мав на увазі найперше те, що прозаїк створив «зорові» картини народного побуту, мальовничої природи, повнокровно зобразив портрети та характери українців. Він творив як художник-реаліст, але використовував не фарби, а слово — багате, самобутне, барвисте українське слово.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Основні віхи життя

Іван Семенович Левицький (Нечуй) народився **25 листопада 1838 р.** у містечку Стеблеві Київської губернії (нині Черкаська область) у родині священика. Його батько був людиною освіченою, цікавився українською історією, записував фольклорні твори. Тому в родині майбутнього письменника панувала атмосфера любові до народного слова, народних звичаїв, обрядів, музики. Пізніше він згадував: батько *«любив говорити проповіді по-українській, часто розказував про право українського народу й славу, дуже був радий, побачивши українську Євангелію Куліша і просив мене достати українську Біблію. В нього була вже українська ідея, що рідко трапляється між українськими священиками»*.

Іван Семенович, як син священника, пройшов повний курс духовної освіти: бурса — семінарія — академія. Після закінчення навчання він відмовився від духовної кар'єри, обрав професію вчителя. Майбутній письменник працював у гімназіях в Україні й Польщі, Молдавії, викладаючи російську мову та літературу, історію, географію, логіку. Його позиція демократа й прихильника української ідеї не подобалася шкільному керівництву, тому І. Нечую-Левицькому часто доводилося змінювати місце роботи. Про такі епізоди він напише в романі *«Над Чорним морем»*. У ньому директор гімназії звертається до вчителя Віктора Комашка з неприхованими погрозами: *«Ви прочитали в одній класі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в галицькі журнали... Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на Північ, а як ні, то вас силою переведуть на Біле море... Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви найнебезпечні. Якби ви були тупий чоловік, ми б вас ще держали: тупиці не страшні»*.

У 1885 р. І. Нечуй-Левицький вийшов у відставку й оселився в Києві. Він брав активну участь у суспільному житті, став членом київської «Громади». Як людина демократичних поглядів, письменник не приховує свого різко негативного ставлення до антинаціональної політики царського уряду, особливо щодо мови, літератури, освіти, культури. А творити йому випало в час жорстоких заборон українського слова, та це не вплинуло на його позицію демократа й прихильника національної ідеї. Зокрема, він активно виступав за надання права українській мові звучати в усіх навчальних закладах, за можливість друкувати українські книги та періодику. Цікавий факт: письменник не схвалював киян, які знають українську мову, але з якихось причин не спілкуються нею. Так, він писав в одному з листів: *«Навіть коли я проходжу коло літнього театру в садку, де стоїть юрба акторів та хористів української трупи, збираючись на репетицію, то чую, що й ці балакають якимсь жаргоном, а не українською мовою. Виходить, що й вони тільки українські штукарі-промисловці, та й годі! З української пісні, з українського штуцництва мають хлібець, ще й добрий, — і нехтують народною мовою в житті та в щоденній життєвій розмові»*.

Письменник спілкується з М. Лисенком, М. Старицьким, М. Коцюбинським, М. Кропивницьким, зустрічається з І. Франком, листується з Панасом Мирним, О. Кобилянською.

Немічна старість, хвороба, Перша світова війна — такими були обставини, у яких жив письменник на початку ХХ ст. А ще — самотність. Він помер у Києві в будинку для старих людей, похований на Байковому кладовищі.

Родинне коло

Найріднішою людиною для І. Нечуя-Левицького була впродовж усього його життя мати Анна Лук'янівна. Майбутній письменник втратив її в тринадцятирічному віці, але світлий образ цієї жінки зберіг у своєму серці назавжди, як і згадку про українські пісні, які вона чудово співала, про її м'який характер.

Як слушно зауважують науковці, у численних жіночих образах, створених І. Нечуєм-Левицьким, усе найкраще, найчистіше, найдобріше — від матері письменника. Такий своєрідний пам'ятник створив він найдорожчій людині.

У побуті І. Нечуй-Левицький відзначався скромністю, навіть аскетичністю, педантизмом. Легендою стала історія про те, як під час святкування свого літературного ювілею він несподівано зібрався й пішов додому рівно о двадцять другій годині, бо ніяк не міг порушити традиційний розпорядок дня.

І. Нечуй-Левицький — так склалося — не створив сім'ї, жив самотньо. Двічі він хотів стати на весільний рушник, але щоразу хтось його відмовляв. Можливо, не так сильно кохав, що прислухався до порад сторонніх, а не власного серця?

Проте в душі письменника було багато любові до рідних, яким він завжди допомагав матеріально. Але вони, на жаль, забули про нього в найскладніший час — в останні роки життя (пригадайте, це такі страшні для України 1917–1918 рр.). Спогади про них залишила М. Грінченко, дружина відомого українського письменника Б. Грінченка: «Сам собі зашивав одержу, пришивав гудзики, носив білизну до прачки, сам ходив купувати хліб, цукор, гас. А як почалося стояння в чергах, то сам мусив стояти: замінити його не було кому.

Скеля над річкою Рось у Стеблеві, що, за переказами, була улюбленим місцем відпочинку Івана Нечуя-Левицького

І ходив він, і стояв у всяку годину: мочило його дощем, засипало снігом, обвівало холодним вітром, тисло морозом...».
І все це про не молоду вже людину.

Родичі — сестра й племінник — вирішують віддати Івана Семеновича до притулку, і, хоча родина Грінченків пропонувала йому свою допомогу, письменник відмовився: він не міг не послухатися рідних, такою покірною була його вдача. А родичі навіть ні разу його не відвідали...

Слушно зауважив С. Єфремов про І. Нечуя-Левицького: *«Він жив тільки в літературі й літературою, — всі інтереси його були тут і поза літературою не було в нього нічого, не було навіть особистого життя».*

Загальний огляд творчості

Перші літературні спроби І. Левицький зробив ще в духовній академії. У 1868 р. в Галичині надруковано його повість *«Дві московки»*. Цей твір вперше підписаний ім'ям І. Нечуй. Особливо плідними для письменника стали 80-ті рр. (кишинівський період життя). У цей час створено повісті *«Микола Джеря»*, *«Кайдашева сім'я»*, *«Старосвітські батюшки та матушки»*, цикл оповідань про бабу Параску та бабу Палажку. У цей же період здійснено першу публікацію роману *«Хмари»*, над текстом якого прозаїк працював ще й на початку ХХ ст.

Загалом творчість І. Нечуя-Левицького значна за обсягом. Вона охоплює різні жанри: романи, повісті, оповідання, новели, нариси, гуморески, казки, драматичні твори. Вони написані в реалістичній манері, тобто з широким узагальненням людських характерів і соціальних обставин. Майстерність і талант письменника-реаліста виявляються в тому, що створені ним типи «ідуть» у народ, стають образними висловами, які характеризують певну людську рису. Так, своєрідною його візитівкою можна вважати образи баби Палажки й баби Параски. До речі, у сучасних словниках крилатих слів зафіксовано їхні імена. А це означає, що образи, створені уявою І. Нечуя-Левицького, переросли своїх героїнь і стали позначенням будь-якої язикатої або сварливої жіночки.

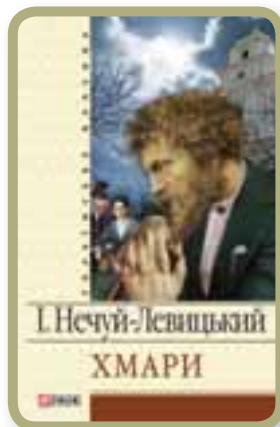
Письменник увійшов в українську літературу як майстер неперевершених українських пейзажів. Ще з дитинства він закохався в казкову природу над річками Россю й Раставицею (Роставицею), яка потім буде відтворена в його про-

зі яскравими мазками справжнього художника. Пригадаймо хрестоматійні рядки з повісті «Микола Джеря»: *«Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече на Васильківщині невеличка річка Раствавиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. ... Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь».*

І. Нечуй-Левицький, як і належить реалістові, шляхом відтворення правдивих ситуацій, діалогів, промовистих деталей і штрихів розкривав внутрішній світ персонажа. Людський характер у нього завжди залежний від обставин, проте письменник простежував і зворотну дію героя на ті ситуації, у які він потрапляє. Пейзажі й портрети І. Нечуя-Левицького розкривали душу людини, її почуття. Він був переконаний, що реалізм *«потребує, щоб література була одкидом правдивого, реального життя, схожим на одкид берега в воді... дзеркалом, у якому б одсвічувалося правдиве життя, хоч і тонке, схоже на мрію, як самий одсвіт».*

Одним із найкращих його творів є повість *«Микола Джеря»* (1887). Її називають справжньою перлиною української літератури. У центрі твору — послідовний життєпис нескореної людини, здатної на протест проти узаконеної соціальної несправедливості. Прикметні риси головного героя — правдошукацтво, сміливість, волелюбність, незламність.

Без перебільшення, І. Нечуя-Левицького можна назвати літописцем українського села і за часів кріпацтва, і пореформеного періоду. Як письменник-демократ, він шукав шляхів виходу з віковичної неволі простого народу. Один із них прозаїк вбачав в інтелігенції, яка покликана вивести український люд із темряви, допомогти йому пробудитися до нового життя. Так з'явилися романи І. Нечуя-Левицького *«Хмари»* (1871)

та «*Над Чорним морем*» (1888). У них створено образи українських інтелігентів — «нових людей», здатних служити рідному народові. Промовистим у цьому плані є образ Віктора Комашка з роману «Над Чорним морем». Його світогляд сформований дитинством, проведеним серед простого люду, гарною освітою, знайомством з європейською філософською, соціологічною, політичною думками, українською ідеєю. Юнак убачає своє покликання в просвіті народу, щасливому майбутті людей. Завдання інтелігенції він формулює так: «*Будемо засівати свої рідні лани золотим насінням просвіти, широкої культури, будемо дбати якомога за добробут краю й народу*». Усвідомлення мети й переконаність молодого інтелігента настільки високі, що часто це виявляється в афористичних фразах, які нагадують ідеологічні гасла: «*Людина без національності, як дерево без коріння: воно зачучверіє й всохне*»; «*...література — це теж сила, що піднімає народ...*»; «*...мені здається смішний той, хто зовсім в голові не має ніякісіньких ідей або має такі ідей, що вже заіржавіли й просяться в архів*»; «*добре жити для себе, але сто раз вище й краще жити ще й для других людей*».

Герой роману І. Нечуя-Левицького «Хмари» Павло Радюк — свідомий українець, який не цурається рідної мови, цікавиться народною творчістю і свою «українськість» підкреслює навіть світою.

Отже, це типові герої, які представляли покоління української інтелігенції 80-х рр. XIX ст. Водночас письменник не випадково «населює» сторінки роману «Над Чорним морем», дія якого відбувається на півдні, де проживають люди різних національностей, греками, молдаванами, євреями, українцями, росіянами, людьми з «мішаною» кров'ю. Саме через усвідомлення своєї національності вони можуть піднятися до вирішення проблем загальнолюдських, загальногуманістичних. **До того ж, національна визначеність, на думку автора, — це важливе підґрунтя морального здоров'я.**

У сферу уваги автора вперше потрапляє й жіноче питання («Хмари», «Над Чорним морем»). Він роздумував над проблемами жіночої освіти й виховання, духовного розвитку жінки, її рівноправності з чоловіком. Пізніше така тематика більш повно постане в українській літературі, зокрема, у творчості О. Кобилянської, Лесі Українки. Вона дістане назву *феміністичної*, як і відповідний рух у кінці XIX ст.

Зацікавлення І. Нечуя-Левицького минулим знайшло свій вияв у низці художніх творів — казці *«Запорожці»* (1873), драмі *«Маруся Богуславка»* (1875), історичних романах *«Єремія Вишневецький»* (1897), *«Гетьман Іван Виговський»* (1899). Зокрема, в останніх двох він звернувся до суперечливих часів — 30–60-х рр. XVII ст. Автор продовжив вальтерскоттівську традицію художнього відтворення історії, яка передбачає романтичну любовну інтригу на тлі подій минулого. Герої є втіленням високої патріотичної ідеї, вони сильні, мужні, позбавлені дріб'язкових егоїстичних бажань, коли йдеться про відстоювання національної ідеї.

Талант реаліста в І. Нечуя-Левицького позначений і гумористично-сатиричними тональностями. Це, зокрема, виявилось в повісті *«Старосвітські батюшки та матушки»* (1880). У ній змальовано історію двох попівських родин, у котрих — яке лицемірство, бо забуваються повсякчас християнські заповіді! — панували егоїзм, лукавство, жадоба грошей, жорстокість. Письменник майстерно створив реалістичні типи духовенства, його побут і звичаї в оповіданнях *«Афонський пройдисвіт»* (1890), *«Поміж ворогами»* (1893).

І. Нечуй-Левицький відомий і як автор комедій із сучасного йому життя. Одна з них — *«На Кожум'яках»* (1875) — була доопрацьована та пристосована до сцени М. Старицьким. І нині ця п'єса надзвичайно популярна під назвою *«За двома зайцями»*. Герой І. Нечуя-Левицького — крутий Гострохвостий — став Голохвостовим у М. Старицького, проте пафос твору — висміювання київських міщан — залишився незмінним.

І. Нечуй-Левицький реалістично зобразив панораму життя українського люду різних суспільних верств — селянства, міщан, інтелігенції, духовенства, поміщиків і підприємців. Він одним із перших звернувся до теми інтелігенції у такому великому форматі, як роман. Письменник не цурався й історичної проблематики. І сьогодні вражають красою мальовничі краєвиди, волелюбні герої, створені талановитим прозаїком.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте епіграф до розділу про Івана Нечуя-Левицького.
2. Чому І. Нечуй-Левицький відмовився від духовної кар'єри й почав учителювати? Обговоріть це питання з однокласниками.
3. Як І. Нечуй-Левицький пропагував українську мову протягом усього свого життя? Відповідаючи, зверніться до біографії і творчості письменника.
4. Які твори І. Нечуя-Левицького набули широкого визнання? Чому?
5. Поміркуйте, чому І. Нечуй-Левицький цікавився історичним минулим свого народу. Назвіть твори письменника на цю тему.
6. Чи можна вважати, що річка Рось стала символом творчого життя І. Нечуя-Левицького? Поясніть свою думку.
7. Прочитайте розділ «Весняні ігри» з праці І. Нечуя-Левицького «Світлогляд українського народу». Що нового ви дізналися про наших предків? Обговоріть це з однокласниками.
8. Чи можна вважати І. Нечуя-Левицького щасливою людиною? Свою думку аргументуйте.

Підготуйте повідомлення про життя і творчість письменника.

Так Google відзначив день народження Івана Нечуя-Левицького

«КАЙДАШЕВА СІМ'Я»

Напевно, немає такої людини, яка б не знала історії Кайдашів. І не тому, що це хрестоматійний твір, котрий вивчали наші бабусі й дідусі, тата й мами, а тому, що І. Нечуй-Левицький змалював живі людські характери, які самі створюють смішні й сумні ситуації і потрапляють у них. У цьому — секрет популярності повісті на довгі роки.

Ідейно-тематичні домінанти

Повість «Кайдашева сім'я» була опублікована в 1879 р. Це хроніка життя типової української селянської родини після скасування кріпацтва. Проте письменник помічає певні зміни в її існуванні. Так, у родині поступово втрачається

авторитет батька, а всіма верховодить матір. Сини, одружившись, не хочуть жити під одним дахом із батьками, а прагнуть відділитися, бути самостійними господарями. Такі процеси за-свідчують розпад патріархальної української сім'ї. Нагадаємо, що *патріархат* — це панування чоловіка і в сім'ї, і в суспільних справах.

Отож І. Нечуй-Левицький порушує цю проблему з однією метою — зрозуміти, **що саме руйнує родину**. Письменник переконаний: без поваги і взаєморозуміння сім'я не може існувати. Коли ж втрачаються ці духовні основи, то зникає порозуміння між найближчими людьми: батьками й дітьми, чоловіком і дружиною. Вони забувають про почуття власної гідності, як це трапилося з Кайдашами, і стають на шлях «хатньої» війни. Які ж причини сутічок у цій родині? Вона досить заможна — має чималу хату, землю, господарство, а непорозуміння виникають через убогість духовних запитів — якась дрібниця (яйця, полотно, курка, свиня, груша) спричиняла колотнечу, засліплювала очі й навіть штовхала на жахливі вчинки, які ніколи не схвалювалися в народі. Адже в українців завжди панував культ батьків, шанобливого ставлення до них.

Автор бачить причину «хатньої» війни й у недосконалості людини, її жадібності, заздрості, егоїзмі, небажанні потерпіти, поміркувати, як можна мирно вирішити ті непорозуміння, які виникають у родині. Якщо заможні Кайдаші не можуть домовитися між собою, то бідні Балаші понад усе цінують теплоту й щирість стосунків. Їхня багатодітна родина ледве зводила кінці з кінцями, але Мелашка «*як рожка цвіла*», а в свекрухи стала «*як квітка в'яла*». Письменник стверджує думку про те, що для духовного здоров'я людини дуже важливий мікроклімат у родині. А коли сім'я втрачає духовні орієнтири, закорінені в традиціях, звичаях, моралі народу, то вона вироджується.

В оформленні статті використані ілюстрації *Анатолія Базилевича*.

І. Нечуй-Левицький не боїться говорити про негативні риси української вдачі. Це п'янство (воно згубило старого Кайдаша), байдужість до громадських проблем, навіть якщо втручання в них украй необхідне, бо самі селяни несуть збитки через «каторжну гору». *«І як ті люди їздили з такої гори і не розкопали, одколи Семигори стоять»*, — дивується Кайдаш. Проте ніхто з односельців, як і Кайдаш та його сини, першими розкопувати горб не беруться. *«Хіба я здурів, щоб гори розкопував... як хтось почне, то й я копирсну заступом скільки там разів»*, — каже Карпо батькові.

А історія з Берковим шинком продемонструвала схилення українців перед тими, хто має гроші, владу. Спочатку селяни, послухавши Карпа, намагаються протистояти Беркові, а потім, підкуплені ним, відступають від своїх намірів.

Автор розмірковує над тим, звідки взяли ці негативні риси народу — працювитого, щирого, вільнолюбного. Відповідь у письменника однозначна: це **неволя породила дріб'язковість, покору, збайдужіння, намагання вивищитися завдяки збиткуванню над слабшими.** Кріпацтво зсередини зруйнувало людину, розхитало її моральні чесноти. Так, споконвіку вважається, що працелюбність — найпримітніша риса українського народу. Проте письменник спостеріг, що неволя змінила ставлення українського селянина і до праці, і до власної долі. Яскравий приклад цього — родина Балашів, які сприймають злидні як щось неминуче, невідворотне. Хата в них мала й стара, *«розсунулась, випнула задвіркову стіну і ніби присіла на одпочинок»*, *«маленькі віконця були ніби сліпі»*, *«через старі шибки, вкриті зеленими та червоними плямами, не видно було навіть неба»*. Стара лежанка з каміння теж зруйнувалася, стеля ввігнулася. Недаремно Маруся Кайдашиха подумала: *«Чи ці люди вбогі, чи Балашиха зовсім не хазяйка?..»*. Саме кріпосна неволя змінила психологію українських селян, убила їхній дух, а від цього — лише крок до виродження нації.

Проте письменник вірить у рідний народ, у красу його душі, яка може вистояти й протистояти неволі. Найпереконливіший доказ цього — комізм ситуацій та епізодів повісті. За допомогою сміху І. Нечуй-Левицький **стверджує думку про незнищенність духу народу, бо якщо людина не боїться сміятися над своїми вадами, то вона здатна відродитися до іншого, кращого, життя.**

Справді, сміх викликають ситуації, коли Мелашка підмітала сміття на чужу половину сіней, коли «ув'язнено» підсвинка,

що забіг у чужий город, коли тривала битва Мотрі й Кайдашихи за мотовило, за скаліченого півня, який поклював огірки. **Письменник використовує різні засоби комічного — гумор, сатиру, іронію.** В їх основі — саме життя, невідповідність між тією великою енергією, яку витрачають у суперечках і конфліктах персонажі повісті, та нікчемністю мети, за котру вони воюють.

Пригадайте!

Що ви знаєте про гумор і сатиру, гумористичні й сатиричні засоби? Зверніться до вже вивчених творів — Т. Шевченка, Л. Глібова, І. Карпенка-Карого.

Сатирично, гостро-викривально І. Нечуй-Левицький пише про бійку Карпа з батьком, про те, як Мотря виколує око Кайдашисі. Це ситуації, які засуджує письменник, бо вони засвідчують втрату людиною людського. Так само гостро засуджує автор і суспільні явища, зокрема, «набожність» духовенства в Києві, забобонність селян, які вірять у силу нашіптувань, ворожіння.

Проте переважає в повісті теплий задушевний гумор, завдяки якому І. Нечуй-Левицький висловлює своє позитивне ставлення до селянства, віру в його кращу долю. Так, автор гумористично, з м'якою усмішкою змалював епізоди, у яких Кайдашиха повертається на возі, коли їде на оглядини до Бівець, або б'ється лобом об низькі двері Балашевої хати. У них образ Кайдашихи, яка так пишається своєю службою в панів, знижується: «пані економша» стає звичайною селянкою, з неї злітають пиха, самолюбство, і це викликає сміх. Для створення гумористичного ефекту І. Нечуй-Левицький **використовує й художню деталь.** Так, коли Маруся Кайдаш їхала до Балашів, то «виставила навмисне напоказ громаді жовті нові сап'янці», адже хотіла продемонструвати всім, яка вона «панія». Односельці по-доброму насміхаються, бо давно знають її пихату поведінку, бажання привернути до себе увагу в будь-який спосіб. А от старший хлопчик Балашів виявив дитячу безпосередність, сказавши: «Які в тітки жовті ноги, неначе в нашої зозулястої курки». Порівняння гордовитої Кайдашихи з домашньою птицею теж створює комічний ефект.

З гумором письменник змалював сцени замовляння бабою Палажкою старого Кайдаша від п'яних марень, падіння Кар-

па з воза тоді, коли він задивився на Мотрю, пошук Омельком Кайдашем дверей.

Через іронічно-гумористичний діалог Карпа й Лавріна відбувається перше знайомство з ними.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

Цей діалог дуже промовистий. Адже він характеризує хлопців як веселих, дотепних юнаків, які так жартівливо, мов у народній пісні, обговорюють животрепетну для них тему одруження, вибору коханої дівчини. Водночас цей діалог є контрастом до того, якими вони стали після весілля — похмурими, сварливими, озлобленими.

І. Нечуй-Левицький своє ставлення до зображеного втілює в іронічних інтонаціях оповіді про сім'ю Кайдашів. Іронія завжди викликає сміх, бо це насмішка, яка замаскована зовнішньою благопристойністю, тобто має подвійне дно. Переконайтесь у цьому, прочитавши уривки з повісті «Кайдашева сім'я»: *«Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вишир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян було не жарти»*. Або: *«Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, пошипались йому на голову»*.

Автор для створення комічного ефекту також використовує розбіжність між дійсністю й уявою. Так, Кайдашиха запевняє сватів, що в неї сини — найкращі, бо працюваті, слухняні, шанобливі: *«А що вже за моїх синів, то, їй-богу, гріх буде не хвалити їх. В мене два сини, неначе два соколи. Що вже що, а на старість прикриють мене орлиними крилами. Хвалити Бога, буде до кого прихилиться. Що за люба дитина мій Карпо,*

такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай». І далі вона продовжує так: «Мого Лавріна... хоч у пазуху сховай, а як іде селом, то дівчата аж перелазя ламають». Письменник нейтрально коментує сказане Кайдашихою, і цей коментар викликає сміх: «Карпо зовсім не слухав не тільки її, але навіть батька, а покірним він не був навіть малим хлопцем». Що вже говорити про вчинки одружених синів, їхню «покірність»! Справді, «на всі Семигори немає таких хлопців!».

Цей же прийом розбіжності використовує І. Нечуй-Левицький для відтворення внутрішнього стану закоханого Лавріна, якого почуття щастя ніби підняло в небо, у захмарні висоти. Ось який діалог відбувається між Кайдашихою та молодшим сином:

— Чи гарна ж, сину, хата в твоєї Мелашки? — питала мати в Лавріна.

— Ого-го! Ще й яка гарна! Здається, і в цілому селі кращої нема, — говорив Лаврін.

— Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питала мати.

— Та там такі робочі люди, що в нас в Семигорах і нема таких, — хвалив Лаврін, бо йому й справді Балаші здавались луччими од усіх людей на світі.

Насправді ж сім'я Балашів виявилася дуже бідною. Проте для закоханого Лавріна це не було важливим, бо він мав Мелашкою.

І. Нечуй-Левицький створив **майстерні комічні діалоги**, сповнені іскрометним гумором, мовним багатством. За зовнішнім комізмом простежується їхній істинний драматичний зміст — зміління людської душі, адже непримиренними ворогами стають найрідніші люди.

Гумор у повісті засвідчує авторське ставлення до зображеного: письменник вірить у красу народної душі, у перемогу її позитивних начал.

Сюжет і композиція

У центрі повісті — конкретний селянський світ, світ український. Його просторові координати — село Семигори, яке й сьогодні є на географічній карті України, недалеко від рідного для письменника містечка Стеблева. Часові координати — післяреформений період.

Центральний конфлікт, який рухає сюжет, — суперечки між батьками й дітьми, суперечки безглузді, нікчемні. У них порушено логіку самого життя через невідповідність між причиною сварки та її наслідками, між енергією, витраченою на сімейні баталії, і досягнутим результатом.

Свідомість старшого покоління Кайдашів деформована кріпацтвом, а молодші представники цієї родини морально деградують, бо не можуть протистояти буденності, тиску життєвих обставин, прозаїчності й безпросвітності сільського життя, не можуть подолати свій егоїзм, не можуть жити за християнськими заповідями.

Отож побутовий конфлікт так майстерно розбудовується письменником, що твір набуває гостросюжетності. Досягається це нанизуванням однотипних ситуацій, які нагадують разок намиста. День у день, рік у рік відбуваються сварки в сім'ї Кайдаша. Відтак **сюжет повісті нескладний. Він розпочинається з експозиції.** В ній традиційно йдеться про час (літо, закінчуються жнива) і місце дії (хата, у якій живе родина Омелька Кайдаша, сільського стельмаха), відбувається знайомство з головними героями. Водночас письменник інтригує читача: кожен із синів висловлюється про свою мрію-наречену, а старий Омелько говорить про непотопельність того, хто постить у п'ятницю.

Зав'язка — це одруження Карпа з Мотрею, це початок сварок, які посилюються після появи ще однієї сім'ї — Лавріна й Мелашки. **Розв'язка** — змалювання «домашньої» війни. Не миряться молоді зі старими — сини з батьками, невістки зі свекрухою, невістки між собою. Сім'ї повністю, навіть із дітьми, втягуються у ворожнечу.

Кульмінацію у творі визначити складно. Найвищих точок у подіях, змалюваних у повісті, кілька. Власне, кожна бійка має свою зав'язку, кульмінацію та розв'язку. Так, наприклад, лайки й сутички Мотрі з Кайдашихою завершуються спочатку тим, що Карпо відділяється від батьків, а пізніше, коли пристрасті не втихають, Мотря виколує Кайдашисі око.

Розв'язка в різних варіантах твору має дві версії.

Перший варіант закінчення (1879): «...груша все розростається і вшир, і вгору та родить дуже рясно, неначе зумисне дражниться з Кайдашенками та їх жінками...». Другий варіант використовується у прижиттєвих і сучасних виданнях повісті: «Груша всохла, і дві сім'ї помирилися».

Композиція повісті — послідовне витримане чергування епізодів домашніх сварок і тимчасових перемир'їв з окремими відхиленнями від цієї основної лінії: оглядини в Довбишів і Балашів, перебування Мелашки в прокурниці в Києві, протистояння з Берком.

Образи

ван Нечуй-Левицький створив цілу галерею колоритних образів. Кожний із них позначений лише йому притаманною рисою. Так, старий *Кайдаш* — богобоязливий і схильний до чарки, *Кайдашиха* — улеслива й чванлива, *Карпо* — мовчазний, *Лаврін* — веселий, *Мотря* — «бриклива», *Мелашка* — тиха. Водночас вони — реалістичні типові образи, які об'єднують такі риси, як працьовитість, завзятість, бажання добра своїй родині. Проте їхня енергія спрямована не на позитивну мету, а дріб'язкову — будь-якою ціною перемогти в «хатній» війні, котра руйнує сім'ї, утягує в них і дорослих, і дітей.

В образі старого Кайдаша риси українського народного характеру проступають найвиразніше. Він надзвичайно працьовитий: майже в усіх епізодах, у яких задіяний Омелько, чоловік зображений за роботою. Для нього правилом є щоденна праця, часто виснажлива. Надзвичайно промовисто про Кайдаша свідчить портрет: *«Широкі рукава закачались до ліктів; з-під рукавів було видно загорілі жилаві руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною».*

Проте через пияцтво він утратив авторитет у родині: ні дружина, ні сини, ні невістки не зважають на нього. Можливо, відіграло роль і те, що Кайдаш жив, ніби не помічаючи сімейних проблем. Коли ж чоловік утручався в родинну колотнечу, то виходив із неї переможеним. Старий Омелько міг спромогтися лише на докір, як після бійки з Карпом, або ж на німий протест — грюкнувши дверима, вийти з хати. Хоча глибоко в душі він переживає сімейні негаразди, моральний розлад у родині. Так, після бійки з Карпом його мучить не так фізичний біль, як душевна тривога: *«Неповага од сина й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — все злилось до купи в його душі, запекло його в грудях так, що йому здавалося, ніби Карпо вбив*

Постер кінофільму
«Кайдашева сім'я»
(у ролі Кайдаша —
Богдан Ступка)

його на смерть». А коли все господарство перейшло до Лавріна («загнали діти батька на піч»), Омелько іронічно говорить, усвідомлюючи безвихідь, у яку потрапив: *«Був я колись Кайдаш, а тепер перебівся на маленького Кайдашця»*. З гіркотою І. Нечуй-Левицький констатує, що в українській родині, у якій завжди шанувався батько (і батьки), його роль зведена нанівець.

Проте Кайдаш по-своєму шукає вихід із життєвого глухого кута й знаходить його в церкві, — з одного боку, а з іншого, — у тому, що релігія вважає за гріх, — у п'янстві. Його набожність виявляється в систематичному відвідуванні церкви, дотриманні релігійних ритуалів та обрядів, їх доброму знанні. Кайдаш любить молитися. Саме в щирій молитві його душа розквітає, наповнюється чимось світлим, тим, чого не вистачає йому в дійсності. А в реальному житті прихистком для цього безвольного чоловіка став шинок. Туди його штовхають і безпросвітні будні, й постійні сварки. У горілчані марення Омелька приходять херсонський чумак як згадка про інше життя, щасливіше, наповнене змістом. Це його забута юність, коли він із батьком чумакував неозорими степами. Проте найчастіше в п'яних фантазіях чоловіка обступають то чорти, що *«клацають до нього зубами, як вовки»*, то якась коза із червоними очима, з вогнем у роті. *«Один чорт показував йому на сокиру під лавою і шепотів: “Візьми сокиру та зарубайся!” Другий показував на налигач під полом і шепотів: “Піди в клуню та повіся!” Третій підказував: “Піди до ставка та втопись!”»*.

Ці горілчані марення затьмарюють розум, і врешті-решт Кайдаша знаходять мертвим біля греблі. Отож Омельку не допоміг і піст у *«святу п'ятницю»*, у яку він так вірив, бо хто дотримується цього, *«той ніколи не потопатиме в воді»*.

Цей образ у повісті — найтрагічніший, адже Омелько — добра, спокійна, працьовита людина, яка заслуговує на щасливе життя в колі родини. Проте він не здатний вплинути на обставини, не помічає їх або пристосовується до них, як може. Тому гине так безславно.

Образові Кайдаша контрастує образ його вольової, агресивної дружини, яка і є ініціатором усіх сімейних чвар. Жінка ще замолоду зазнала, що таке доля панської наймички, тому всю свою енергію спрямувала на те, щоб вирватись із замкненого кола рабства. Допомогає їй у цьому вроджена працьовитість,

звзятість, бажання стати незалежною. Маруся Кайдашиха здобуває статус відомої в багатьох селах куховарки, яку кличуть за потреби пани й попи. Завдяки цьому в неї розвивається висока самооцінка, вона й поведінкою, і мовою прагне відрізнитися від селян, а це неприродно. Відтак Кайдашиха забуває про справжні моральні цінності, ті, які споконвіку шанувала українська жінка, берегиня роду, а керується фальшивими, запозиченими з невластивого їй панського середовища. Звідси — її нестримне бажання верховодити, збиткуватися над слабшими, вивищуватися, бодай зовні, над іншими, лукавити. *«До неї прилипла якась облесливість у розмові й повага до панів... До природної звичайності української селянки в неї стало щось вже дуже солодке, аж нудне. Але як тільки вона трохи сердилась, з неї спадала та солодка луска, і вона лялалась і кричала на весь рот»*. Отож Маруся, залежно від обставин, демонструвала, як вона думала, «панські» манери — улесливість, чванство, пиху. Або ж злість, агресивність, брутальність, коли вона про ці манери забувала. Крім того, поведінка жінки залежить від конкретних обставин. Для неї надзвичайно важливий соціальний стан людини. Тому в багатих Довбишів вона улеслива, манірна, а в бідних Балашів — пихата й бундючна.

Панський вплив на Кайдашиху виявляється і в тому, що вона у своїй хаті хоче відчутти себе *«панією»*, тому так зверхньо ставиться до невісток, примушує їх до роботи, а сама її уникає. Збиткування і над Мотрею, і над Мелашкою — це спосіб ствердити себе, виявити своє «панство», тобто владу над іншими. Проте таке ставлення до невісток породило спротив — спочатку Мотрі, а потім і Мелашки. Кожна з невісток діє так, як підказує характер. Мотря прямо чинить опір свекрусі, а Мелашка тікає до Києва на прощу.

Кайдашиха підкреслює своє панство й мовою, зокрема, її улюблена фраза — *«проше вас»*. З того *«проше»* сміялися по всьому селі й дражнили через те слово Кайдашиху *«пані економшею»*.

Проте Маруся Кайдашиха змальована не лише негативно. Письменник відзначає, що *«вона любила чепуритись і держала себе дуже чисто. Все на їй було чистеньке, неначе нове»*. Її акуратність поєднувалася з умінням вести господарство. Жінка, як і кожна бабуся, до нестями любила внуків. Коли Мотря народила первістка і відгонила від нього свекруху, Кайдашиха вночі потай вставала, щоб його заколисати й попестити. Взагалі вона любила дітей, тому передавала гостинці

Мелашчиним меншим братикам і сестричкам. Коли зникла Мелашка, ця стара жінка картала себе за глузування над спокійною невісткою. Але плакала й картала мовчки. Проте рішучий вчинок тихої Мелашки збентежив її серце. Після повернення свекруха обдарувала невістку новою спідницею, хусткою, очіпком, жінки помирилися, однак «хатня» війна не припинилась: Кайдашиха з Лавріном і Мелашкою «воювали» проти Карпа й Мотрі.

Брати Кайдашенки змальовані І. Нечуєм-Левицьким за принципом контрасту. Якщо Карпо похмурий, небагатослівний, вольовий, рішучий, то Лаврін веселий, ніжний, лагідний, жартівливий. Старший брат мріє про те, щоб його наречена *«мала серце з перцем»*, а молодший хоче бачити свою дружину *«гарною, як квіточка, червоною, як калина в лузі, а тихою, як тихе літо»*. Портретна характеристика братів підкреслює і розкриває їхній внутрішній світ. Так, у Лавріна *«...молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світилися привітно й ласкаво. Тонкі брови, русьві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодю парубочою силою»*. Карпо ж *«...був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем»*.

Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті». Серйозність і горда вдача Карпа підкреслюється і такою деталлю: *«Він ніколи не сміявся гаразд, як сміються люди. Його насуплене, жовтувате лице не розвиднювалося навіть тоді, як губи осміхались»*. Невипадково односельці саме Карпа обирають за десяцького, мотивуючи це так: *«Карпо чоловік гордий та жорстокий, з його буде добрий сіпака»*. Справді, старший Кайдашенко уболіває за односельців, справи сільської громади. Саме він пропонує план боротьби з шинкарем.

Карпо зображений І. Нечуєм-Левицьким як суперечливий характер. Так, він сильно переживає після бійки з батьком: *«Уся його душа десь заховалась глибоко сама в собі; він ніби здерев'янів од тієї страшної події, котру недавно вчинив»*. Проте з часом *«нітрішки не жалкував, неначе він побив якого-небудь парубка в шинку»*. Карпо може погнатися за матір'ю з дрючком і зупинить його лише ставок, у який ускочила Кайдашиха. *«Не так шкода мені матері, як шкода чобіт»*, — гукнув він на березі. Автор психологічно вмотивовує цей характер. Перший раз піднявши руку на батька, хлопець зазнає

мук сумління, а пізніше просто звикає до безглузких сутичок. Цим пояснюється і його п'яне переслідування матері.

Водночас він здатний на глибокі почуття, коли йдеться про кохану дівчину. Так, при згадці про Мотрю Карпо *«задумався, сперся на заступ й не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем»*.

Лаврін парубком не бере участі в сімейних чварах, а своє ставлення до них виявляє в жартах: взяв і зліпив коника з глевкого хліба, спеченого Мотрею, *«поставив його на столі, ще й хвоста задер йому вгору»*. Так само жартівливо він реагує на кинуту Мотрею під ноги свекрусі миску з борщем. Якщо Карпо вибрав дружину проворну, *«робочу»*, то Лаврін палко покохав ніжну й лагідну Мелашку. Про свої щирі почуття він говорить словами пісні: *«Брови чорні, очі карі — любо подивитися; личко, як калина, а як гляне, засміється, в мене серце в'яне»*. Проте поступово *«хатня війна»* затягує у свій коловорот і його. Після одруження він уже не слухає батька, поступово перебирає все господарство на себе.

Старша невістка Кайдашів **Мотря** справді виявилась *«із перцем»*. *«Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, вона була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима»*. Такий її портрет підкреслює не лише красу дівчини, а й сильний характер, підказує читачеві, що Мотря може постояти за себе і свою гідність. Справді, після одруження старшого сина Кайдашиха зразу ж змінила солодкуватий тон на жорстокий: *«вона стояла над душею Мотрі, наче осавула на панщині...»*. Маруся ставиться до невістки як до наймички, часто несправедливо ображає її, висміює. Мотря спочатку терпить ці знущання, а потім усвідомлює, що їм не буде кінця-краю, що треба захищати себе від облудливої й нещирої свекрухи. Для цього вона застосовує не кращий засіб, але для неї ефективний — передражнювання Кайдашихи, її інтонації та слів. Це викликає сміх: *«Ох, ох, ох! — застогнала Мотря достоту таким жалібним голосом, як стогнала Кайдашиха, — так у мене болять крижі, що я і з постелі не встану»*.

Мотря зросла в заможній сім'ї, тому її поведінка, як і вся постава, — горда, незалежна. Жінка ця енергійна, в її руках

усе горить. У «хатній» війні вона ні на йоту не поступається перед свекрухою. Мотря не боїться Кайдашихи, знає, що їй відповісти на погрози: *«В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас»*. Самостійна, горда, «бриклива» Мотря показала свій характер. І не лише у сварках, зумисних діях проти Кайдашихи, а й у фізичній розправі — саме вона виколола око свекрусі.

Навіть коли сім'я Карпа відділилася від батьків, зажила самостійно, про що і мріялось, сварки Мотрі, свекрухи й молодшої невістки не припиняються. То вона обкидає грязюкою Мелашчину хату, то лементує, бо Лаврінове порося вскочило до неї в город, то вимагає, щоб Карпо прив'язав матір серед сільського вигону до стовпа. Мотря, здається, втратила кращі риси своєї натури, спрямувавши їх на безглузді родинні сутички.

За контрастом образ Мелашки оповитий лагідністю, пісенністю. Таким же лірично-пісенним є і її портрет: *«Дівчина була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообразна, повновидна, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк»*.

З першої хвилини знайомства Мелашка всім серцем покохала Лавріна. Їхні почуття щирі, відверті, ніжні. Вона зразу ж розповіла хлопцеві про себе, показала, де живе. *«В молодих душах розгорювалась любов, як розгорюється сонце літнім ранком»*. Саме любов тримала молоду невістку у свекрушиній хаті. Та згодом терпінню молодиці прийшов край. Вона вирушає до Києва, але ні краса храмів, церковних співів і відправ, ні спокійне життя в добрій проскурниці не можуть вгамувати її тугу за Лавріном, тому вона повертається додому. І тоді свекруха здобуває спільницю в боротьбі з Мотрею. Мелашка змінює свою

поведінку, свою мову, втягується в домашні «баталії», у яких, як і Мотря, втрачає внутрішню красу. Мелашка б'є рогаčem Мотрині миски та горщики, називає її *«старою собакою»*, *«зłodійкою»*, кидається, *«як вовчиця»*, *«трохи не здерла з неї очінок»*. У душу спокійної та замріяної дівчини вселяється сварливість, як і в усіх Кайдашів.

Жанр

За жанром «Кайдашева сім'я» — соціально-побутова повість. У ній реалістично зображено життя конкретної сім'ї, великою мірою визначене як суспільними обставинами, так і духовною порожнечою героїв. У комічних ситуаціях розкриваються їхній побут, звички, характери. Повість І. Нечуя-Левицького наповнена етнографічними елементами (описами чи згадками про хліборобський цикл праці, про українські обряди, звичаї). У ній панує стихія народної мови. Поряд із гумором у творі простежується ліризм — у зображенні мальовничої природи, сільської праці, портретних характеристиках персонажів. Зародження кохання між Лавріним і Мелашкою, сам образ Мелашки змальовано, як у народній пісні. Водночас радісне сприйняття щедрот і краси довіклля є контрастом до безглузвих сварок у родині.

На думку І. Франка, вона «з погляду на високоартистичне змалювання селянського життя і добру композицію належить до найкращих оздоб українського письменства».

«Кайдашева сім'я» на сцені Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прочитайте уривки з твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»:

Старий Омелько був дуже богомільний... Того дня припадала п'ятниця перед Паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постить у п'ятницю, той не буде в воді потопати;

— В Семигорах нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліна, — сказав Карпо.

З'ясуйте, яка деталь згадується в них. Яка її роль у сюжеті твору? До чого вона готує читача?

2. Прочитайте рядки з твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»: **Другого дня, в суботу, на святого Паликопи...; Минуло неділь зо дві. Вже кінчалось літо. Перед самим Семеном Карпо заслав до Мотрі старостів; Минув тиждень.** Кайдашиха перестала звати Мотрю серденьком і вже орудувала нею, наче наймичкою.

Проаналізуйте, для якого різновиду повісті характерне таке зображення часу. Що воно розкриває?

3. Прочитайте рядки з твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»:
- ...В мене два сини, неначе два соколи. Що вже що, а на старість прикриють мене орлиними крилами. Хвалити Бога, буде до кого прихилиться. Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким...*

Поміркуйте, як ці слова характеризують Кайдашиху. Якими насправді виявилися Карпо й Лаврін? Чи стали вони захистком для старих батьків?

4. Прочитайте уривок із твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»:

Стара Кайдашиха дуже любила свого онука, колихала його, цілувала, пестила. Мотря не давала їй дитини й одганяла од колиски. Тільки вночі, тоді як Мотря спала міцним сном, Кайдашиха вставляла до дитини, забавляла, як вона плакала, та годувала її молоком.

Укажіть, як ці слова характеризують стосунки свекрухи й невістки. Чи можна визначити, хто з них має рацію, а хто — ні?

5. Прочитайте твердження двох сучасних літературознавців.

Михайло Наєнко: «На диво, Лаврін з Мелашкою й далі не розлучались із коханням; позиційну боротьбу за нього, проте, їм довелося вести в протистоянні двох таборів: з одного боку — Карпо з Мотрею, а з іншого — Лаврін з Мелашкою і... Кайдашиха».

Галина Могильницька: «...після повернення Мелашки із Києва якимось саме собою зчезло Мелашчине й Лаврінове поетичне кохання».

Яка думка вам ближча? Відповідь обґрунтуйте та запишіть у зошит.

6. Поміркуйте, чому І. Нечуй-Левицький на сторінках «Кайдашевої сім'ї» називає хатні сварки «кумедією». Чи виявляється таким чином його ставлення до зображеного?

- ▶ 7. Поясніть, чому І. Нечую-Левицькому у творі «Кайдашева сім'я» край, де мешкають герої, нагадує «якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де під безплідними могилами похована українська воля».
- 8. Доведіть прикладами з тексту «Кайдашевої сім'ї» І. Нечуя-Левицького нікчемність причин «хатньої війни»-колотнечі.
- 9. Поясніть, чому у творі І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» кілька кульмінацій.
- 10. Прочитайте уривок із твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»:

Хата була дуже низька. Маленькі віконця були ніби сліпі. Через старі шибки, вкриті зеленими та червоними плямами, не видно було навіть неба. Стара лежанка з каміння неначе присіла й роз'їхалась. Каміння повипиналось з неї, неначе сухі ребра в худій шапі. На полу в кутку стояла невеличка скриня. Стеля ввігнулась, а серед хати стояв тонкий побілений стовп: він підпирав сволок.

Укажіть, який це різновид опису. Випишіть у зошит художні засоби, використані в ньому, і поясніть їх роль.

- 11. Прочитайте уривок із твору І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»:

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро.

Випишіть у зошит художні засоби, використані в ньому, і поясніть їх роль.

- 12. Доберіть аргументи-приклади для розкриття трагікомізму образів-персонажів повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я».
- 13. Прочитайте й поясніть слова М. Рильського про твір І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»: «Жодна література світу, скільки мені відомо, не має такого правдивого, дотепного, людяного, сонячного, хоч дещо і захмареного тугою за кращим життям, твору про трудяще селянство...».
- 14. Чи можна погодитися з твердженням І. Нечуя-Левицького, що «сміх зі слізьми» є однією з рис української літератури? Доведіть цю думку, спираючись на повість «Кайдашева сім'я».
- 15. Змодельуйте ситуацію: якби Кайдаші мали освіту, чи змінилося б їхнє життя на краще?
- 16. Серед літературознавців існує дві думки щодо персонажів «Кайдашевої сім'ї»: одні стверджують, що характери в повісті статичні, а інші вважають, що вони психологічно вмотивовані, розвиваються. Як вважаєте ви?

- 17. Прокоментуйте твердження І. Франка про мову творів І. Нечуя-Левицького: *«Се вже не та поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша, — се переважно буденна мова українського простолюддя, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом».*

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Літературознавці порівнюють творчість І. Нечуя-Левицького з романами французьких письменників-реалістів О. Бальзака, Е. Золя. Здійсніть порівняльний аналіз одного з творів О. Бальзака, який вивчали на уроках зарубіжної літератури, та І. Нечуя-Левицького, зверніть увагу на їх тематику й проблематику.

Література в колі мистецтв

1. Перегляньте кінофільм режисера **Володимира Городька** **«Кайдашева сім'я»** (1993). Зверніть увагу на Богдана Ступку в ролі Омелька Кайдаша. Своїми враженнями поділіться з однокласниками.

2. Нещодавно в київському видавництві «Основи» побачило світ концептуально нове видання **«Кайдашевої сім'ї»**. Особливість видання — оформлення сучасними колажними ілюстраціями від художниці Лери Схемки. Сама художниця так коментує концепцію книги:

— Протягом більш як ста років, які минули від часу написання твору, людство встигло удосконалити усе на світі, але при цьому не зробило ні кроку назустріч взаєморозумінню та подоланню своїх вад. Наголошуючи на цьому, ми розповідаємо візуальною мовою історію 1878-го року, яка близька людині з 2015-го. Ілюстрації до книги — це не зображення того, як виглядали Мотря чи Кайдашиха, це зображення напружених і зовсім не ідеальних стосунків, які диктував характер графіки.

Знайдіть і перегляньте це видання. Чи погоджуєтесь ви з подібним підходом до класичного твору? Аргументуйте свою позицію.

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Організуйте диспут, за основу взявши думку одного з героїв роману І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем»: «Але тепер світ не такий, щоб дуже церемонитись з моральністю. Моральність животіє тільки в книжках. Ідеали — нісенітниця й клопіт в практичному житті».

1. Схарактеризуйте образи повісті «Кайдашева сім'я». Як через них утілюються головні ідейно-естетичні домінанти твору?
2. Розгляньте кілька варіантів афіш до вистави «Кайдашева сім'я» — від народного шоу до трагікомедії. Створіть власні проекти афіш до вистави за знаменитим твором І. Нечуя-Левицького (за бажанням).

ВЧИТИСЯ ЛЕГКО!

ЯК РОЗРІЗНЯТИ ЗАСОБИ КОМІЧНОГО

Щоб уміти розрізняти засоби комічного, варто здійснити просту процедуру — розташувати їх за «якістю» сміху, його силою:

гумор	→	доброзичливий сміх
іронія	→	приховане кепкування
сатира	→	різке висміювання
сарказм	→	відверте глузування
гротеск	→	свідоме переплетення реального з фантастичним

Також варто знати, що зазвичай гумор та іронія трапляються у творах, що висміюють окремі людські вади. А сатира, сарказм, гротеск стають художніми засобами заперечення, засудження негативних процесів у суспільному, політичному житті, негараздів, які порушують гармонію людини й світу.

Завдання для креативних

Напишіть оповідання про випадок із шкільного життя, використавши засоби комічного. Подаруйте його друзям. Сподіваємося, що друзі чи родичі, які стали його прообразами, будуть змальовані з добрим гумором.

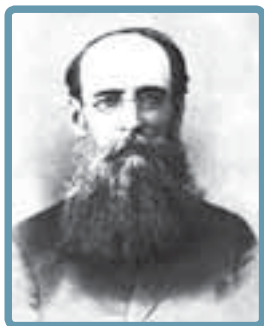
Читаємо із задоволенням

Бажаєте дізнатися більше про секрети письменницької творчості? Прочитайте книжку **Р. Семківа «Як писали класики»**.

Серед визнаних письменників є ті, котрі вирішили поділитися секретами свого успіху й створили книжки про те, як майстерно писати. Це видання підсумовує погляди на художню творчість мегапопулярних Агати Крісті, Джорджа Орвелла, Рея Бредбері, Курта Воннеґута, а також ближчих до нас у часі Мілана Кундери, Маріо Варґаса Льюїси й Умберто Еко.

Чому вони писали? Як вони писали? Чому стали успішними? Це збірка практичних порад, які підтверджені читацьким визнанням на всіх континентах.

ПАНАС МИРНИЙ: «ПЕРШИЙ СИМФОНІСТ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ»

ПАНАС МИРНИЙ

1849–1920

І змістом, і художньою формою своїх творів Панас Мирний уніс багато нового в українську літературу. Симфоніст, майстер епічного багатоголосся, він уперше заговорив про ритміку прози, її музичність, інтонаційну відповідність авторської мови змістові, конкретному настроєві.

Олесь Гончар, письменник

Панас Мирний — псевдонім Панаса Яковича Рудченка, талановитого українського прозаїка, письменника-реаліста й демократа. Без перебільшення можна стверджувати, що вже не одне десятиліття його візитівкою як художника слова є майстерно змальований і суперечливий образ Чіпки, героя роману *«Хіба ревуть воли, як ясла повні?»*. Цей твір увійшов до скарбниці української літератури, тому вивчається і школярами, і студентами-гуманітаріями, як і інші численні тексти автора. А життя Панаса Мирного, сповнене для сучасників письменника таємниць, на думку О. Білецького, — це *«тема для авантюрно-психологічного роману»*.

«Панас Мирний» — ювілейна монета номіналом 2 гривні, випущена Національним банком України в 1999 р. до 150-річчя письменника

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Основні віхи життя

Життєві шляхи Панаса Рудченка пов'язані з мальовничим куточком України — Полтавщиною, яка подарувала нашій культурі багато талантів. Письменник народився в місті Миргороді **13 травня 1849 року** в родині дрібного чиновника. За церковним календарем хлопчика нарекли Афанасієм. Спочатку він навчався в парафіяльному училищі Миргорода, а потім — повітовому міста Гадяча, куди переїхали батьки. Здібний хлопець марив про ґрунтовну освіту, але багатодітна сім'я, у якій підросло троє синів і дочка, не мала коштів на навчання дитини (як згадує Панас, якби не шматок власної землі, «*доводилося б родині й голодувати...*»). Та й батько мріяв про чиновницьку кар'єру для сина, тому вже в чотирнадцятирічному віці, підлітком, він розпочав службу в Гадячі, а продовжив у Прилуках і Миргороді: писарчуком у повітовому суді, помічником бухгалтера. З 1871 р. і до останніх днів життя Панас Якович працює в Полтавському губернському¹ казначействі. У Полтаві 28 січня 1920 р. і завершився земний шлях письменника.

Пам'ятна плита на місці будинку, де народився Панас Якович Рудченко

Хоча через життєві обставини Панас Рудченко не здобув університетський диплом, про який мріяв, він — спраглий до знань юнак — наполегливо займався самоосвітою: вчив французьку мову, читав багато творів української та світової літератур, цікавився фольклором, із шістнадцяти років вів щоденник, записи якого свідчать про широке коло уподобань цього обдарованого, незвичайного службовця, його настрої, думки. Ось нотатки за 1865 р. Щоденник починається російською мовою, і раптом — як осяяння, що вразило шістнадцятирічного хлопця: «*...Какое несчастье Украине, этой бедной вдове; народ подавлен, воспитание на родном языке запрещено [...], “Кобзарь”, и тот изуродован. Несчастливая Украина, мать ты моя! [...]*»

¹ Губернія (вища), повіт (нижча), волость (у складі повіту) — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії. У сучасній термінології — область, район.

Не начать ли дневника писать на украинском языке? С завтрашнего дня же бросаю московский и берусь за свой». Це запис 28 квітня, а вже з 29 квітня Панас переходить на українську мову — ось який докорінний злам відбувся з юнаком, коли прокинулися його національні почуття. Міркування хлопця самокритичні до краю, навіть з використанням просторічно-грубого слова: *«Думаю писати яку-небудь повість і в місті приказки ізучати, та хто його знає, як і буде. ...я тільки знаю, що я дурень превеликий, що не вчивсь нашої мови. Правда, в мене є велика надія, мені тільки 16 років...».* Як відомо, мети було досягнуто, свідчення цього — багатий словник, стилістична майстерність, інтонаційне різнобарв'я творів майбутнього знаного епіка.

А поки хлопець виявляє щирі почуття, притаманні його вікові: буває сумно, коли доводиться чергувати на осоружній роботі, *«смішно і жалко, що так прогаяв... один день»*, бо бездумно відпочивав з товаришами. Водночас він із замилюванням писав про природу, яка дарувала йому відчуття гармонії та спокою: *«Устав дуже рано, гуляв по саду: як хороше — Боже, як! Цвіте мир, а слов'ї йому пісні співають».*

Панаса турбувало й одвічне питання: у чому призначення людини? Відповідь однозначна — *«у служінні і праці своєму, рідному»*. Це думка вже сформованого патріота, свідомого своєї життєвої мети.

Уже в записах за 1879 р. письменник повертається до цієї думки: *«...хочеться мені слави запобігти в письменстві? ні, не хочу тій слави, їй-богу, не хочу. Вся моя слава — Україна, якби я їй добра хоч на мачину зробив, то б мені і була слава, я більшої не хочу. Якби я зміг показати безталанну долю життя людського, високу його душу, тепле серце, як вони є у мирі — то б моя слава була і моя надія справдилася».*

Окрім літературної діяльності, письменник бере активну участь у громадському й культурному житті Полтави, зокрема, організовує Шевченківські вечори, виступає з промовами на ювілеях М. Коцюбинського, М. Заньковецької, допомагає місцевому театру, працює у складі комісії, котра ініціювала спорудження пам'ятника І. Котляревському. Він підтримував дружні й теплі стосунки з М. Лисенком, І. Карпенком-Карим, М. Старицьким, М. Кропивницьким, М. Коцюбинським, Лесею Українкою, М. Заньковецькою.

Штрихи до характеру

Сучасники відзначали надзвичайну скромність і працьовитість цієї людини, яка жила з мрією зробити для України «добра хоч на мачину». В листі до М. Старицького прозаїк зазначав: *«Дуже б мене уразило б, коли б хто сказав, що це я вже про славу дбаю. Не втаюся: про славу, тільки не свого ймення, а про славу самого діла»*.

Панас Мирний з увагою і добротою ставився до кожного, з ким спілкувався як державний чиновник, намагався зрозуміти та допомогти, бо не терпів бездушності, бюрократизму. Службі він присвятив сорок років свого життя, здобувши репутацію грамотного, професійного й дисциплінованого працівника, тому був відзначений нагородами — царськими орденами за сумлінну працю, а 1914 р. отримав чин дійсного статського радника (чин цивільного генерала, що прирівнювався до губернаторської посади). Праця в офіційних установах забирала багато часу, сил, стомлювала своєю одноманітністю, але треба було утримувати родину (у Панааса Рудченка підросло троє синів, хворіла дружина). Сам письменник щиро зізнавався в щоденнику: *«Пригадалася моя служба... Невесело, і як невесело! зробилось на душі, — наче камінь хто звалив на хилі груди. Задумався я над життям свого брата-чиновника. Непривітне воно само по собі, те сидіння з дня у день за столом, те брязкання на щотах... Робиш ради куска хліба, — о, яке невеселе і тяжке таке життя!»*. «Гидким чиновництвом» називав П. Рудченко канцелярську працю, яка приносила шматок хліба, але не дарувала задоволення й радості: *«Нема простору, нема свіжості, щоб дихнути на всі груди, — хоч пропадай!»*.

У ставленні до власної літературної діяльності також виявлявся його скромний характер. Так, у листі до львівського професора О. Огоновського, який працював над «Історією літератури руської» і планував написати розділ про творчість прозаїка, Панас Мирний зазначав: *«Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю, що не в йому вага й сила, а в тих працях, що до сього появилися у світ або ще коли-небудь появляться»*. Він унікав заслуженої слави. Як пише С. Єфремов, письменник *«був занадто скромний, щоб виступати на людях, ...волів тиху роботу, неохоче взагалі виходячи на публічну арену, хіба присилуваний до того зовнішніми обставинами...»*.

І наводить факт із губернської газети за 1892 р. про прем'єру драми Панаса Мирного «Лимерівна». Після закінчення вистави, яку показала трупа М. Садовського, «почалися гучні виклики артистки й автора, який довго не показувався. Нарешті, мало не в десятий раз піднявся занавіс й оточений артистами постав перед публікою автор п'єси, майже всім відомий у Полтаві О.Я. Р-ко. Овації з приводу артистів і симпатичного автора подвоїлись, коли п. Заньковецька, з глибоким поклоном, піднесла п. Р-ку подарунок від артистів, котрі зразу ж, оточивши винуватця гучного захоплення, аплодували разом із публікою. Картина була невидана в Полтаві і дуже зворушлива».

Загадка псевдоніма

Як відомо, твори Панаса Рудченка з'явилися під псевдонімом Мирний. Існує кілька версій щодо нього. Так, одні літературознавці вважають, що обране прізвище — контраст до характеру письменника-демократа, який не боявся засобами художнього слова захищати принижених і гноблених. Інші стверджують, що на вибір псевдоніма вирішальну роль справила назва міста, у якому народився прозаїк, — Миргород. Водночас достеменно відомо: крім рідних, практично ніхто не знав, що Панас Якович Рудченко і Панас Мирний — одна людина. Дослідники творчості письменника не втомлюються нагадувати про напівлегендарний випадок із його біографії, коли у високих чиновницьких кабінетах перетнулися папери — указ про відзначення сумлінної праці в казначействі Панаса Рудченка й жандармський циркуляр про розшук якогось неблагодійного нелегала Панаса Мирного, чії листи до Львова з творчих питань були розцінені як ворожа діяльність, бо писалися в час війни. Річ у тім, що коли 1914 р. було заборонено вшанування пам'яті Т. Шевченка, письменник у відозві, написаній із цього приводу, висловив глибокий протест і обурення діями російської влади. Не дивно, що в 1915 р. поліція розшукує «політично підозрілу особу» Панаса Мирного (він же, як зазначається в поліцейському донесенні, Рудган, Руган), який нелегально проживає в Полтавській губернії.

Сам прозаїк уже на схилі життя 1919 р. писав в одному з листів до знайомого: «Що стосується питання про розкриття мого літературного псевдоніма, то дуже б Вас просив цього не робити. Хоча багато моїх знайомих знають, хто такий “Панас Мирний”, але я за життя свого не хотів би рекламувати свого прізвища, серйозно вважаючи себе негідним тих прославлянь, які створилися навколо імені Мирного. Нехай, коли я помру (а жити мені, ймовірно, залишилося вже недовго), люди дізнаються, хто я і що доброго зробив для своєї батьківщини, якщо тільки дійсно зробив щось добре».

Колізії життя і творчості

Життя і творча спадщина Панаса Мирного примушують задуматися над вічними питаннями про честь і обов'язок, мрію й дійсність, славу і скромність. Вражає та колізія між обов'язком чоловіка, батька родини й покликанням літератора, яка супроводжувала його постійно. Вражає й те, як рано виявився талант майбутнього знаного прозаїка, адже в двадцятирічному (!) віці він пише своє перше оповідання «*Лихий попутав*» (1872), проникливо зображаючи беззахисність сироти Варки, наймички в рідного дядька, наругу над її першим коханням, нещасний випадок — смерть дитини, ув'язнення й життя в монастирі. У цьому ж році відбувається і поетичний дебют автора — це вірш-послання «*Україні*» (його опубліковано з підписом Панас Мирний, а оповідання «*Лихий попутав*» було видане анонімно за кордоном, у Львові). Над романом «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*» він починає працювати в цьому ж 1872 р. Не секрет, що епічний твір великого формату вимагає від його автора і серйозного життєвого досвіду, й уміння досліджувати людську душу, узагальнювати суспільні процеси, словом, майстерності та вдумливості.

Поштова марка
України

Історія публікації творів Панаса Мирного теж вражає. І найперше тому, що демонструє драматичні шляхи розвитку рідного письменства. Кожний автор воліє, щоб твір прийшов до читача, зачепив його серце та розум. Проте в царській Росії правдиве й гуманне слово про народ було під жорстокою забороною. Це відчув на собі й Панас Мирний. У центрі творів письменника — народне життя, змальоване соковитими реалістичними фарбами. Про реалії свого часу він дізнавався із зустрічей і розмов із селянами: і в державних установах, і під час службових відряджень. Ці реалії були драматичними, адже скасування кріпаччини насправді не полегшило становище селянства, бо влада вигадувала нові форми його гноблення: всілякі відробітки, сплати за непридатні земельні наділи, численні податки, штрафи, нечесні та сфальсифіковані вибори на всіх адміністративних рівнях.

Пригадайте!

Розкажіть, що вам відомо з уроків історії про реформу 1861 р. та її наслідки.

Гостре й спостережливе письменницьке око відтак поставило правдивий діагноз цим соціальним процесам: кріпаччина — «*лихо давнє*», а пореформена доба — «*лихо сьогочасне*» (повість «*Лихо давнє й сьогочасне*», 1897), або «*старе, та поновлене*» (роман «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*» (1872–1875), або «*голодна воля*» (однойменна повість, 1885–1887).

Зрозуміло, що царська цензура не давала дозвіл на друк таких творів, і вони з'являлися за кордоном, у Львові. Так, оповідання «*Лихий попутав*», «*П'яниця*» (1874), новела «*Лови*» (1883), «*Казка про Правду та Кривду*» (1883, надрукована 1889-го), драма «*Лимерівна*» (1883), переспів «*Дума про військо Ігореве*» побачили світ у львівських виданнях, а повість «*Лихі люди*» (1875, надрукована 1877-го, без імені автора) й роман «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*» (1872–1875) опубліковані в Женеві. До речі, у Східній Україні повість «*Лихі люди*» була надрукована аж 1918 р., навіть її перейменування на більш нейтральне «*Товариші*» не допомогло обійти цензуру. Повість «*Голодна воля*», незавершений твір, над яким письменник працював у проміжку між 1885 і 1887 рр., побачила світ у 1940 р.

Із середини 1880-х рр. твори Панаса Мирного починають друкуватися на Наддніпрянщині: на сторінках альманаху «*Рада*», який видавав М. Старицький у 1883–1884 рр., публікуються два оповідання із циклу «*Як ведеться, так і живеться*», перші дві частини роману «*Повія*». Про роман «*Повія*» варто зазначити й таке: ще один розділ III частини опубліковано 1905 р., а вся третя частина — у журналі «*Літературно-науковий вісник*» за 1919 р. Повністю твір побачив світ лише в 1928 р. Цей факт засвідчує не лише те, що існували якісь буденні перешкоди для створення великого епічного полотна, а — й це головне — велику відповідальність письменника перед своїми читачами, перед літературою.

Одне з перших видань роману «Хіба ревуть воли...»

Загальна характеристика творчості

Панас Мирний — письменник яскраво виявленої соціальної теми, яка поглиблюється й розширює свої горизонти за допомогою психологічного аналізу людських доль, їх реалістичного змалювання. Своє творче кредо письменник висловив у щоденнику: *«Між люди! у справжнє життя! хай воно тебе посіпає, хай зачіпає — отоді, може, і вийде що, як не звихнеться сила, як не запліснявіє серце!..»*. Так, у повісті *«Лихі люди (Товариші)»* він правдиво змалював протистояння двох життєвих принципів: тих, хто різними способами бореться із соціальною кривдою, і тих, хто цю кривду захищає. Автор, щоб підкреслити, як можуть розходитися людські дороги, зобразив долі чотирьох товаришів по навчанню. Петро Телепень обирає письменницьку працю, бо щиро прагне звертати *«людську увагу на страшні картини нужди та горя»*, щоб *«будити жаль у серці»*. Тимофій Жук, хоч і походить із заможної дворянської родини, пориває із цим середовищем, щоб стати на захист народу. Натомість їхні антиподи — Шестірний і Попенко — служать у в'язниці, у якій і закінчує життя самогубством головний герой — Петро Телепень.

Таке сюжетне тло Панас Мирний використовує для того, щоб розкрити психологію цього персонажа через сни-марення, спогади й контрасти. Схвильований тон розповіді також підкреслює трагізм долі героя, який все-таки вірить, що *«настане час — виростуть нові парості, виростуть — і уразять»*. Для розкриття змісту твору важливим є і його заголовок, який може прочитуватись із двох позицій: для влади «лихі люди» — захисники народу, а для захисників народу «лихі люди» — тюремники.

Як і Т. Шевченка, Панаса Мирного хвилювала тема жінки в несправедливому суспільстві. До неї він звертається в романі *«Повія»* (1883). Героїня твору Христя Притиківна потрапляє в складні життєві обставини, тому й змушена вирушати із села до міста у пошуках роботи. Там вона і стає повією. Її життєва історія змальована проникливо реалістично, з трагічними нотами, адже коротка біографія цієї дівчини — це низка страшних у своїй невідворотності

подій, які засвідчують жорстоке правило тогочасного суспільства: хто має гроші, владу — за тим і сила. Неправда, обман, смерть батьків, фатальний збіг обставин, зневага людей — усе це змальовує письменник, щоб психологічно переконливо зобразити шлях чистої душею дівчини до соціального дна. Проте автор-гуманіст співчуває Христі, бо розуміє, що вона — жертва суспільства, яка продає своє тіло, але залишається морально вищою від звироднілого панства.

Як великий поціновувач, збирач і видавець фольклору, письменник не міг не використати народно-поетичні мотиви, образи, художні засоби у своїх творах — драмі *«Лимерівна»*, оповіданнях *«Царівна Полуничка»*, *«Морозенко»*, *«Казці про Правду і Кривду»*. Так, хрестоматійним твором стало оповідання *«Морозенко»*, у якому багатий казковий матеріал допоміг глибше змалювати соціальні проблеми, поєднані з психологічними. Письменник обирає вдалий сюжетний хід — події у творі розгортаються напередодні нового року, і це ще більше підкреслює злидарювання й страждання тих, хто позбавлений елементарних засобів до існування і в будні, й у свята. Якщо оповідання *«Морозенко»* реалістичне, то *«Казка про Правду і Кривду»* умовно-алегорична, спрямована в письменницьку сучасність, бо Панаса Мирного як людину демократичних поглядів щиро хвилювало питання, чи *«настане коли такий час, що Правда подолає Кривду й почне на землі панувати?»*. Захоплення фольклором виявилось й у тому, що прозаїк щедро використовував народні пісні, прислів'я, приказки, народно-розмовні вислови в багатьох своїх творах, і це стало ознакою його індивідуального стилю.

Панас Мирний — неперевершений майстер пейзажу. Картини природи, змальовані ним, пластичні, зримі, як і характери персонажів. Завдяки таланту письменника-реаліста він важливі соціальні проблеми втілює в яскравих, часто неоднозначних, але завжди детально й правдиво зображених художніх образах. Його творчу манеру дуже влучно схарактеризував С. Єфремов: *«Багата лексика, сила епітетів та порівнянь як з народного скарбу, так і своїх власних, легка і зручна структура фрази з нахилом до закругленого періоду, блискучий і живий діалог — це стиль Мирного... З таким оригінальним, цілком виробленим, власним стилем увиходить Мирний в літературу вже першими своїми творами»*.

Відомий Панас Мирний і як перекладач творів У. Шекспіра («Король Лір»), Г. Лонгфелло, О. Пушкіна, М. Лермонтова та інших. Письменник здійснив оригінальний переспів «Слова про Ігорів похід» під назвою *«Дума про військо Ігореве»* (1883).

Панас Мирний знаний і як палкий захисник української мови, а також її пропагандист. В одному з листів до М. Старицького він написав: *«У мене одна думка: як би нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні»*. На початку ХХ ст. прозаїк навіть уклав невеликий українсько-російський словник, який так і не було опубліковано. А його слова зі статті *«Рідна мова»* давно вже стали крилатими: *«Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування»*.

Родинне коло

ван Рудченко в сорокарічному віці палко закохався в учительку музики Олександру Михайлівну Шейдеман. У квітні 1889 р. вони побралися. Проте сімейне життя не було безхмарним: давалася взнаки різниця у віці (14 років), Олександра Михайлівна не в усьому розуміла письменницькі захоплення й громадські обов'язки Панаса Мирного, хоча завжди залишалася вірною дружиною та доброю матір'ю.

Після народження синів — Віктора й Михайла — вона важко захворіла, лікувалася далеко від рідної домівки — у Харкові, і письменник із надзвичайною турботою переймався станом її здоров'я. Так, у щоденнику він із гіркотою і щирістю писав: *«Цілий день, як бачився я з нею, був днем великого для мене щастя... Турбується, безталанна, що я так схудав та змарнів. Доленько моя! як ти будеш здорова, то я незабаром поправлюся. Мене твоє лихо та хвороба сушили, а сам я не почуваю за собою ніякої болісті. Дай, Господи, щоб ти скоріше поправилася та вернулася до своєї хати, до своїх діток-сиріток»*. Після одужання Олександра Михайлівна народила ще одного сина — Леоніда.

Панас Якович
Рудченко
з дружиною

Письменник мріяв про те, щоб його діти здобули вищу освіту, яку він вважав запорукою служіння рідному народові. Проте Перша світова війна внесла свої корективи. Так, Віктор закінчив юридичний факультет Московського університету, але, відразу мобілізований до царської армії, загинув у бою в 1915 р. Найменший Леонід обрав військову кар'єру, служив в армії С. Петлюри й загинув у 1919 р. десь на Єлисаветградщині, захищаючи самостійну Україну. Михайло обрав технічну спеціальність, одружився, у нього народився син. Середній син Панаса Мирного також служив в армії: спочатку в Денікіна, а потім, як часто траплялося в той буремний час, перейшов до лав більшовиків. Він повернувся до Полтави уже після смерті батька.

Разом із матір'ю Михайло заснував музей Панаса Мирного, яким керував понад двадцять років (1940–1961). Там зберігаються картини, бо Михайло чудово малював, світлини, бібліотека, особисті речі його батька. Перед будинком — пам'ятник письменникові.

Останні роки життя письменника

Здавалося б, у біографії письменника-класика вже на початку ХХІ ст. не мало би бути «білих плям», адже про нього написано значну кількість наукових розвідок, у кожному підручнику з української літератури його творчості присвячено ґрунтовний розділ. Насправді ж досі існує одна загадка стосовно останніх років життя письменника. Так, у більшості літературознавчих джерел стверджується, що письменник вітав пролетарську революцію, працював в органах радянської влади завідувачем відділу податків. Отож його життя було спокійним і забезпеченим. Насправді вже немолодому й хворому І. Рудченку велося не зовсім добре. Це засвідчують і його кореспонденції. *«Під цей час страшеної дорожнечі на все, як не звужуєш потреби, а все ж на їх заробітку від служби ледве вистачає...»*, — писав він в одному з листів 1918 р. У цьому ж році письменник зауважує про необхідність зробити ремонт у помешканні, бо в кімнатах відлетіла штукатурка і вони нагадують лазню. Проте неможливо роздобути будівельні матеріали. Уже в 1919 р. письменник скаржиться на стан здоров'я, але, незважаючи на кашель і температуру, ходить на службу, вірніше, *«ледве доповзав туди й назад»*. У хаті не було дров, доводилося самим збирати хмиз у саду. Втрата синів, піклування про маленького внука, дружину, невістку — все це

У літературно-меморіальному музеї Панааса Мирного в Полтаві

тягарем лягло на старечі плечі прозаїка. У Полтаві протягом 1917–1920 рр. кілька разів змінювалася влада і ніхто не міг потурбуватися про недужого письменника, гордість нашої літератури. А його родину переслідували холод, голод, матеріальні труднощі. Проте Панас Мирний продовжував перекладати, зокрема, для дітей, упорядкував збірник народних казок. Він не занепадав духом: *«але не будемо впадати у відчай — можливо, крива і вивезе»*; *«будемо терпіти, поки терпиться!»*

Досі залишається непроясненим питання про ставлення письменника до подій 1917 р. і їх наслідків. Зрозумілою є позиція радянських літературознавців, які назвали Панааса Мирного революційним демократом, уписавши його в офіційні ідеологічні схеми. Але чи сприйняв більшовицьку ідеологію письменник, який захищав народні права саме з позицій народництва? Ще 1934 р. в одному з джерел зазначалося, що в період 1917–1920 рр. Панас Мирний продекларував себе прибічником Симона Петлюри. Отож пошук істини ще попереду...

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте епіграф до розділу про Панааса Мирного. Для цього за тлумачним словником з'ясуйте значення музичного терміна *«симфонія»*.
2. Чому твори письменника за його життя були мало відомі широким колам читачів? Про що це свідчить?
3. Яка основна тема творів Панааса Мирного?
4. Поясніть твердження С. Єфремова: *«Останніх 30–35 років життя, років достиглого віку, розцвіту таланту й здобутого технічного досвіду, пропали для автора “Повії” даремнісінько... Письменник Панас Мирний одсовувався перед службовцем А. Я. Рудченком; він ставав потроху жертвою свого становища, а його особиста вдача тій жертві допомагала і сприяла»*.
5. Поясніть думку І. Франка про Панааса Мирного: *«Під сукном вічмундира в цій людині билося палке серце патріота, справжнього гуманіста, митця глибоко демократичних переконань»*.

Складіть і запишіть у робочому зошиті таблицю з переліком творів Панааса Мирного, зазначивши їх жанр.

«ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?»

Історія створення

Пригадайте!

Хто є автором першого українського роману? Що ви про нього пам'ятаєте? Які враження залишилися у вас від цього твору?

Панас Мирний підхопив естафету П. Куліша у створенні великих прозових форм. Якщо автор «Чорної ради» написав історичний роман із романтичними ознаками, то Панас Мирний бачив своїм завданням написати **реалістичний роман з народного життя**. Проте в 70-ті рр., коли він починав літературну працю, український роман перебував на стадії становлення. Це усвідомлював і М. Старицький, який розумів, з одного боку, важливість роману для розвитку національної літератури, а з іншого, — талант Панаса Мирного як епіка. Тому в листі до прозаїка 1898 р. він писав: «...повістярів на нашій убогій Україні майже нема... я принаймні не відаю, хто б зміг до вас і підступитись?».

Підтримував брата й Іван Білик¹, який створення роману з народного життя вважав першочерговим завданням і вирішення його пов'язував із реалізмом: «*Минули епічні поеми, нездатні й віршові повісті: настали часи народного роману й повісті на основі щирого реалізму*».

Отож історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» почалася зі службового відрядження П. Рудченка до Гадяча. Під час поїздки візник розповів письменникові про місцевого злодія Василя Гнидку, засудженого на каторгу. Почуте настільки вразило Панаса Мирного, що він свої думки оформляє в нарис «*Подоріжжя од Полтави до Гадячого*» (1872, надрукований через два роки у львівському журналі «Правда»).

Панас Мирний
(праворуч)
та Іван Білик (1881)

¹ Іван Білик (справжнє ім'я Іван Якович Рудченко, 1845–1905) — український фольклорист, етнограф, перекладач, літературний критик, старший брат і співавтор Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).

Літературознавчі координати

Нарис — твір із документальною основою, у якому зображено реальні факти, події, конкретні люди.

Письменник міркував над тим, як мирне життя хлібороба з його залюбленістю в працю, землю, природу народило *«злющого зарізяку»*. Автор бачив у цьому порушення гармонійних начал життя, причина якого — гніт панства, тому й Василь Гнидка — це *«безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побуту»*. Панас Мирний не поспішає звинуватити Гнидку, а намагається вказати на ті причини, які штовхнули його на шлях розбійництва. Водночас у нарисі письменник робить суттєве зауваження про те, що особа Гнидки цікава не лише етнографу, а й психологу: якщо перший повинен шукати відповідь на питання, як з'явився такий тип *«зарізяки»* в спокійно-розважливій ментальності, то другий має осягнути, *«які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку»*.

Історія про Василя Гнидку надзвичайно схвилювала Панааса Мирного. Наприкінці нарису він зізнається: *«Далі я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром¹; знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер, зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам zostався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу»*.

Так виник задум художнього твору. У тому ж 1872 р. Панас Мирний пише повість *«Чіпка»*. Він розширює оповідь, уводячи додаткові сцени, епізоди, образи, змінює ім'я головного героя; використовуючи вигадку, моделюючи його характер так, щоб він був правдивим і переконливим.

З текстом ознайомився Іван Білик, відомий тоді критик. Він зробив кілька суттєвих зауважень, зокрема, порадив змалювати розбійництво і з соціального (зовнішнього), і з людського (внутрішнього) боків, головного героя зобразити в найрізноманітніших зв'язках із сере-

¹ Машталір — візник.

довищем: життя в сім'ї, діяльність, праця, ставлення до інших людей, а головне — людська натура має розкриватися шляхом зображення її психічної діяльності, найнепомітніших мотивів і спонук.

Для критика надзвичайно важливим було змалювання внутрішнього світу героя. Зокрема, він вважав словесний портрет виразом духовного життя людини. У повісті Панаса Мирного Чіпка був *«високого росту, статний, бравий, широкоплечий, козацький вид у нього, карі огненні очі, довгі та дужі, як у млина крила, руки, все це говорило, що сила цього чоловіка не людська, що йому б тільки вітрами та волами верховодити, а не ціпами правити»*. Іван Білик справедливо вважав, що такий опис зовнішності героя не відповідає його звіриній сутності, а тому бачить Чіпку середнім на зріст, мов із заліза скованим, дужим, сильним своєю енергією, нервовим і впертим. Головне ж у цьому характері — сила волі у звичайній за зростом фігурі. Панас Мирний прислухався до порад, і в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» змальовано такий портрет Чіпки: *«Ніс невеликий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгообразе — козаче; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в нього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...»*. Цей остаточний словесний портрет підкреслює наявність двох суперечливих начал у душі юнака: незвичайної внутрішньої сили, готовності постояти за справедливість і ... невимовної туги, спричиненої суворими обставинами життя, від народження до юності.

Панас Мирний звернув увагу на дружні та фахові побажання Івана Білика. Брати почали спільно працювати над твором. Поступово повість переростає в багатоплановий роман: збільшується кількість розділів — із 15 до 30, персонажів, поглиблюється соціальне тло, ширше відтворюється внутрішній світ героїв, кардинально видозмінюється початок і фінал твору. Іван Білик написав історичну частину, додав певні штрихи до окремих розділів, запропонував нову назву. Якщо в повісті «Чіпка» вона лише констатує тему, то в романі несе потужний розмисловий, біблійний зміст. Отож роман має двох співавторів — Панаса Мирного й Івана Білика.

Твір багато разів перероблявся, доповнювався, мав кілька редакцій і був закінчений у 1875 р. Письменники подали його до цензури, як тоді вимагалось, одержали дозвіл на друк, але з'явився Емський указ про заборону українських книг, і автори, позбавлені можливості надрукувати твір, змушені були переслати його за кордон. У Женеві стараннями М. Драгоманова¹ роман було видано 1880 р. під назвою «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». У Києві твір побачив світ у 1903 та 1905 рр., він був озаглавлений як «*Пропаща сила*».

Ідейно-тематичні доміанти

У другій половині XIX ст. в українській літературі залишається актуальною тема села. Це зумовлювалося тим, що після скасування кріпацтва ні омріяної волі, ні землі насправді селянство не отримало. Зазнали змін лише зовнішні умови: хлібороб опинявся перед вибором — господарювати, як і раніше, та бідувати чи йти до міста на заробітки з вірою в краще життя і також ... бідувати. Такий непростий вибір вимагав і моральних рішень: боротися за свої права або скоритися долі.

Як письменник-реаліст, Панас Мирний бачив ці процеси, тому його так зачепила історія Василя Гнидки, прототипа головного героя роману.

Відтак тема твору — це трагічна історія життя Ничипора Варениченка, його перемог і падінь, зумовлена соціальними умовами кріпосницької дійсності та пореформеною епохою.

Ще в нарисі Панас Мирний визначив психологічну суть цієї людини, через образ якої зображено всю епоху: *«А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все, купається у крові людській і знаходить в тім свою утіху, пораду для свого серця. Коли що кохає, то кохає усією силою своєї мочі... що зненавидить — як вітер змете з свого шляху й дивує людей своїми божевільними вчинками»*.

¹ Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) — український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, політичний і громадський діяч. Доцент університету Святого Володимира (нині — Київський національний університет імені Тараса Шевченка), після звільнення з якого через політичну неблагонадійність емігрував до Женеви. Дядько Лесі Українки по лінії матері.

Письменники зосередилися на художньому висвітленні життя Чіпки від народження до страшного злочину й заслання на каторгу. Водночас вони розгорнули історію головного персонажа на широкому й панорамному соціальному тлі — від правління Катерини II, яка згубила козацьку волю, до пореформених часів. Українське селянство постало як пригнічене панською сваволею, безправне й принижене.

Тож авторська ідея виражена самою алегоричною назвою твору — нагородані воли не ревтнуть, селяни житимуть мирно, якщо будуть задоволені своїм суспільним статусом, своїм добробутом. Водночас основна проблема роману — проблема протесту, відстоювання своїх прав — вирішується із християнських, загальнолюдських позицій: злочиним несправедливість не здолати.

Сюжет і композиція

«**П**ропащою силою» в романі є Чіпка і Максим Гудзь. Спільне у їхніх долях — злодійство, лише з певною різницею. Так, Ничипір вважав, що він рівняє бідних із багатими, забирає в заможних нечесно награване, а через соціальну кривду стає на шлях злочинства. Максим-«Махамед» обрав бешкетування й нечесні вчинки як спосіб життя від юності і до смерті. Життя цих героїв переплітається, бо Максимова донька Галя стає дружиною Чіпки.

У романі діє багато персонажів: це родини Варениченків (Чіпка, його мати Мотря, баба Оришка, дружина Галя), Гудзів (Максим, його дружина Явдоха, донька Галя), Чупрунів (Грицько, його дружина Христя). Важливими в тканині твору є образи діда Мирона-січовика та діда Уласа, старого кріпака, пастуха, які вплинули на формування і Максима, і Чіпки ще в дитинстві.

Детально письменники зображують «сонмище кріпосників», яке відділене від простого люду прірвою, символічно змальованою авторами. Це пани Польські, Кряжови, Саєнки, секретар суду Чижик, земський діяч Шавкун, становий Дмитренко, панські прикажчики та інші.

Розпочинається твір з експозиції — знайомства з головними героями Чіпкою і Галею, а також із розповіді про дитячі та юнацькі роки Варениченка. В романі початок і кінець побудовані за принципом контрасту між красою природи й дисгармонійним суспільством, адже шукач правди Чіпка трагічно закінчує свій життєвий шлях, а «новий хазяїн» — банкір і заводчик Данило Кряжов — залишається на шій піщан.

В основі **зав'язки** — соціальний конфлікт, типовий для того часу: у Чіпки несправедливо забирають землю. Але він не опускає рук,

бореться за свої права — вступає в сутички з місцевою владою, із судовим секретарем Чижиком.

Кульмінація — це епізоди усунення Чіпки з гласних, його поразка в боротьбі проти земського панства. **У розв'язці** зображено повне моральне падіння Варениченка, коли він зі зграєю злочинців убиває Хоменкову сім'ю, його заарештовують і відправляють у Сибір на каторгу.

Сюжетна лінія Максима Гудзя також розпочинається з його дитинства, зі спілкування зі старим січовиком дідом Мироном, знайомства з тяжкою хліборобською долею Івана Гудзя, Максимового батька. Письменники зображають бешкетування Максима, його нестримний характер, за який односельці прозвали парубка *«Махамедом»*. На нього негативно впливає солдатчина, яка ще більше формує його негативні риси. Після повернення до рідного села Піски він живе на хуторі разом із родиною, а його оселя перетворюється на кубло злодіїв і волюг. Завершується ця сюжетна лінія смертю героя. Водночас саме в життєву історію Максима автори «вмонтовують» розділ про неволю, тим самим розширюючи хронологічні межі роману.

Ще одна сюжетна лінія твору — це життєва історія Грицька Чупруна, товариша Чіпки. У цих героїв є чимало спільного (сирітство, бідунство, тяжка праця), але за внутрішніми характеристиками вони різні. Чіпка дбає про громаду, а Грицько — про власні інтереси.

Сюжетні лінії, пов'язані з долею персонажів, взаємодіють, перетинаються. Вони розвиваються на тлі суспільно-історичних подій минулого або сучасного письменникам періоду. Так, змальовуючи більше як столітню історію села Пісок, автори згадують про скасування Гетьманщини, Гайдамаччину, зруйнування Січі, польське повстання під проводом Костюшка, запровадження Катериною II кріпацтва на землях України, повстання декабристів.

Козацька слобода Піски також потрапила в яро кріпацтва. Відповідно й козаки перетворилися на «покірних волів».

Змальовуючи цей процес, письменники використовують персоніфікацію: *«Їхала недоля до ляхів у гості, та повернула в Піски»*. Її привіз небагатий шляхтич Польський, представник «голопузої шляхти», якому цариця подарувала село і його мешканців, а з часом він дослужився в царській армії до генерала. Селяни не корилися насильству, кріпацькій неволі, тікали в інші села, ліси, але з військом, викликаним поміщиком-генералом, годі було змагатися. Особливо нестерпний час настав для кріпаків із появою генеральші — «котячої» княгині. Вона до нестями любила *«хвостатих мишодавів»* і водночас ненавиділа людей із народу: їх міняла на хортів, сікла різками, не вважала за людей. Однією із жертв панського самодурства стала кріпачка Мокрина: коли вона ненароком придавила кошеня дверима, то за це цілий день мазала панські кухні зі здохлим кошеним на шії.

На зміну закоханих у котячий рід жорсткій генеральші-кріпосниці приходить її син — поручик Василь Семенович, якого автори назива-

ють «царком». Він ще більш свавільний і всевладний, ніж його мати: за наказом пана селян позбавляють єдиного дня — шостого, коли вони могли хоч трохи зітхнути від виснажливої та важкої праці на панських ланах, щось зробити у власній господі (раніше генеральша забрала в них п'ятий день). Село неймовірно зuboжило, простий люд або мстив за панську наругу, або топив горе в горілці. І це в той час, коли пихатий Василь Семенович збудував новий палац, де панство з усього повіту влаштувало оргії. У часи «голодної волі» пан не хотів здавати свої позиції, тому обрав іншу тактику поводження з людьми — обман. Однак терпець у селян увірвався, вони піднялися на бунт, а пан утік і невдовзі помер. Так закінчилася історія династії панів Польських. Свідченням її звиродніння є син Василя Семеновича, якого дворянство вже після скасування кріпацтва обрало «предводителем», бо ще мріяло про повернення свого панування. Однак цей чоловік був «...ні бувалий, ні видалий, ні удалий. Хоч він десь собі й учився (кажуть би то скінчив курс), а проте був чоловік дуже невеликого розуму, ще меншої сміливості, ще слабшої волі. Тільки й батьківського, що пиха панська...».

Письменники, змальовуючи пореформені часи, показують, що нічого доброго для селян вони не принесли. Адже залишалися експлуатація, зди́рство, безправ'я, а ще додалося нове ярмо — земство. До нього кинулися звироднілі нащадки панів Польських, козацької старшини Кряжі, які стали Кряжовими, пройдисвіти в особі Шавкуна, сільські багатії, син сотника Саєнка, бо треба було зберегти владу над простим людом за нових умов. Лише одному представникові «сірого мужичня» вдалося прорватися до земства — Ничипору Варениченку, але його швидко було усунуто, щоб не перешкоджав шахрайству можновладців.

Щоб поєднати всі сюжетні лінії твору, автори відходять від хронікального змалювання подій, використовують часові зміщення. Такий новаторський на той час підхід дав змогу їм глибше й яскравіше показати соціальні проблеми села, їх вплив на долю людини. В історії Пісок і піщан згадано й про діда та батька Чіпки (Іван Вареник був незаконнонародженим сином пана) й Максима (останній січовик Мирон Гудзь свої вболівання за волю передає внукові). Їхнє життя проектується на життя молодшого покоління, життєва драма якого була б не до кінця проясненою.

Композиційно роман складається з чотирьох частин, кожна з яких нараховує від 6 до 9 розділів. Центром, який їх об'єднує, є образ Чіпки, історія його життя, його чесний характер і мрія про правду. Складність такої композиції окреслив О. Білецький: «Композиція роману схожа на будинок з багатьма прибудовами, зроблений не одночасно і не за строгим планом. Програвши через це щодо стрункості та єдності дії, роман виграв у розумінні історичної повноти».

Велику майстерність письменники виявили і в різноманітних описах. Так, змальовуючи картини природи, вони використовують

прийом контрасту: гармонійно-ідилічна краса літнього дня, коли випадково зустрілися Чіпка й Галя, є дисонансом до фінальної сцени, у якій описано спочатку хату-пустку Чіпки, а потім її перетворення на шинок. Загалом пейзажі в романі мальовничі, написані справжніми майстрами. Так само рельєфними й психологічно переконливими є портрети героїв. Зображені інтер'єри, як і портрети, виконують функцію розкриття внутрішнього світу героїв у конкретній ситуації їхнього життя.

Образи роману

Змальовуючи **центральный образ** твору, автори підкреслюють його роздвоєність, розполовиненість — пригадуєте Чіпчин «...*дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...*»? Це — ключ до розуміння цього неоднозначного людського типу.

Формування Чіпки починається з дитинства, з родинного середовища, яке принесло хлопчикові перший біль, першу моральну травму. Його батько Іван Вареник був кріпаком у пана Польського, утік на Дон, після багатьох років під чужим прізвиськом повернувся додому, одружився з бідною дівчиною Мотрею. Але незабаром він покинув сім'ю, що ускладнило синові життя: Чіпку однолітки не приймали до гурту, називали «*запортком*» і «*байстрюком*». До моральних переживань додавалися злидні й нестатки: іноді в хаті не було «*дрібка соли*» і «*пилинки борошна*». Єдиним світлим променем у житті хлопчини залишалася бабуся Оришка. Якщо мати не завжди його жаліла, навпаки, могла і штовханів надавати, то бабуся підтримувала, пестила, виховувала в ньому доброту й співчутливість до людей, їхнього горя. Він сам під впливом найріднішої для нього людини говорив: «*Я, бабуся, добрий... Я злого не робитиму*». Тому-то так важко переживав Чіпка її смерть, аж захворів. Ця подія стала другою моральною травмою для нього.

Змалечку хлопець змушений був наймитувати. І тут уже виявився його непоступливий і сміливий характер (намагався підпалити то збіжжя багатого Бородая, бо той знущався з хлоп-

В оформленні розділу використані ілюстрації Григорія Гавриленка.

ця; то пана, якщо б він забрав у дворів діда Уласа; врятував ягнятко від вовка).

Також великий вплив на його становлення як людини мав дід Улас. Це він розповідав хлопцеві про жорстокість панів, про недолю його батька. Хлопець, схвилюваний цією історією, говорить у розмові з матір'ю:

— Ні! Недобре зробив батько, — глухо якимось, з протягом почав Чіпка... — Ні... негаразд!

— Чому він їх не вирізав, не випалив?

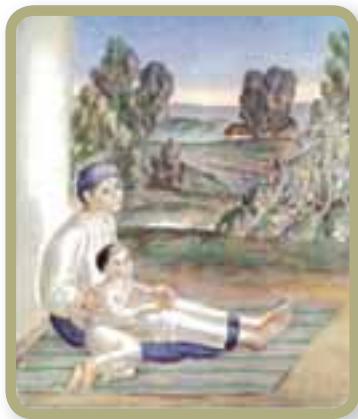
— Кого, сину?

— Панів! — одказав твердо Чіпка.

Отож власні образи перепліталися в Чіпки з уболінням за інших людей, бо зростає він доброю, лагідною, жалісливою дитиною. Водночас хлопець бачив, що є кривда й кривдники, яких не подолати, і це часто породжувало в його душі злість. Письменники так говорять про це: *«І за людей жалкував Чіпка на людей»*. Суперечності й несправедливість життя формували його непростий характер. Хлопець від природи був наділений здібностями: мав допитливий розум, добру пам'ять, цікавість до знань, яку задовольняла, як могла, бабуся Оришка. Саме спостережливість і бажання пізнати життя сприяли тому, що хлопець рано з'ясував для себе, де правда, а де неправда; хто тяжко працює, а хто знущається з трудящої людини, цинічно використовуючи результати її праці.

Чіпка шукав правду, протестував проти свавілля панів. Адже він прагнув чесно господарювати, а в нього відібрали землю. Він хотів жити правдиво, а на життєвому шляху зустрічав підступність та обман. Баба Оришка й дід Улас учили Чіпку любити людей, поважати їх, а люди, як він спостеріг, *«готові один одного в ложці води втопити, з лиця землі знести»*.

Обставини виявляються сильнішими за Варениченка. І в дитинстві його ображали, і в дорослому житті його кривдили, принижували. Все це породжувало злість, ненависть, бажання помсти. Так у нього виникає думка про протест, про встановлення справедливості в несправедливому світі, але

розуміння способів такої боротьби за правду в Чіпки викривлене. У товаристві п'яниць і волоцюг він бешкетує, заглядає в чарку, грабує людей. Лише після одруження з Галею Варениченко змінює своє життя, починає наполегливо й багато працювати. Досягнувши власного добробуту, Чіпка хоче допомагати людям, зокрема, через земство. Але його перемога виявляється марною, бо панство знаходить спосіб, як усунути правдолюбця з виборного органу. Цей удар для героя настільки тяжкий, що його бунтарська натура була загнана в глухий кут такою несправедливістю. Його роздавили розпач, безнадія: *«Сказано: великий світ, та нема де дітися!.. Коли б можна, — увесь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!..»*

Трагедія Чіпки в тому, що всі сили своєї молоді небуденної душі він, дбаючи про добро для інших людей, насправді спрямував на хибний шлях, шлях злочину. Варениченко бачив неправду, безправ'я селян і свавілля панів, проте не знав, як усунути це лихо, тож і перетворився на кримінального злочинця. Пошуки правди привели його до каторги. Неможливо одночасно боротися проти несправедливості й самому «творити» зло.

Трагедія Чіпки й у тому, що він не оцчасливив найближчих і найрідніших людей — матір та дружину. Вони всією душею підтримували його починання, його слова, але не дії.

Так, **Мотря, Чіпчина мати**, вважала сина єдиною втіхою й надією. Адже її життя по вінця було сповнене неймовірних злиднів, голодного животіння. Навіть заміжжя і народження сина не принесло їй хоч крихти радості. Чоловік виявився двожною, не лише обманув її, а й покинув. «Замужня вдова» залишилася без землі, без хліба, в убогій хатині — сам на сам із найбільшою проблемою: як вижити? За соціальним статусом вона не була кріпачкою, проте зовнішні обставини (бідність, безгрошів'я, відповідальність за стару матір і малого сина) змушували її важко працювати. Поденщина забирала сили, але не приносила навіть мінімального достатку.

Радості матері не було меж, коли Чіпка став самостійним і чесним господарем. Проте її щастя не було тривалим, адже життєва несправедливість штовхнула сина на злочинний шлях. Мотря плакала і вмовляла його покинути товариство злодіїв і п'яниць, жити чесно. А коли не допомагали вмовляння, лаяла й проклинала сина. Він часто ображав матір, його *«гадючі слова»* ранили її в саме серце, не раз вона тікала до сусідів від розлюченого Чіпки. Й водночас жаліла свого нещасного сина,

плакала над його гіркою долею, готова була *«свого серця влучити та дати йому, коли б тільки він став чоловіком»*. Проте її сили були занадто малі, щоб витягнути сина з біди. Адже сльози згорьованої матері не зупиняли його: *«Єдина надія, єдина втіха — та й та мене одурила»*.

Письменники реалістично змалювали ті контрастні почуття, які охоплювали Мотрю: і любов до сина, який власноруч занапастив своє молоде життя (*«Вона б своєї пучки зрізала та дала своїй дитині, щоб їй було краще»*), і ненависть до нього за негідні вчинки. Також Мотря серцем відчувала, що її чесний та працьовитий син потрапив у тенета панської несправедливості, тому й скаржилась і на старосту, і на соцького, і на пана, бо в них вбачала причину лихої долі своєї єдиної дитини.

Можна лише уявити ту неймовірну боротьбу в душі цієї жінки-страдниці, коли вона, дізнавшись про страшний злочин Чіпки і його розбійницького товариства, заявляє на рідного сина у волость. Вона своїм добрим серцем відчуває, що вбивство — це найстрашніший гріх, а йдеться ж про вбивство безневинних людей.

Бідна селянка і зраджена мати закінчує життя в родині Грицька й Христі, які завжди цінували й любила Мотрю за добрий характер.

Таку ж добру вдачу мала й Галя, тільки зростала вона в інших умовах — у заможній родині, яка, проте, збагачувалася шляхом грабунків. Дівчині вистачило сил і розуму, щоб не потрапити під згубний вплив злодіїв, п'яниць і волоцюг. Вона не приймає лінію поведінки батьків, Чіпки, а своє животіння в рідній хаті порівнює з пеклом і тюрмою.

Чутлива душа дівчини страждає від усвідомлення того, що вона — розбишацька дочка, а все, що має, — награване. Ця думка переслідує її вдень і вночі, тому за зовнішньою веселістю дівчини ховається туга й відчай.

Галя мріє про щасливе життя з Чіпкою, якого щиро покохала, і просить його покинути гульбища, грабунки. Ідеал її лагідної, спокійної і доброї натури простий та зрозумілий для кожної людини: *«І все в нас буде тихо, мирно: ні лайки, ні сварки ніколи...»*.

Вона не цурається ніякої домашньої праці, жаліє стару Мотрю, не дозволяє їй господарювати, бо дбає, щоб мати Чіпки відпочивала. Її щира вдача допомогла швидко подружитися з Христею, стати її кумою. Дружина Грицька зразу ж відчула і зрозуміла відкрите людям серце Галі: *«То вже що багата та вродлива, а привітна та вбачлива до кожного»*. Так само й Мотря оцінила свою невістку: *«Як ти ввійшла до нас, то мов праведне сонце вступило в хату, немов нам очі розв'язала, світ повила рожевим квітом»*.

Краса зовнішня гармоніює у Галі з красою внутрішньою: вона працьовита, добра, лагідна, з пошаною ставиться до старших. Але її найбільша мрія — про щасливе родинне життя, діток — не втілилася в життя. Чіпка на словах обіцяв зробити щасливою свою дружину, але його вчинки свідчили про інше. Як і сльози матері, сльози та волення Галі не впливали на Чіпку, який неухильно скочувався до морального дна.

Власне, те, що дівчина переживала в батьків, повторюється з нею вже в родині Чіпки. Вона серцем відчула, що її мрії про тихе, щасливе життя нездійсненні, що вона з одного пекла потрапила в інше, що залізну волю чоловіка і його хибні переконання щодо пошуку правди не перемогти, не здолати. Розуміння безвиході так вплинуло на Галю, що вона впала у відчай. Тому й остання іскра — звістка про смерть хуторян — штовхнула її на самогубство. Галя зрозуміла, що страшний злочин Чіпки знищив і їхні стосунки, і її надії, і саму правду, яку Варениченко намагався обстоювати, а з часом перекреслив своїми страшними діями та вчинками. Останній докір, який вона кидає Чіпці, сповнений усвідомленої трагедійності і власної долі, і свого чоловіка: *«Так оце та правда! Оце вона!!!»*.

Письменники в образах Мотря та Галі майстерно відтворили драматичні долі жінок, які, на відміну від Чіпки, жили за законами християнської моралі, цінуючи понад усе людське життя. Проте і їхні життєві шляхи сповнені трагізму, бо вони втрачають найдорожче — сина й чоловіка, який зі шляху пошуків правди в несправедливому суспільстві скотився на «слизьку дорожку» розбою.

У зауваженнях до повісті «Чіпка» Іван Білик, зокрема, писав: *«Жизнь в одно и то же время представляет и тёмные и светлые стороны. Если есть грабители, то есть и живущие трудовою жизнью, если есть грешники, то для познания их необходимо знать и святых... .. не могло бы существовать*

общество, оно бы немедленно превратилось в диких зверей, если бы держалось одними грешниками. Напротив, оно держится святыми, оно держится человеком с человеческою стороною человека, а не зверскою». Якраз образи Мотрі й Галі є тим позитивним началом, яке протиставлено звірствам Чіпки.

Жанр твору

Панасові Мирному та Іванові Білику належить честь створення роману з народного життя, якого на той час не було і в європейській літературі. Ця тема також стане центральною і в романі Панаса Мирного «Повія». В обох творах реалізується художнє завдання письменника, висловлене ним у «Щоденниках»: *«заглянути у душу чоловіка глибоко-глибоко»*. Унаслідок цього з'являються багатопроblemні панорамні романи, у яких через узагальнену картину життя епохи постає неординарна людська особистість, котра заплутується на життєвих роздоріжжях, зазнаючи поразок і падінь під тиском жорстоких і несправедливих обставин буття.

У другій половині XIX ст. поняття «народний» було синонімічним до слова «селянський». Справді, і конфлікт твору, і сюжет, і персонажі пов'язані з тогочасним селом, тому соціальний аспект зображений у творі в усій повноті: йдеться про кріпацтво і пореформений час, їх згубні наслідки для простого люду, для окремої людини і для всієї української спільноти. Водночас настанова Панаса Мирного *«заглянути у душу чоловіка глибоко-глибоко»* зумовила психологічний малюнок долі головних персонажів. Відтак постав **соціально-психологічний роман**.

Яків Пістряк.
Месник
(поштова
лістівка,
початок XX ст.)

Літературознавчі координати

Соціально-психологічний роман — це епічний твір, у якому поєднується художнє дослідження окремої особистості, її становлення як індивідуальності та соціального середовища, зовнішніх обставин, їх впливу на долю людини. Ця жанрова форма роману в усій довершеності постала в реалістичній літературі XIX ст. і представлена у творчості О. Бальзака, Стендаля, Г. Флобера, Ф. Достоєвського, Л. Толстого.

«Хіба ревуть воли, як ясла повні?» І. Білик назвав романом на «французський смак», тобто твором, у якому використано кримінальний сюжет (подібну творчу практику простежуємо в російського романіста Ф. Достоевського), що переростає в глибокий за змістом твір із соціальними мотивами та складними у своїй неоднозначності людськими долями.

Недаремно Іван Білик зауважував: «... мають тепер вагу тільки ті письменники, що йдуть громадською, соціальною тропкою — і соціальним поглядом озирають життя народу».

Отож у 80–90-ті рр. ХІХ ст. в українській літературі утверджується соціально-психологічний роман (за жанровим визначенням Панаса Мирного, «з народного життя»). В. Горленко¹ справедливо вважає, що першість у створенні такого роману належить саме українському письменству, а російська белетристика зупинилася перед цим завданням, незважаючи на побутування в ній творів на селянську тематику. Твори російських письменників мають суттєву ваду: в них народ трактується як однорідна, збірна маса і змальовано його лише з точки зору станового та майнового аспектів. Натомість, як Панас Мирний зобразив правдиве внутрішнє життя окремої, за висловом критика, «живої» людини. Ці міркування В. Горленко оприлюднив у рецензії на одну з частин «Повії», але вони стосуються й роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яка назва роману, на ваш погляд, більш вдала?
2. Чи можна вважати Чіпку мстивою людиною? Свою відповідь обґрунтуйте.
3. Чи вважаєте ви образ Галі психологічно переконливим? Свою думку аргументуйте зверненням до характеристики її родинного оточення.
4. Прочитайте і випишіть у зошит портрети Чіпки та Галі (розділ «Польова царівна»). Які художні засоби використав у них письменник? Які риси характерів розкриваються у портретах героїв?
5. Схарактеризуйте образ батька Ничипора. Чому він згадується під різними прізвищами?

¹ Василь Петрович Горленко (1853–1907) — український літературознавець, критик, мистецтвознавець, фольклорист, етнограф, випускник Сорбонни. Досліджував творчість Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Панаса Мирного, І. Франка та інших.

- ▶ 6. Прокоментуйте, як ви розумієте вислів із розділу «Двужон»: *«І стояла в темноті тій ще темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима...»*.
7. Чому Мотря новину про свою вагітність *«щось заворушилося під серцем»*) вважала лихом? Чи це характерно для майбутньої мами?
8. Чому ніхто з односельців не хотів бути кумом Мотрі?
9. Прочитайте опис подвір'я й хати Мотрі (розділ «Дитячі літа»). Як він характеризує життя Чіпчиної родини?
10. Прочитайте уривок із розділу «Дитячі літа» від слів «Як підріс Чіпка — став бігати...» до «Утишиться трохи Чіпка...». Чим пояснюється така жорстокість дітей? Чи ви були в подібній ситуації? Які емоції вона викликає в дитини?
11. Схарактеризуйте Чіпчине ставлення до матері й бабусі Оришки. З якої причини в дитинстві хлопець шанував бабусю і не любив матір?
12. Як ви розцінюєте вчинок Чіпки та Грицька, коли вони знищували горобенят? Як він узгоджується зі словами Чіпки: *«Я ... буду добрий... я злого не робитиму...»*?
13. Проаналізуйте стосунки Чіпки й громади. Чи завжди односельці розуміли наміри Чіпки?
14. З'ясуйте, що спільного та відмінного в образах Чіпки й Грицька.
15. Якими були стосунки Мотрі й Галі? Свою відповідь обґрунтуйте.
16. Прочитайте уривок із роману, у якому йдеться про закінчення будівництва нової хати й опорядкування подвір'я: *«Старі ворота поламав Чіпка, а приробив дощані, панські, розтворчаті, а над ворітьми, якраз посередині, на кружалі вирізана була чоловіча пика: рот — як у сома, очі круглі — як у сови, ніс — як у kota, а волосся, з проділом посередині — як у жінки... З усього села збігалися діти дивитись на те пречудо і великим дивом дивувалися...»*. Чим, на вашу думку, пояснюється такий задум Чіпки? Як це його характеризує? Що письменники прагнули підкреслити такими деталями?
17. Як ви вважаєте, чому Чіпка відмовився від хліборобської праці і став першим у Пісках полотенщиком?
18. Як письменники характеризують «новий вік»?
19. Чому автори розділяють громаду села Піски на козачу й кріпацьку?
20. Прокоментуйте Чіпчину позицію: *«А в Чіпчинім серці уже ворухилося бажання верховодити, пекло його, виривалось наверх удумці, в слові... Чіпка з ним носився, як з нахідкою. Кого не зустріне, з ким не забалакає — та все про земство, про вибори. Немає й речі другої. Радить кожному себе стерегти, громаду, а не даватися знову панам у руки»*.
21. Поясніть слова Чіпки, звернені до Галі: *«Я боюсь, коли б я не занастив твого віку... Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива... Так же бач: немає щастя, немає добра! Якесь лихо з самого малку мене окривало, — ніяк я від його ні одіб'юся, ні одгребуся! Як той ірод, залізло в саму душу та й душить, та й вадить, та й каламутить усім...»*

- 22. Які настрої опанували Чіпку після незаконного звільнення із земства? Чому йому остогидла рідна хата?
23. Проаналізуйте епізод, коли Лушня підняв руку на Мотрю. Якою була реакція Чіпки на це?
24. Прочитайте уривок із роману: «Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми... Один Чіпка не плавав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звівши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд...». Як пояснити таку поведінку засудженого Чіпки?
25. С. Єфремов стверджував, що твір «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» містить кілька романів — історія Максима, Грицька і Галі тощо. Про що це свідчить?
26. Прокоментуйте думку О. Огоновського про роман: «...проявляється в писанні Мирного реалізм, гарна пластика в характеристичі й жива драматичність». Наведіть приклади з тексту на підтвердження міркувань ученого.
27. Прочитайте спостереження С. Єфремова: «...не ревуть воли, як ясла повні — це автор показав з невблаганною правдою. Але чи тільки так “ревти” можна, як Чіпка? Сам роман на це дає негативну відповідь». Поміркуйте, які способи боротьби з несправедливістю міг би обрати Чіпка? Чи були б вони ефективними в тогочасному суспільстві?
28. Роздивіться обкладинки видань роману, створені в різні роки. Яка з них, на вашу думку, найкраще відображає сутність твору? Розробіть власний варіант дизайну обкладинки.

29. Простежте, як у тексті роману згадується про волів (розділи «Дитячі літа», «Козак — не без щастя, дівка — не без волів», «Старе — та поновлене»). Чи відіграють вони роль у проясненні назви твору? Чому?

Напишіть твір на тему: «Проблема правди в романі Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”».

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Загальноприйнятим є тлумачення назви роману: риторичне запитання означає незадоволення людини своїм життям. Проте в Інтернеті можна натрапити й на інше трактування заголовка: «*Не шукати причин своїх проблем та недоли, а жити за людськими та Божими законами, гідно переносячи труднощі життя, — ось думка, яка була закладена авторами вже в назву роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»*» (www.br.com.ua/inshe/tvory/12117.htm).

Яку думку ви підтримуєте? Чому?

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть тему «злочин і кара» в романах Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» й Федора Достоєвського «Злочин і кара».

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Створіть сценарій документального фільму про Панаса Мирного, зосередившись на колізії між його чиновницькою службою і літературною діяльністю. Обговоріть з однокласниками робочу назву стрічки.

Література в колі мистецтв

Перегляньте кінофільм режисера **І. Кавалеридзе «Повія»** (1961). Своїми враженнями поділіться з однокласниками. Чи виникло у вас після перегляду бажання прочитати однойменний роман Панаса Мирного? Свою позицію поясніть.

Постер кінострічки
«Повія» для ретроспективи
фільмів І. Кавалеридзе

Я — справжній читач, або Перевіряємо себе

1. Чому І. Франко назвав І. Нечуя-Левицького «*колосальним всеобіймаючим оком України*»?
2. Які аспекти проблеми батьків і дітей, порушені І. Нечуєм-Левицьким у повісті «Кайдашева сім'я», на вашу думку, актуальні й нині?
3. Як І. Нечуй-Левицький ставиться до ментальних рис характеру українця? Чи все він схвалює (за повістю «Кайдашева сім'я»)?
4. Поясніть, як через зовнішню комічність ситуацій розкривається їх справжній драматичний зміст. Наведіть 1–2 приклади (за повістю «Кайдашева сім'я»).
5. Як виникла творча співдружність братів Рудченків — Панаса Мирного та Івана Білика?
6. Назвіть засоби творення образу Чіпки.
7. Як ви оцінюєте життєві орієнтири Чіпки?
8. Яким чином середовище вплинуло на формування характеру Чіпки? Чи міг він обрати інший шлях боротьби за справедливість?
9. «Намалюйте» психологічний портрет Чіпки.
10. Які риси характеру Чіпки є типовими, а які — індивідуальними?
11. Чому роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» визначається як соціально-психологічний?
12. Яка відмінність між романом і повістю як жанрами?
13. Поясніть назву роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».
14. У чому виявилося новаторство Панаса Мирного в українській прозі?

ФЕНОМЕН «ТЕАТРУ КОРИФЕЇВ»

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

◆ **ознайомитеся** з розвитком українського театру другої половини XIX ст. від аматорських гуртків до професійного «театру корифеїв»;

◆ **прочитаєте й проаналізуєте** п'єсу Івана Карпенка-Карого (*І. Тобілевича*) «Мартин Боруля»;

◆ **засвоїте** поняття з теорії літератури

◆ **пригадаєте**, що вам відомо про «театр корифеїв»;

◆ **дізнаєтеся більше** про перші театральні трупі *Марка Кропивницького* та *Михайла Старицького*, внесок родини Тобілевичів у розвиток українського театру;

◆ **досліджуватимете**, у чому полягав феномен популярності «театру корифеїв» на теренах колишньої Російської імперії;

◆ **зрозумієте** причини просвітницьких ідейних пріоритетів світогляду *Івана Карпенка-Карого*;

◆ **коментуватимете** проблематику п'єси «Мартин Боруля»;

◆ **пояснюватимете** авторську позицію щодо порушених у творі проблем;

◆ **дискутуватимете**, що важливіше для людини: станова належність чи вірність етичним цінностям (чесності, порядності, працелюбству);

◆ **удосконалите вміння** визначати засоби комічного в драматичному творі та головний конфлікт п'єси;

◆ **порівнюватимете** твори української та зарубіжної літератур подібної тематики

Від аматорів до корифеїв

АМАТОРСЬКІ ТЕАТРАЛЬНІ ГУРТКИ

На початку 60-х рр. XIX ст. спостерігалася короткочасна лібералізація суспільно-політичного життя. Вона посилила інтерес громадськості до театру, зумовила появу аматорських драматичних гуртків. Так, у Києві М. Старицький і М. Лисенко організують приватну аматорську сцену (1872), створюють і ставлять оперети «Різдвяна ніч», «Чорноморський побит на Кубані», які мали великий успіх.

У 1865 р. виникає аматорський театральний гурток на Херсонщині під керівництвом М. Кропивницького та І. Тобілевича (І. Карпенка-Карого). Працюючи канцеляристом у Бобринецькому повітовому суді, Марко Кропивницький грав ролі, був режисером і хормейстером, писав музику, малював декорації й навіть робив перуки. Глядач познайомився з п'єсами І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка. Саме в цих аматорських трупах формувалися майбутні корифеї сцени: Марко Кропивницький, Марія Заньковецька, брати Тобілевичі — Іван, Панас, Микола, їхня сестра Марія Садовська-Барілотті, Ганна Затиркевич-Карпинська та інші.

Цей період у розвитку українського театру примітний бажанням українських культурних діячів створити національну музику. Так, у 1863 р. на сцені Маріїнського театру в Петербурзі з великим успіхом відбулася прем'єра першої української опери Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», позначеної мотивами волі, любові до рідного краю. Водночас і драматичні вистави містили потужний музичний складник. Музичну культуру того часу представляв талановитий український композитор **Петро Ніщинський (1832–1896)**. Він написав «Вечорниці» — вставний фрагмент до п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля», вставний номер до п'єси М. Кропивницького «Невольник» за сюжетом поеми Т. Шевченка «Сліпий» та інші твори.

Неоціненний внесок у розвиток музичної культури зробив **Микола Лисенко (1842–1912)**. Він пише музику до творів Т. Шевченка, упорядковує музичні теми у «Наталці Полтавці»

І. Котляревського, створює оригінальні опери з використанням українського музичного фольклору — «*Тарас Бульба*», «*Утоплена*», «*Різдвяна ніч*». Лібрето до цих творів за текстами М. Гоголя написав М. Старицький.

Виникнення професійного українського театру

снували об'єктивні причини, які гальмували розвиток театрального життя в Україні. Це сумнозвісний Емський указ 1876 р., відсутність стаціонарних приміщень для вистав, брак цікавого репертуару. М. Старицький і М. Кропивницький, щоб розширити його, спочатку вдаються до інсценізацій творів Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, а потім і самі пишуть оригінальні твори.

Але особливо дошкульно вдарив по перших вагомих досягненнях українського театру Емський указ, адже заборонялося українське слово, пісня, п'єси, сценічні вистави, літературні читання, навіть друк до нот текстів українською мовою.

Та все ж таки, незважаючи на репресивні заходи царського уряду щодо української культури, з 80-х рр. почала свій відлік «золота» сторінка українського театру — «театру корифеїв».

У 1901 р. в Києві опубліковано анонімну працю «*Корифеї української сцени*» (російською мовою). У ній М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича та інших уперше названо корифеями українського театру. Цей образний вислів доречно визначив внесок видатних драматургів й акторів у створення професійного національного театру.

Нагадаємо, що слово «*корифей*» — давньогрецького походження. У перекладі воно означає «поводир», «заспівувач», а в сучасній мові має переносне значення: видатний діяч, основоположник.

У 1882 р. в м. Єлисаветграді (нині — м. Кропивницький) М. Кропивницький створює першу українську професійну трупу, яка об'єднала таких відомих акторів, як Микола Садовський, Панас Саксаганський, Іван Карпенко-Карий, Марія Садовська-Барілотті. Пізніше до них приєдналися видатна українська актриса Марія Заньковецька, драматург Михайло Старицький, актриса Ганна Затиркевич-Карпинська та інші. Саме вони створили реалістичний український театр, пропагували українську культуру на Правобережжі й частково на Лівобережжі, оскільки царська влада обмежувала їхні гастрольні турне переважно півднем України. У роз'ясненні

до Емського указу, розісланому в 1881 р., указувалося, що драматичні п'єси, сцени та куплети українською мовою можуть виконуватися з особливого дозволу генерал-губернаторів, а облаштування малоросійського театру зовсім заборонялося. Наприклад, київський генерал-губернатор не дозволяв трупі виступати на «своєї» території, а це тодішні Київська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії.

Згодом театральні ентузіасти домоглися дозволу давати українські вистави, але за умови, що кожна з них буде поєднуватися з одночасним показом російської п'єси.

Емілія Руденко.
Корифеї українського театру (гобелен). Нині розміщений у фойє театру імені Марка Кропивницького у м. Кропивницький

Ігор Смичек.
Портрет Марка Кропивницького.
Спробуйте пояснити, як художник розкриває нам особистість митця.

Творчий колектив професіоналів-однодумців очолив М. Кропивницький, видатний актор, режисер, драматург, театральний художник. Як письменник він створив п'єси з використанням багатого етнографічного матеріалу («*Дай серцю волю, заведе в неволю*», «*Доки сонце зійде, роса очі виїсть*», «*Дві сім'ї*», «*Олеся*», «*Титарівна*»). М. Кропивницький розумів, що український репертуар потрібно розширювати новими творами, адже до того часу він був досить невеликим, якщо мати на увазі справді художньо довершені п'єси, як-от «*Наталка Полтавка*» І. Котляревського, «*Назар Стодоля*» Т. Шевченка, «*Сватання на Гончарівці*» Г. Квітки-Основ'яненка.

Трупа М. Кропивницького гастролювала в Києві, Петербурзі, Москві з незмінним успіхом. Глядачів зачаровував стиль театральних постановок, у якому поєднувалися драматичні й комедійні

епізоди, музичні та вокальні сцени, хорові партії й танцювальні номери. Такий синтез мистецтв не спостерігався в жодному з тогочасних театрів. Російська публіка була вражена виконавською та режисерською майстерністю, красою декорацій і костюмів, чудовими українськими піснями й танцями, головне ж — вона відкривала для себе культуру України. У день 25-річного ювілею драматургічної й артистичної діяльності М. Кропивницького І. Репін подарував йому картину, на якій ювіляра зображено в козацькому вбранні як керманича байдаком серед бурхливого моря.

Слава про український театр корифеїв ширилася не лише Україною, а й далеко за її межами: у Росії, Польщі, Литві, Закавказзі, де українські митці успішно гастролювали.

Діяльність труп М. Кропивницького та М. Старицького

У 1885 р. єдина театральна трупа розділилася на два творчих колективи. Один із них очолив М. Кропивницький, інший — М. Старицький.

Завдяки гастрольній діяльності українських труп публіка познайомилася із цілим сузір'ям талантів, які прославили українську культуру, сприяли розвитку національної свідомості та національно-духовному відродженню українського народу. Серед них І. Нечуй-Левицький («*Маруся Богуславка*»), М. Старицький («*За двома зайцями*», «*Сорочинський ярмарок*», «*Різдвяна ніч*»), І. Карпенко-Карий («*Наймичка*», «*Сто тисяч*», «*Безталанна*», «*Мартин Боруля*») та інші. Ці автори зверталися до різних драматичних жанрів — власне драми, мелодрами, трагедії, комедії, водевілю, опери, але переважала **реалістична побутова драма**, яка зацікавлювала глядача буденними, ніби вихопленими з виру життя, звичайними персонажами, правдиво відтвореними соціальними проблемами. Її становленню й розвитку театр завдячує І. Карпенку-Карому, який відмовився від мелодраматизму й етнографії заради соціальної, історичної та інтелектуально-філософської драми («*Безталанна*», «*Суєта*», «*Мартин Боруля*», «*Сто тисяч*», «*Сава Чалий*»).

Захоплювала глядача й потужна музична стихія, народні обряди, народна хореографія. Яскраве музичне оформлення стало невід'ємним складником національного театру, сприяло його популяризації. Самі театральні корифеї були не тільки драматичними акторами, а й чудовими співаками.

Зокрема М. Кропивницький добре грав на бандурі, співав під власний акомпанемент, писав музику. Чудово володів голосом П. Саксаганський, досконало співав М. Садовський, за гарний голос їхню сестру — драматичну акторку та співачку-сопрано М. Садовську-Барілотті — називали «українським соловейком». Відомий композитор П. Ніщинський відзначав, що такої співачки українських пісень він більше не чув ніколи.

Особливою популярністю в публіки користувалися виступи відомої української трупи під керівництвом М. Садовського та «Малоросійського товариства П. Саксаганського» за участю І. Карпенка-Карого, сформованого 1883 р. професіонального театру під керівництвом М. Старицького. Щоб матеріально підтримати колектив, він продав власний маєток на Поділлі, оновив декорації, костюми, реквізит, розширив склад театрального колективу. Трупа з успіхом гастролювала в Москві, Петербурзі, Варшаві, Мінську, Вільнюсі та інших містах.

Як і М. Кропивницький та І. Карпенко-Карий, М. Старицький працював над створенням нового репертуару для театру. Саме М. Старицький започаткував традицію мати в українському театрі хор та оркестр як складові частини сценічної дії, де провідна роль належить драматичним акторам, які одночасно володіють музично-вокальною культурою співу й мистецтвом танцю. Він пише оригінальні драматичні твори, серед яких *«Талан»*, *«Не судилось!»*, *«Облога Буші»*, *«Богдан Хмельницький»*, *«Маруся Богуславка»*, *«Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»*. Митець добре знав закони сцени, вимоги до драми, тому його п'єси позначені динамічними й цікавими сюжетами, майстерними мовними партіями персонажів, актуальною проблематикою. Жанрова палітра драм М. Старицького досить широка — це і водевілі, і соціально-побутові та соціально-психологічні твори, й історичні п'єси. Він, дбаючи про репертуар, відшукував твори, у яких би був хоч натяк на сценічність, і доопрацьовував їх. Так, М. Старицький подарував друге життя п'єсі Панаса Мирного *«Перемудрив»*, перетворивши її на комедію *«Крути, та не перекручай»*. Новими барвами заграла п'єса І. Нечуя-Левицького *«На Кожум'яках»*, ставши іскрометною й популярною комедією *«За двома зайцями»*. Драматург звернувся також до інсценізації прозових творів, зокрема, М. Гоголя (*«Тарас Бульба»*, *«Сорочинський ярмарок»* та інших).

Багатолітня праця М. Старицького як організатора театральної справи, керівника трупи — справді подвижницька й гідна подиву.

У 1907 р. Микола Садовський відкрив у Києві перший стаціонарний український театр, взявши в оренду Троїцький народний будинок — нині Київський національний театр оперети, який дуже швидко дістав славу народного. Сприяли цьому й репертуар, і ціни на квитки, доступні простому люду. Пріснував цей театр до 1914 р.

Родина Тобілевичів і театр

Без перебільшення, у становленні українського театру й розвитку української культури загалом унікальною є роль **родини Тобілевичів**, яка виховала справжніх патріотів, що творили славу українського театру. Це **Іван Тобілевич** — відомий драматург й актор Карпенко-Карий, **Марія Тобілевич** — славетна артистка Садовська-Барілотті, **Микола й Панас** — Микола Садовський і Панас Саксаганський, талановиті актори й організатори української театральної справи. Навіть псевдоніми кожен із них прибрав, орієнтуючись на родинні корені, пам'ятаючи про рідні краєвиди, про улюблені твори. Микола, Панас і Марія, поступивши до театру, обрали собі псевдоніми на честь матері. Микола й Марія — Садовські, за її дівочим прізвищем, а Панас — Саксаганський, бо мати була уродженкою містечка Саксагань. Іван обрав собі псевдонім з імені батька, Карпа, та прізвища улюбленого героя драми Тараса Шевченка «Назар Стодоля» — Гната Карого, роль якого він виконував ще в аматорському театрі. Усіх Тобілевичів природа щедро наділила талантом, неймовірною працездатністю, умінням вірити й досягати мети. Їхня висока інтелігентність, шляхетність підкріплювалась усвідомленням своєї національності, і це мотивувало діяльність Тобілевичів. Незважаючи на страшні часи заборон, утисків, принижень, вони чесно й самовіддано служили справі свого життя — українському театрові.

Герб родини
Тобілевичів

М. Заньковецька — окраса українського театру

Окрасою українського театру була **Марія Заньковецька** (справжнє прізвище — Адасовська, 1854–1934, псевдонім взяла на згадку про рідне село Заньки Ніжинського повіту Чернігівської губернії). Випускниця консерваторії, вона дебютувала на професійній сцені партією Наталки Полтавки. Українські пісні в її виконанні, як і майстерна гра, захоплювали глядачів. М. Заньковецька втілила на сцені більше тридцяти ролей, виступаючи в професійних трупах. У 1922 р. їй першій в Україні присвоєно звання народної артистки. Софія Тобілевич, дружина І. Карпенка-Карого, у спогадах так передає слова чоловіка про цю актрису: *«...Про неї сказати “талант” — дуже слабеньке слово. Вона геній сцени! Такої артистки на європейській сцені не знайдеш! Я бачив французьке театральне світило, прославлену Сару Бернар. Не можна навіть і порівнювати. У Сарі все штучне, сама лише помпезна декламація, а в нашій Заньковецької така щирість і глибина почуттів, таке довершене відтворення образів чистих і чесних українських дівчат і жінок, що вся душа мимоволі захоплюється ними...Такий талант може народитися лише один раз на сто років».*

Пам'ятники Марії
Заньковецькій
у рідному
селі Заньки,
Ніжині та Києві

Порівняйте образи
великої української
акторки, створені
скульпторами.

Театр у Галичині

У 1864 р. створено професійний театр «Руська Бесіда»¹ у Львові. Його відкриття ознаменувалося мелодрамою «Маруся» за мотивами однойменної повісті Г. Квітки-Основ'яненка. Театр гастролював на Галичині, Буковині, у Польщі, таких містах, як Кам'янець-Подільський, Житомир. У 1875 р. до Львова завітав М. Кропивницький, і його режисерський та акторський досвід був неоціненним для молоді трупи і в доборі репертуару, і в оформленні сцени.

Пам'ятна дошка
«Руській Бесіді»
у Львові (2014 р.)

Отож український театр другої половини XIX ст. — яскраве явище вітчизняної культури, справжній народний театр.

Він здобув широке визнання не лише в Україні, а й за її межами, сприяв розвитку національної свідомості. Корифеї створили школу акторської та режисерської майстерності, підняли театральне мистецтво на високий професійний рівень.

«Такі українські актори, як Кропивницький, Заньковецька, Саксаганський, Садовський — блискуча плеяда майстрів української сцени — вписані золотими літерами на скрижалі історії світового мистецтва... Той, хто бачив гру українських акторів, зберіг світлу пам'ять про них на все життя», — писав К. Станіславський² у 1911 р.

Внесок українських корифеїв у розвиток світового театального мистецтва високо оцінений, про що свідчить хоча б той факт, що за рішенням ЮНЕСКО 100-річчя заснування театру М. Кропивницького широко відзначалося в усьому світі.

¹ Театр «Руська Бесіда» проіснував від 1864 до 1923 рр., після 1914-го він називався Театр Українська Бесіда. Був створений та утримувався товариством «Руська бесіда», осередком товариського, просвітницького, культурного й політичного життя на Галичині.

² *Костянтин Сергійович Станіславський* (справжнє прізвище Алексєєв, 1863–1938) — видатний російський режисер, актор, педагог, засновник Московського художнього академічного театру (МХАТ), реформатор театру.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У яких умовах розвивалися драматургія і театр у другій половині XIX ст.?
2. Чому театральну трупу М. Кропивницького названо «театром корифеїв»?
3. Як ви розумієте поняття «синтетичний театр»?
4. Розтлумачте такі риси театру й драматургії другої половини XIX ст., як етнографізм, реалізм, переважання творів сільської тематики, зв'язок із творчим досвідом попередників, жива народна мова, мелодраматизм.
5. Чи любите ви театр? Чи переглядали хоч одну виставу? Які ваші враження?
6. Як ви вважаєте, чи є майбутнє в театрального мистецтва? Яка роль театру в сучасному медіапросторі?

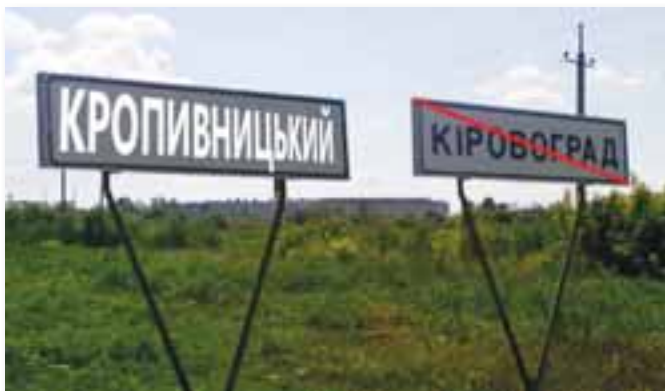
Чи згодні ви з думкою І. Франка, який назвав театр корифеїв «школою життя для широких верств українського суспільства»? Свою відповідь аргументуйте та запишіть у зошит.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Разом з однокласниками здійсніть постановку «За двома зайцями» М. Старицького. На прем'єру запросіть своїх рідних.

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Організуйте дебати з приводу перейменування українських міст. Наведіть свої аргументи щодо перейменування міста Кіровоград на місто Кропивницький.

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ: «ТРЕБА ПРАЦЮВАТИ ДЕНЬ І НІЧ, ЩОБ ПОБІЛЬШЕ ЗРОБИТЬ ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА...»

ІВАН
КАРПЕНКО-КАРИЙ

1845–1907

Він був одним із батьків новочасного українського театру, визнаним артистом і при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література.

Іван Франко

м'я Івана Карпенка-Карого стоїть у першому ряду корифеїв українського театру другої половини XIX ст. Це драматург, твори якого збагатили українську культуру яскравими характеристиками, виром реального життя, широким діапазоном справжніх емоцій, котрі хвилюють і сучасного глядача. Це режисер, який виховав школу акторів соціально-психологічного театру. Це актор, який створив неперевершені сценічні образи. Це реформатор українського театру на засадах реалізму.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Дитячі й юнацькі роки

Іван Карпович Тобілевич, відомий під псевдонімом І. Карпенко-Карий, народився **29 вересня 1845 р.** в селищі Арсенівка Бобринецького повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська область). Його батько, Карпо Адамович, працював прикажчиком у панських маєтках, не цурався простого люду, понад усе мріяв про освіту для своїх дітей (а їх було шестеро). Він був переконаний, що лише освіта дасть їм достойне місце роботи. Як пізніше згадувала дружина Івана Карповича, Софія, батько так напучував сина: *«Тільки учені люди живуть*

вільно. Нехай панам собаки служать, а не добрі люди. Тільки темнота наша та злидні примушують нас отак гнути спину весь свій вік! Учись, сину, учись! Ми люди бідні, ніхто нас не порятує, коли ми самі себе не порятуємо!». Відтак батько віддає хлопця на навчання до Бобринецького повітового училища. У 14-річному віці через матеріальну скруту його «університети» закінчуються. Проте жага знань протягом усього життя підштовхувала до самоосвіти. Як згадує у спогадах М. Кривонізький, у бобринецький період життя юнаки читали твори російських авторів, а також В. Шекспіра, Й.-В. Гете, Г. Гейне, Й.-Ф. Шиллера, Дж. Г. Байрона, А. Дюма, Жорж Санд, В. Теккерея, праці філософів і соціологів. А поки Іван працює писарчуком у різних канцелярських кабінетах, підтримуючи матеріально велику родину. Проте одноманітна й рутинна праця була йому не до душі. Саме в Бобринці хлопець знаходить те, до чого прагнув, — аматорський театральний гурток.

Як у нього виникла думка про акторство? Можливо, під впливом матері, Євдокії Зінов'ївни Садовської, простої селянки, яка гарно співала, знала майже всі пісні з «Наталки Полтавки», кілька разів була на виставах і розповідала про це дітям? Загадкове театральне дійство так зачаровувало підлітка, що він, як свідчать біографи, на початку 60-х рр. ходив п'ятдесят верст¹ пішки з Бобринця до Єлисаветграда й назад, щоб побачити виставу «Наталка Полтавка». Уже пізніше сам І. Карпенко-Карий зізнавався про своє захоплення театром: *«Пам'ятаю, одного року спектаклі йшли незабаром після Різдвяних свят... Квитки були розібрані на всі вистави за місяць, так що коли я приїхав у Єлисаветград, — то не міг дістати собі квитка, а між тим страсть хотілось подивитись хоч один спектакль...»*

На моє задоволення, призначена була генеральна репетиція з платою за вхід 25 коп. — для прислуги, як гласило оголошення. Репетиували “Наталку Полтавку”...».

Отож точкою відліку для майбутнього актора й драматурга став 1863 р., коли він бере участь в організації театрального гуртка в Бобринці. У ньому ж Іван Карпович знайомиться з М. Кривонізьким. Щире товаришування двох непересічних людей вилилося в самовіддане служіння українському театру.

¹ Верста — давня міра відстані, дорівнює 1,0688 км.

У Єлисаветграді

У 1865 р. І. Тобілевич отримує посаду в Єлисаветграді, куди згодом переїжджає і М. Кропивницький. Друзі організують тут театральний гурток. У 1868 р. Іван Карпович уже в Херсоні, куди його переводять по службі для ревізії та впорядкування архіву міської поліції.

Після повернення до Єлисаветграда він бере активну участь у громадському житті, зокрема, стає активним учасником «Товариства для поширення ремесел і грамоти». Івана Карповича щиро хвилює питання: як допомогти простому люду? Шукаючи на нього відповідь, він разом з однодумцями організовує гурток, який об'єднав прогресивну інтелігенцію міста. Гуртківці цікавляться працями тих представників суспільної думки, які прагнули вказати шляхи суспільних змін. Так у поле зору І. Тобілевича потрапляють твори К. Маркса й М. Чернишевського (їх гуртківці перекладають), які з революційних позицій обстоювали думку про побудову нового суспільства. Він також цікавиться напрацюваннями М. Костомарова, М. Драгоманова, котрі сповідували національну ідею, читає заборонені твори Т. Шевченка. Різні погляди, різні думки, але їх об'єднувало питання соціальної справедливості, яке хвилювало й Івана Карповича. Як натура діяльна й небайдужа, він організовував численні благодійні заходи, зокрема, виручені від вистав гроші передавав для створення ремісничої школи, але розумів, що цього замало, тому щиро зізнавався: *«Я бачив, що всі заходи товариства, щоб полегшити життя бідного люду, були як крапля в морі перед безміром усякого лиха, убожества і темряви, де тонуть сільські й міські маси, що ті одноразові допомоги, благодійні діла — то тільки часові, паліативні¹ засоби і ліки, безсилі подужати саму хворобу. І, розуміючи все те, опускав руки»*.

Саме театр розвивав тугу І. Тобілевича: у ньому він побачив могутній засіб впливу на народну свідомість, засіб засудити жорстокість і несправедливість світу, поділеного на багатих і бідних. Це засвідчується його роздумами: *«...бачив своїми очима, який вплив “Наталка” робила на простий народ: і радість, і горе, і сльози Наталчині були горем, сльозами та радощами цієї зали, котра була набита панською прислугою, що тут*

¹ Паліативні — тимчасові.

забула своє суворе похмуре життя». Театр він розуміє як «школу життя».

У 1883 р. І. Тобілевича за неблагонадійність звільняють із посади секретаря поліції. Про це влучно сказав І. Франко: царський уряд втратив чиновника, а Україна знайшла І. Карпенка-Карого.

Праця в професійному театрі

Іван Карпович успішно працює в професійному театрі, який гастролює в багатьох українських і російських містах. Під час перебування трупи в Ростові-на-Дону (1884) він несподівано дізнається, що потрапив під нагляд поліції через протиправну участь у елісаветградському гуртку (із заборонаю повернення на батьківщину). Драматург обирає для проживання розташований поряд Новочеркаськ. Залишившись без засобів до існування, він освоює ковальську справу, потім опановує легший фах палітурника й відкриває власну майстерню. У 1887 р. І. Тобілевич отримує дозвіл на звільнення й оселяється на хуторі Надія.

Варто знати про цей куточок української землі, названий І. Тобілевичем «оазисом у степу». Садибу родина драматурга успадкувала від батька його першої дружини Надії Тарковської. Поступово хутір, названий на честь померлої дружини, став справжнім родовим гніздом і для трьох дітей драматурга, і для нього самого, і для його рідних — братів Миколи й Панааса, сестри Марії, які в різний час тут мешкали. Хутір Надія гостинно зустрічав відомих театральних діячів, письменників, художників, серед них — М. Заньковецьку, М. Кропивницького, М. Старицького.

Сьогодні «Хутір Надія» — це державний заповідник-музей І. Карпенка-Карого (Тобілевича).

На фото: пам'ятники — Надії Тарковській і її чоловікові

Сюди І. Тобілевич повертається після новочеркаського заслання. Тут написано 11 його п'єс із 18. Водночас він якнайтісніше пов'язаний із театром. Спочатку Іван Карпович вступає до трупи М. Садовського, а пізніше — П. Саксаганського, з яким створив «Театральне товариство на паях під орудою П. К. Саксаганського». У цьому товаристві він працював як актор, адміністратор, драматург.

Іван Карпенко-Карий
у ролі Мартина Борулі

Актором І. Карпенко-Карий був надзвичайно багатогранним. Він успішно виконував ролі комічні (Омелька, Мартина Борулі з однойменного твору), сатиричні (Пузир з «Хазяїна»), драматичні (Опанас із п'єси «Бурлака») та інші. Актор уважав, що живі образи-характери з народу мають велику силу впливу на глядача. Він любив повторювати братові Панасу: *«Я люблю діло, а не себе в ділі»*. Тому й не погоджувався ставити на афіші своє ім'я. Пізніше Л. Старицька-Черняхівська зазначить: *«Слава драматурга Тобілевича затемнила славу Карпенка-Карого артиста. А артист Карпенко-Карий — був першорядний артист. Це був артист знавців театрального мистецтва, не артист юрби. Його талант не кидався в очі, то була тонка художня гра майстра-аристократа мистецтва»*.

* * *

У 1906 р. І. Тобілевич дізнався про свою невиліковну хворобу. П. Саксаганський згадує про це так: *«Карому погіршало, і товариство дало йому відпустку»*.

От він і зараз у мене перед очима... Вигляд безнадійний, сумний. Актори компанією підходять до нього, намагаються розважити, розвеселити... Передчуття хвилює його, а вся істота прагне до життя і творчості. Душа і тіло немощні... Я розумію сумний погляд його розумних сірих очей...

Через півмісяця він знову почав грати. Виходив на кін немощним, а серед вистави ставав бадьорішим: нерви напружувались, він виставляв всі батареї свого сильного організму проти тяжкої нездоланної хвороби». Яка сила волі була в цієї людини! Яка любов до справи свого життя!

У серпні 1907 р. І. Тобілевич поїхав на лікування до Берліна, бо німецькі лікарі давали шанс на одужання. Проте хвороба виявилася сильнішою за прогнози ескулапів, і драматург відійшов у вічність. Поховали його на кладовищі поблизу хутора Надія.

Родинне коло

У театральному середовищі І. Карпенко-Карий зустрів своє кохання — Надію Тарковську, яка подарувала йому чотирьох дітей — Юрія, Орісю, Галину, Назара. На одинадцятomu році подружнього життя вона раптово померла. Вічною згадкою про неї залишився хутір Надія.

Цю родинну трагедію Іван Карпович важко переживав. Зі спогадів Софії Тобілевич, другої дружини письменника, «*він виглядав трохи втомленим і зажуреним. Може, та прихована журба мала глибоке коріння в його тоді ще недавньому минулому. ...йому довелось поховати після тяжкої, безнадійної хвороби свою дружину Надію Карлівну з родини Тарковських, яку він дуже кохав. А тут знову лихо — померла найстарша донечка Галя, яка почала вже заступати меншим дітям... дбайливу матір*».

Одружившись із Софією, хористкою театральної трупи М. Старицького, Іван Карпович удочерив її чотирирічну Марійку, яка стала в майбутньому перекладачкою, письменницею, фольклористкою, театральною діячкою. Сини І. Карпенка-Карого — Юрій і Назар — обрали фах інженерів. А онук Андрій (син Юрія) — заснував державний заповідник-музей свого діда І. Карпенка-Карого «Хутір Надія» і тривалий час ним керував.

І. Карпенко-Карий — драматург

У літературу І. Карпенко-Карий прийшов уже в зрілому віці й з перших проб пера заявив про себе як про талановитого драматурга, людину із чіткою громадянською позицією, демократичними поглядами.

Митець звернувся до численних тем, актуальних для того часу: життя села, поява нових українських землевласників, її наслідки, зокрема, жорстокість і бездуховність багатих хижаків, інтелігенція, її суспільна роль, історія та її уроки. Ці теми втілювалися в жанрах драми, комедії, трагедії, їх різновидах. Він дебютував у жанрі оповідання («*Новобранець*», написане

1881 р., опубліковане 1883 р. під псевдонімом Гнат Карий). У ньому вже були помітні особливості його творчої манери: тема тяжкої долі селянської родини; як у драматичному творі, напруженість сюжету, виразність діалогів, лаконізм мови персонажів. У п'єсах автор прагнув уразити глядача не стільки інтригою, як відтворенням суспільного тла, психологічною переконливістю персонажів. Для цього він часто звертався до мелодраматичних любовних трикутників, але komponував їх не як банальні історії кохання й зради, а в аспекті морально-психологічному. Неперевершеним зразком такого твору є соціально-психологічна драма *«Безталанна»* (перша назва *«Хто винен?»*, 1883–1884). Її герої — Гнат, Варка — зображені як люди сильних почуттів, пристрастей, чесності в інтимних стосунках. Фатальна обставина (підозра в зраді) примушує Гната одружитися з тихою й несміливою Софією, котра, щиро кохаючи чоловіка, не знайшла щастя, збожеволіла й загинула від його рук. Драматург майстерно розкрив складну психологічну драму, майстерно виписавши кожного героя. Недаремно І. Франко в рецензії на постановку цього твору зауважив: *«...ї під солом'яною стріхою людські серця б'ються з такою самою силою, людські пристрасті киплять і стикаються з такою самою бурхливістю... як і в людей з іншого середовища»*.

Трагічним пафосом позначена й соціально-психологічна драма *«Наймичка»* (1885), присвячена долі молодої збездеченої дівчини Харитини, яка закінчила життя самогубством. Головний конфлікт твору — соціальний, це сутичка між багатим куркулем Цокулем і беззахисною наймичкою — під пером драматурга досягає неймовірної гостроти і трагізму. Адже типова доля покритки поєднується з темою давнього злочину й покари за нього — Цокуль у молодості кохав матір Харитини, тож дівчина — його донька. Образ наймички — найдосконаліший у творчості драматурга, він продовжує тему жінки-страдниці, типову для української літератури.

І. Карпенко-Карий зобразив і таких героїв, котрі здатні не лише на пасивний, а й активний протест. Так, у драмі *«Бурлака»* (1884, перший драматичний твір автора, написаний у засланні в Новочеркаську) художньо змодельовано образ протестанта-бунтаря Опанаса Зінченка, котрий, дбаючи про інтереси громади, залишається самотнім у своїй боротьбі, проте не складає рук. Його супротивником зображено сільського старосту Михайла Михайловича, який у своїх діях керується безза-

конням, насильством і шахрайством. Він, літня вже людина, задумує одружитися з молодою дівчиною Галею, яка кохає Олексу. Щоб досягти своєї мети, він, староста, пропонує гроші Олексі й заарештовує його за нібито вкрадені коні, аби віддати в солдати. Закоханих захищає бурлака Опанас, котрого також прагне позбутися Михайло Михайлович, намагаючись відправити в Сибір. Закінчення п'єси, на відміну від попередніх, позитивне: для ревізії з волості приїжджає чиновник, котрий ніби є носієм правди, за яку бореться Опанас. Однак літературознавці вважають, що такий фінал твору зумовлений цензурними умовами.

Драматург вірив у великий потенціал сатири, яка може звернути на непорядну людину, виправити її вчинки. Тому він звернувся до сатиричної комедії. Перший твір цього жанру — *«Розумний і дурень»* (1885), у якому І. Карпенко-Карий майстерно передав внутрішнє ество безчесного й нахабного комерсанта Михайла Окуня. Цей образ відкриває галерею заможних здирників, яка доповнюється Калиткою (*«Сто тисяч»*, перша назва *«Гроші»*, 1889), Пузирем (*«Хазяїн»*, 1900). Вони відтворені об'ємно й психологічно переконливо: разом зі зростанням їхнього матеріального добробуту збільшується їхня духовна мізерність і порожнеча. Адже для них існує єдиний культ — культ грошей, а світ і всі його принади звузилися до банально-прагматичної дії купівлі-продажу.

Історична тема є основною в таких творах І. Карпенка-Карого, як *«Бондарівна»* (трагедія, 1894), *«Лиха іскра поле спалить і сама щезне»* (історична мелодрама, 1896), *«Паливода XVIII століття»* (комедія-жарт, 1893), *«Сава Чалий»* (трагедія, 1899), *«Гандзя»* (романтична драма, 1902), *«Мазепа»* (трагедія, 1897). У них простежується звернення автора переважно до історичних подій XVII–XVIII ст., поєднання моральних і соціальних проблем, героїко-романтичне відтворення характерів та подій минулого, потужний фольклорний струмінь, філософічність в осмисленні української історії.

І. Карпенко-Карий, письменник-реаліст, використовує у творах на історичну тематику романтичні засоби, досягаючи героїзації минулого. У цьому виявилася свідома настанова драматурга, який так щиро вболівав за несправедливо тяжку долю рідного народу. В одному з листів до доньок (1904) він зазначав: *«Ні один народ в Європі не переживає того, що ми, українці, в 20-му столітті. Тоді як всі вже давно знають, хто вони, ми*

тільки починаєм довідуватись, тоді як усі давно в яснім признанні своїх прав національних і вселюдських мають задоволення і йдуть до ширших вселюдських бажань, ми тільки просинаємося, і все, що другі вже мають, треба здобувать! Коли француз, німець, поляк і інші відомі всьому світу, ми, мов яке дике плем'я, забуте і затерте, починаємо піднімать голову і лізти на гору, щоб звідтіля і нас побачили. А ті, що раніш вилізли і зайняли свої місця в світовій комедії, не пускають нас, бо бояться, що ми зіпсуємо мізансцену!.. Тяжка боротьба, але надія, що вилізем, дає нам сили до культурної праці».

Твори з життя інтелігенції — це драматична дилогія «*Суєта*» (1903) і «*Житейське море*» (1904), які драматург назвав «сценами», тим самим визначаючи їх новизну й належність до європейської нової драми (така фрагментарність побудови розцінювалась як новаторська). Ці п'єси є частинами незавершеної трилогії про батьків і дітей, інтелігенцію та народ, про акторство й театр.

Значення творчості І. Карпенка-Карого

можна окреслити так:

1. Створення реалістичних творів, показ людини в тісних зв'язках з оточенням; у центрі творів — не «дрібненькі явища», а «головні недостатки суспільства».
2. Розкриття засобами драматургії соціальних колізій і суперечностей, їх причин; психологічно складних характерів.
3. Написання художньо вартісних творів — з гармонійною композицією, переконливими сценічними ефектами, актуальними для свого часу темами й проблемами; відхід від мелодраматичної інтриги, надмірного етнографізму, в акторській грі — від вульгарності, штучності.
4. Обстоювання народного театру, доступного всім суспільним прошаркам; цей театр повинен давати оцінку життєвим реаліям із поглядом здорової народної моралі, розкривати потреби народу, його історію та національний характер.
5. Створення жанру соціальної комедії, оновлення інших драматичних жанрів.

Творчість І. Карпенка-Карого — «золота» сторінка в історії українського театру й драматургії. Захоплений творами корифея, І. Франко писав: «*Обняти такий широкий горизонт, заселити його множеством живих людських типів міг тільки першорядний поетичний талант і великий обсерватор людського життя*».

На честь І. Карпенка-Карого названо Київський національний університет театру, кіно і телебачення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який епізод біографії І. Карпенка-Карого вас найбільше вразив? Чому?
2. Розкажіть про театральну діяльність І. Карпенка-Карого.
3. Поясніть, чому І. Карпенко-Карий розумів драматургію і театр як справжній підручник життя, який може виховувати людину, її національну свідомість.
4. Що нового вніс своїми творами І. Карпенко-Карий в українську драматургію?
5. Прокоментуйте думку драматурга: «А жить — значить працювати. Без праці — нема життя». Для її підтвердження використайте факти з біографії І. Карпенка-Карого.

Портрет Івана Карпенка-Карого (картина з фондів музею «Хутір «Надія»»)

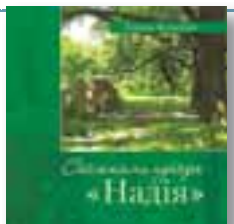
Випишіть у зошит назви п'єс І. Карпенка-Карого в хронологічній послідовності, укажіть їхній жанр.

Читаємо із задоволенням

Прочитайте книжку Леоніда Куценка «Стежками хутора «Надія»» і дайте відповідь на запитання:

Чому хутір «Надія» називають колискою української духовності?

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

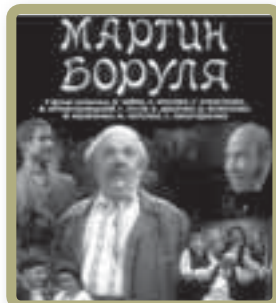
Дослідіть долю мистецької родини Тобілевичів.

«МАРТИН БОРУЛЯ»

Ідейно-тематичні домінанти

У новочеркаському вигнанні І. Карпенко-Карий написав один зі своїх найвідоміших творів — комедію «*Мартин Боруля*» (1886, уперше опубліковано в 1891 р.). У ній використано чимало автобіографічних деталей, особливо в розповідях Степана про працю в земському суді. Сюжет твору також побудовано на основі справжніх подій: батько драматурга Карпо Адамович не один рік клопотав про визнання свого роду як дворянського. Проте виявилось, що в офіційних документах прізвище писалося по-різному: і *Тобілевич*, і *Тобилевич*. Це й послужило підставою для відмови в задоволенні клопотання про дворянство. Сам І. Карпенко-Карий на схилі життя писатиме донькам: «...згадую Борулю, хоч люди сміються над ним, бо їм здається, що вони не такі чудаци, як Боруля, а коли гарненько придивитися, то й сміятись нічого: хто б не хотів вивести своїх дітей на дворянську лінію, щоб вони не черствий кусок мали?!».

Цими міркуваннями драматург ніби захищає свого персонажа, пояснює мотиви його поведінки.

Постер до кінофільму
«Мартин Боруля»
(1953)

Справді, тема твору — мрія Мартина Борулі про дворянство, намагання втілити її в життя в першу чергу заради дітей.

Чоловік прагне понад усе, щоб його і членів родини не називали принизливо «бидлом», «телятами», щоб син і дочка не зазнали тяжкої виснажливої селянської праці. Але ж, по-перше, сам Боруля належить до заможних селян (у нього гарний дім, є гроші, наймити, земля), а, по-друге, ті заходи, до яких він вдається, щоб стати дворянином, наївно-примітивні, бо вони поверхові, суперечать здоровій народній моралі. Драматург переконаний, що не аристократичне походження, а особисті якості людини визначають її суть. І найперше — це етичні норми, сформовані хліборобським стилем життя: любов до праці, до рідної землі, повага до своїх родинних коренів, національних звичаїв і традицій.

Сюжет

Сюжет твору нескладний, навіть можна сказати, дріб'язковий, занурений у побут. Заможний селянин Боруля посварився з поміщиком Красовським, який принизив його лайкою. Мартин затіяв судовий процес, щоб довести, що і він дворянин, а Красовський має бути покараний за образу дворянської честі Борулі: *«І щоб після цього Мартин Боруля, уродзаний шляхтич, записаний во 2-ю часть дворянської родословної книги, подарував якому-небудь приймаку Красовському свою обиду?»*.

Дія у творі розвивається стрімко, зокрема, завдяки тому, що експозиція й зав'язка слідують одна за одною: щойно читач познайомився з головним героєм, він зразу ж дізнається про його конфлікт із Красовським, як і про бажання Мартина стати «на дворянську лінію».

Інтрига блискавично наростає. Адже дивацтва Борулі нагромаджуються: він хоче, щоб син відірвався від хліборобського ремесла і став чиновником у місті, дочка вийшла заміж не за простого парубка, а за канцеляриста. Ці сюжетні вузли досягають кульмінації й розв'язуються несподівано. Горько-жених Націєвський утік, бо, як часто трапляється в комедіях, раптово підслухав розмову Мартина й Палажки про кумів і неправильно її потрактував, вирішивши, що Марися — наречена «з приплодом». Красовський виграє справу й погрожує викинути родину Борулі з домівки. Із сенату приходять повідомлення про відмову у дворянському званні. До всіх нещастя додається ще одна біда — Степана звільняють зі служби. Така багатоступінчаста кульмінація у творі. Вона і логічна, і несподівана. Ще в експозиції комедії згадано про папери, які можуть гарантувати Борулі дворянство. А в розв'язці він їх спалює. Вогонь остаточно знищує мрію Мартина. *«П'ять літ діло йшло, зовсім було признали, сопричислили... і не утвердили! І через що? Пустяк! Сказано у бумазі, що не так хвамілія стоїть: у нових бумагах — Боруля, а у старих — Беруля!.. Бодай тому писареві руки назад лопатками повикручувало, що написав — Беруля... Я і сам не знаю, хто я: чи Боруля, чи Беруля... Може, й Беруля!... Жаль живий бере за серце...»*. Водночас події розв'язки надзвичайно сконденсовані й дозволяють по-іншому поглянути на Мартина Борулю. По-перше, його ридання і сльози викликають жалість, адже він нарешті усвідомив авантюризм, а головне — непотрібність власної затії. По-друге, головний герой спустився з небес на землю, бо просить називати себе «татком», благословляє Марисю й Миколу на щасливе життя в шлюбі. Він наказує, щоб молодята майбутніх дітей своїх, його внуків, учили, бо вони мають стати дворянами. Отож змінюється погляд Мартина на дворянство — це не зовнішні побутові реалії, а освіченість. Чи можна стверджувати, що це його міцні переконання? Напевно, ні, бо до такої висновку головний герой приходять у стані афекту. Проте прикінцеві слова Борулі дають надію на те, що він по-справжньому прозрів:

«Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська, попелом стала».

Образи

Мартин Боруля — центральний персонаж п'єси, як і його життєва історія, що засвідчується й назвою твору. Працьовитий український селянин раптом хоче приміряти на себе дворянську роль через хворобливий шляхетський гонор. Гервасій Гуляницький чесно говорить йому: *«Ти осліп од дворянства! ...І поки ту правду знайдеш, то все хазяйство профиськаєш і таки нічого не доб'єшся...»*.

Проте жодні застереження не діють на Мартина. Навіть більш — він починає воювати не лише з паном Красовським, а й із другом Гервасієм, і зі своєю дружиною, і з дочкою Марисею, і з наймитом Омельком. Хтось не розуміє його, хтось відверто насміхається з його вчинків, лише син Степан і канцелярист-регістратор із ратуші Націєвський підтримують химерну мрію Борулі про дворянство.

Головний герой не позбавлений позитивних характеристик, він чесний, працьовитий, проте і наївний, бо орієнтується надворян Сидоровичів, не усвідомлюючи, що переймає лише зовнішні атрибути життя представників вищого класу. Боруля найперше відмовляється від праці і родині не дозволяє працювати. Натомість примушує дружину заварювати «кофій», а дочку — вишивати на п'яльцях. Також він мріє про чиновницьку кар'єру для сина. Комічний ефект від таких дій і думок заможного селянина підсилюється тим, що головний герой серйозно ставиться до задуманого. Мартин Боруля використовує у своїй мові полонізми й русіянізми — *«жеч»*, *«уродзоний»*, *«стокроць дяблі»*, *«панінька»*, *«мамінька»*, бо щиро вважає, що таким чином наближається до польської шляхти та російського дворянства. Але це викликає сміх глядача, який розуміє всю марність затії Борулі.

Водночас Мартин у своїй поведінці керується прагненням відстояти свою людську гідність, оберегти дітей від важкої селянської праці та бідності. Він не хоче, щоб його і дітей називали *«бидлом»*, тому такою розпачливою є репліка героя в останній дії твору: *«Нещасний хлоп Мартин Боруля!.. Тепер ти бидло! Бидло! А Степан — теля!»*. Тут уже йдеться не про зовнішні ознаки дворянства, важливі для головного героя через

його наївність і неосвіченість (слововживання — «самуварь», «сахарь», «кофій», дії — тривалий сон, розведення собак, полювання, гра в карти), а про приниження людської гідності, яке споконвіку відчували на собі українські селяни, навіть заможні. Проте він відмежовується від хліборобської справи свого батька (хазяйство, пасіка, чумачка «голову йому заморочили»), бо прагне чина й дворянства, пояснюючи це для самого себе тим, що інший світ настав. Це справді призводить Мартина до самоприниження, хоча його сильно зачепили несправедливі й образливі слова Красовського. Так, Боруля схиляється перед чиновництвом. Знову ж таки перед тим, що назовні цього явища: для нього Націєвський, якого він і в очі не бачив, «важна птиця», бо чоловік працює з «ісходящими» і «вступающими» в ратушу паперами. Так само головний герой самопринижується, коли говорить про «важність» служби: *«Це не то, що воза підмазують або воли на пашу гнуть»*, канцеляристи — це люди «іншого коліна». Напучуючи сина Степана, як ставати «на дворянську лінію», він цілком серйозно говорить: *«...одежа перве діло»*. Складається враження, що цьому назагал працьовитому й недурному від природи чоловікові якась полу-да зав'язала очі. Навіть тверезі міркування його друга Гервасія не допомагають Мартинові: *«Красовський — вчений, лікар, Красовський — державець, а ти надимаєшся через силу, щоб з ним порівняться, бундючишся дутим дворянством, з добра-дива посварився з ним...»*. Або: *«...я переконався, що нам дворянство так личить, як корові сідло»*. Це новий кут зору на події, які закрутилися навколо Борулі й інспіровані ним же. Саме такий погляд є об'єктивним, але він ігнорується Мартином, бо його «вкусила шляхетська муха». Так само тверезо оцінює вчинки й наміри батька Марися. Вона з властивою їй прямоотою каже: *«Жили ж ми перше без дворянства, і всі були щасливі!.. Нащо ж дворянство нам здалося, коли воно горе приносить? ... Краще жити на світі щасливим мужиком, ніж нещасним паном...»*.

Психологічно вмотивовано роздвоєння Мартина щодо ставлення до дітей: він їх самовіддано любить, бажає щастя та водночас примушує жити й чинити за невластивими народному середовищу правилами. У результаті Боруля, знищений звісткою про п'янство сина, не хоче зрозуміти почуттів доньки.

Образ наймита Омелька протиставляється головному герою комедії. Їхні стосунки не можна трактувати однозначно.

З одного боку, Мартин Боруля називає Омелька «гавою», «іродом», а з іншого — щиро зізнається: *«От мука мені з тим каторжним Омельком! ...І вигнав би, жаль — давно служить, і привик до нього так, що як не бачу довго, аж скучив»*. Отож непорозуміння між паном і наймитом виникають лише з приводу дворянських замашок, тому й такою гострою буває реакція Борулі на об'єктивні репліки Омелька. Насправді ж Мартин тепло до нього ставиться, бо і звик до кмітливого й працюючого чоловіка, і навіть не уявляє свого життя без нього. Така логіка стосунків ще раз підкреслює всю химерність та надуманість мрій Мартина Борулі про дворянство, їх відірваність від народної моралі, основні приписи якої — працею наполегливо, не покладаючи рук, і нехай праця стане мірилом твоїх чеснот, авторитету в громаді.

Омелько — щирий, дотепний, сповнений оптимізму гуморист. Це він пропонує принести побільше соломи, щоб спалити Боруліні папери про дворянство, жалкує, чому хазяїн не віддав їх на цигарки як непотрібні, кепкує з панських порядків Мартина. Його вустами І. Карпенко-Карий чи не найточніше втілює основну думку твору: *«Поки був чоловіком — і не вередував, а паном зробили — чорт на нього й потрапе»*. Омелько втілює нехитру народну мудрість, основа якої — честь, гідність, добро.

Драматург змалював закоханих Марисю й Миколу як незіпсованих панськими звичками, з міцним внутрішнім осердям народної моралі. Так, дівчина не схвалює химери батька, не погоджується поєднати свою долю через його панські замашки з пройдисвітом Націєвським, відстоює своє право на щастя. Вона схвильовано висловлює власну позицію: *«...Та де ж навсімширокім світі знайдеться дворянин, щоб так мені любив, як любить Микола? І я? Кого так щиро полюблю, щоб промінять його, забути? О, нікого-нікого. Краще — смерть, ніж заміж за другого!..»*. Дівчина відверто говорить із Націєвським про свої почуття до іншого, геть відкидає залицяння канцеляриста. І хоч ця розмова безрезультатна, бо засліплений красою дівчини і її приданим Націєвський стоїть на своєму, якийсь сумнів у нього зароджується (його бентежить, як він цинічно думає, *«любов з фіналом»*).

Микола також вірний своєму кохання, обіцяє Марисі не свататися до іншої, як велить розгніваний відмовою Мартин до його батько. Хлопець щиро й сердечно уявляє своє майбутнє:

«...а через два тижні Марися буде моя жінка! Жінка моя!.. Тільки подумать — та й гарно. А як оженюсь? О Мариночко моя кохана, ти моє сонечко, і світиш мені, і грієш мене». (Для порівняння — вульгарні слова Націєвського: «У нас многія баришні од мене тають, і ви розтайте»). Це «поштивий, добрий і хазяйський син».

Микола також презирливо ставиться до канцелярської праці Степана, бо зрозумів її безглуздість і марноту: «...я б скорій рови копав, ніж таку роботу робив».

Націєвський зображений драматургом як ница, користолобна й цинічна людина. Він ще не познайомився з нареченою, а вже сторгувався з батьком: «...п'ятсот рублів приданого, весілля на наш кошт, два годи доставлять у город топливо і деякі предмети на продовольствіє і хату поставить у городі...». Його стиль життя — гітара, тривалий сон, випивка. Відповідно — бездіяльність, безвідповідальність, вигода. Те, що, зовсім не знаючи цієї людини, Мартин Боруля погоджується породичатися з ним, ще раз підкреслює, наскільки він був засліплений ідеєю дворянства.

Мова Націєвського вульгарна. Він розмовляє суржилом, говорить банальності («зразу збрила», «распрекрасно», «любов — это злодійка приходить зря...»). Усе це — свідчення розумової вбогості й аморальності канцеляриста.

Подібним до нього зображений і повірений **Трандалєв**. Це авантюрист, єдиним мірилом учинків якого є гроші. Свій обов'язок представляти інтереси конкретної особи в захисті її прав він уявляє дуже специфічно: «...чи виграв, чи програв, а грошики дай! Живи — не тужи! Все одно що лікар: чи вилічив, чи залічив, — плати!». Його кар'єра — це шлях крутія: писар, об'їждчик, прикажчик, фотограф. Нарешті він знайшов тепле місце — «повіреничество» вдовольнило його фінансові апетити. Нечесний на руку чиновник одночасно веде справу Борулі проти Красовського і справу Красовського проти Борулі. Це особа, позбавлена будь-яких людських чеснот. Його життєве кредо — «не продешевить!».

Жанр

У творі панує здоровий народний гумор. Персонажі й ситуації, у які потрапляють дійові особи, викликають сміх — не нищівний, а співчутливий, добрий. У першу чергу це стосується

Мартина Борулі, який вигадав для себе мрію-міраж і через неї втратив відчуття реальності. Особливо вражають прикінцеві сцени: хворий, морально знищений, уже немолодий чоловік так страждає через неможливість стати «на дворянську лінію», що аж захворів.

Веселий сміх викликає образ наймита Омелька, одного з найкolorитніших комедійних персонажів в українській літературі.

Водночас у творі зображені й сатиричні персонажі: Трандалев, який не приховує своєї «багатої» на авантюри біографії; обмежений розумово та духовно панок Націєвський, життєві обрії котрого обмежуються пошуком багатої нареченої.

Драматург використовує велику палітру комічних засобів, крім комічності самого сюжету. Це гра слів: Трандалев, неграмотний самоучка-повірений говорить про «встречний іск», а неосвічений Мартин продовжує: «поперечний». Дотепно іронізує Гервасій, коли називає таких, як він сам і Боруля, «щабльовими»¹ дворянами — тобто маленькими, «що повипадали крізь щаблі своїх, не вишитих лубками возів і розгубились... Одно слово, голопуза шляхта!». Потенційна «дворянка» Палажка замість «регістратор» говорить «ростератор».

Численними у творі є гумористичні епізоди. Наприклад, як подавати «кофій» — до борщу чи на ніч, міркує Мартин Боруля.

Також гумористичним є діалог Марисі й Націєвського:

Н а ц і є в с ь к и й. ...У нас многія баришні од мене таять, і ви розтаїте.

М а р и с я. А я чого буду таять, я не сніг.

Н а ц і є в с ь к и й. Ну, розтопиться...

М а р и с я. Борони Боже! Хіба я смалець?...

Сатирично змальовано Націєвського, гонитву Мартина й Омелька за ним. Образ Націєвського, як і Трандалєва, Степана, позначений гротескними рисами.

Водночас драматург зобразив образ Мартина Борулі зітканим із суперечностей. Автор не стільки акцентував увагу на подіях, скільки на внутрішньому світі цього персонажа. Боруля, попри поверхове розуміння дворянства, все-таки прагне захистити й себе, і своїх дітей від несправедливості. Тому обирає для цього єдино можливий із його точки зору шлях — документального

¹ Щабель — одне зі значень слова: поперечний брусок.

підтвердження своїх шляхетських коренів. І коли мрія Мартина зруйнована, то герой переживає це як світову катастрофу (пригадаймо: на рівні сюжету цей епізод ускладнюється додатковими колізіями — крадіжкою коней, втечею горе-нареченого Націєвського тощо). Таким чином образ Борулі наповнюється трагікомізмом: комізм ситуацій, які він сам і створює, доповнюється крахом ілюзій.

Отож за жанровими ознаками твір І. Карпенка-Карого — трагікомедія.

Літературознавчі координати

Основні драматичні жанри — це трагедія, комедія, драма. Щоб уникнути різночитань терміна «драма», прийнято говорити «*власне драма*» або «*драма як жанр*».

Найдавнішими за походженням є трагедія та комедія, їхнє коріння сягає античності.

Трагедія — це драматичний твір, у якому відображаються суттєві закономірності й суперечності людського буття, змодельовані крізь призму трагічного героя. Трагічний герой завжди опиняється перед проблемою вибору — життя чи смерть. І навіть якщо він залишається живим, то зазнає нищівної моральної, психологічної поразки.

Комедія — драматичний твір, у якому висміюються й суспільні негаразди й негативні риси людей; це будь-яка смішна п'єса.

Трагікомедія — драматичний твір, у якому тісно переплітається комічне з трагічним. Дуже часто поняття добра й зла, чітко сформульовані в класичних жанрах трагедії і комедії, у трагікомедії втрачають свою визначеність. У цьому творі життя, природа, людина зображаються як позбавлені єдності, гармонії.

Драма як жанр — драматичний твір, у якому переважає зображення буденного приватного життя звичайної людини, сповнене страждань і проблем, котрі врешті-решт вирішуються.

Твір І. Карпенка-Карого майстерно скомпонований, з комічним й інтригуючим сюжетом, яскравими реалістичними персонажами. І. Франко справедливо вважав «Мартина Борулю» однією «*з найкращих українських комедій*».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Що стало сюжетною канвою твору «Мартин Боруля»?
2. Проаналізуйте образ Мартина Борулі, враховуючи складні внутрішні почуття та колізії цього персонажа.
3. Схарактеризуйте сатиричні типи Трандалева, Націєвського, Степана. Який узагальнюючий образ чиновництва вони відтворюють?
4. Поміркуйте, як Мартин Боруля виховав своїх дітей. Чому вони такі різні? Чи вірите ви, що Степан повернеться до хліборобської праці, як радить йому Гервасій, і буде щасливим?
5. Поясніть, що мав на увазі Мартин Боруля під «дворянською лінією».
6. Як художньо розв'язується у творі проблема зовнішнього, поверхового, і внутрішнього, суттєвого? Чи актуальна вона сьогодні? Наведіть приклади з власного досвіду.
7. У чому виявляються сюжетно-композиційні особливості твору?
8. Проаналізуйте комедію «Мартин Боруля» під кутом зору, запропонованим ученим-літературознавцем М. Наєнком: *«Печать суєти як визначальної риси життя лежала на всіх драмах І. Карпенка-Карого»*.
9. Окресліть жанрову природу «Мартина Борулі». Чому в літературознавстві існує твердження, що це комедія? Свою позицію обґрунтуйте.
10. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що в трагікомедії замало подій? Чому?
11. У чому виявляється реалізм п'єси?
12. Поміркуйте, як естетичні й світоглядні принципи І. Карпенка-Карого — простота, правда, любов до українського народу — зреалізовано у творі «Мартин Боруля».
13. Прокоментуйте епізод зі спогадів Софії Тобілевич. Коли вона почула про гастролі в Росії, то висловила думку, що глядач не зрозуміє вистав, бо не знає української мови. Відповідь І. Карпенка-Карого була така: *«Усе залежить від того, як гратимуть актори. У нас же художні, мальовничі декорації, а це не дрібниця. Крім того, у нас дуже гарний хор, оркестр. Музика і співи завжди знайдуть шлях до людини, якої б національності вона не була, а до того ж росіяни — наші близькі родичі. Не думаю, щоб вони поставились до нас з повною байдужістю. Я певний того, що наші українські вистави матимуть глядача і в Росії»*. Як ви вважаєте, чи може мистецтво зближувати народи? У чому виявляється універсальність мови мистецтва? Як ви ставитесь до заборони в наш час деяких російських фільмів в Україні?
14. Продовжіть думку: *секрет невмирущості «Мартина Борулі» в ...*

Дайте письмову відповідь на запитання: чому І. Карпенко-Карий у «Мартині Борулі» розгортає сюжет навколо одного персонажа?

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

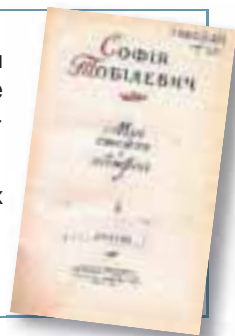
Зробіть порівняльну характеристику образу Мартина Борулі й Журдена («Міщанин-шляхтич» Ж.-Б. Мольєра). Що між ними спільного й відмінного?

Література в колі мистецтв

Перегляньте фільм-виставу «**Мартин Боруля**» (1953) режисерів **О. Швачки** та **Г. Юри**. Своїми враженнями поділіться з близькими та однокурсниками.

Читаємо із задоволенням

- Ознайомтеся зі спогадами **Софії Тобілевич** «Мої стежки і зустрічі» (Київ, 1957). Ви відкриєте багато нового й цікавого про родину І. Карпенка-Карого, про його оточення, «театр корифеїв».
- Чи подобається вам читати мемуари видатних людей? Чи вважаєте цей жанр актуальним?

Я — справжній читач, або Перевірємо себе

1. Поясніть вислів «*театр корифеїв*».
2. Які позитивні й негативні риси переплелися в характері Мартина Борулі?
3. Чим обернулася мрія Мартина Борулі про дворянство? Чому?
4. Як Мартин Боруля виховав своїх дітей?
5. З якою метою І. Карпенко-Карий увів у мову персонажів полонізми й росіянізми?
6. Як відрізняються засоби творення художнього образу в епічному та драматичному творах? Відповідь аргументуйте, звертаючись до вивчених творів.
7. Окресліть жанрові особливості трагікомедії. Чим вона відрізняється від комедії?

ТИТАН ДУХУ І ДУМКИ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- ♦ **ознайомитеся** з причинами зародження модернізму в українській літературі другої половини XIX — початку XX ст.;
- ♦ **прочитаєте й проаналізуєте** твори Івана Франка «Гімн» («Замість пролога»), «Сікстинська мадонна», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», «Чого являєшся мені...», «Легенда про вічне життя», «Мойсей», «Сойчине крило»;
- ♦ **вивчите** **напам'ять** одну з поезій *І. Франка*;
- ♦ **засвоїте** **поняття з теорії літератури**
- ♦ **відкриєте** для себе багатство творчого обдарування *І. Франка*;
- ♦ **зрозумієте** світоглядні та естетичні погляди *І. Франка*, його новаторство як митця;
- ♦ **ознайомитеся** з громадянською, філософською та інтимною лірикою зі збірок *І. Франка* «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Ізмарагд»;
- ♦ **удосконалите вміння** аналізувати поетичні твори; міркуватимете, у чому полягає актуальність поезії *І. Франка* для сучасників;
- ♦ **визначатимете** проблематику й підтекст поеми «Мойсей», шукатимете відповіді на питання, яким має бути духовний лідер нації;
- ♦ **характеризуватимете** модерністську специфіку новели «Сойчине крило», досліджуватимете її екзистенційні (буттєві) та морально-психологічні проблеми;
- ♦ **дискутуватимете** про вічні проблеми сенсу людського життя, кохання, історичної пам'яті та пробудження національної свідомості

ТИТАН ДУХУ І ДУМКИ

ІВАН
ФРАНКО

1856–1916

...Нам пора для України жить.

Іван Франко

Іван Франко поряд з Тарасом Шевченком і Лесею Українкою увійшов у світову літературу як геній українського письменства. Усі вони — яскраві індивідуальності і в житті, й у творчості. Так, Франко — оригінальний поет, прозаїк, драматург, перекладач-поліглот, знавець 14 мов. Він відомий і як багатогранний учений, якого цікавили проблеми літератури, мови, театру, фольклору, історії, філософії, соціології, економіки. За неточними оцінками, його наукова та художня спадщина нараховує понад сто томів.

Пригадайте!

Що ви знаєте про особистість Івана Яковича Франка з уроків історії України в 9 класі? Яка його іпостась — політика чи письменника, на вашу думку, важливіша для сучасності й майбутнього України?

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Основні віхи життя

Іван Якович Франко народився в мальовничому прикарпатському селі Нагуєвичі на Галичині (тепер Дрогобицький район Львівської області) **27 серпня 1856 р.** в родині заможного коваля Якова Франка та Марії Кульчицької-Франко. Син був їхнім первістком. Батько хотів бачити свою дитину не хліборобом, а вченою людиною, усіма шанованою. Сам І. Франко писав: «...я русин і походжу, правдоподібно, від зукраїнізованих німецьких колоністів, ...мій батько був звичайний селянин і робив панцину..., не вмів ані читати, ані писати, та, незва-

жаючи на те, був світлою людиною і віддав мене, слабовиту і до селянської праці нездатну дитину, до школи. Вихід з-під селянської стріхи на ширшу, публічну арену — це у нас досі надзвичайно рідка річ».

У дитинстві рідні називали хлопчика **Мироном**. Сьогодні достеменно не відомо, чому так трапилося. Можливо, батьки хотіли вберегти сина від ранньої смерті, адже в ті часи дитяча смертність була дуже поширеною. Вони ніби захищали хлопчика від страшної й невідвортної долі, приховуючи його справжнє ім'я.

Першою життєвою школою для маленького Мирона стала татова кузня, у якій він із великим інтересом слухав розмови й оповіді старших, зачудовано спостерігав, як у вправних руках батька з вогню й металу народжувалися корисні в селянському побуті речі. Так само із зачудуванням він слухав мамині пісні, вбираючи в душу їх радість і сум, мелодійність і ритмічність. Особливо хлопчик шанував бабусю Людвіку, мамину матір, яка, як і батько, вплинула на його освіту й виховання.

Маленький Мирон ріс кмітливим і здібним хлопцем, мав унікальну пам'ять. У початковій школі (там його вже називали Ясем) він за кілька років бездоганно читав українською, польською, німецькою мовами, добре рахував, розв'язував задачі. Потім — школа в Дрогобичі. Його, як особливо здібну дитину, одразу зараховують до другого класу.

Стежками юного Івана Франка

У 9-річному віці хлопчик залишається без батька. Ця страшна у своїй невідворотності подія підштовхнула його до творчості. На смерть найріднішої людини Іван написав свій перший вірш *«Великдень»* (батько майбутнього письменника помер якраз напередодні цього свята), проте текст не зберігся.

Із часом у життя підлітка ввійшов вітчим, Григорій Гаврилик, *«чоловік сильної волі й енергії»*, якого Іван дуже поважав. Вітчим дбав і про родину, й про Івана. Навіть після смерті матері І. Франка він опікувався нерідними дітьми, допомагав їм. У 1867 р. Г. Гаврилик віддав майбутнього письменника до дрогобицької гімназії. Навчання в ній стало особливою віхою в житті юнака: він починає збирати фольклор, пише вірші та прозу, захоплюється співом, перекладом, театром. У вільний час багато читає: старосєврейську біблійну поезію й В. Шекспіра, *«Махабхарату»* й І. Котляревського, Т. Шевченка й *«Слово про похід Ігорів»*, і ще десятки книг, лише перелік яких вражає...

Школярем він зібрав бібліотеку, котра налічувала 500 томів. Любов до книги, бажання знати більше в нього залишилися на все життя. В. Стефаник згадував: *«В той час, як ми за студентських часів цілими ночами просиджували по кав'ярнях і сперечалися про те, чи є одна правда, чи кожен може мати свою, і молили, що кому на язик попало, — Франко вчився. Мені часом страшно спитати його, скільки мільйонів років буде крутитись наша Земля, бо він, мабуть, і це точно знає. А як не знає, то напевне скаже: от такий твір такого-то теолога чи астронома і там у такому-то розділі... а то ще й сторінку готовий назвати»*. І далі: *«...найбільшою карою для Франка було б заборонити йому, як Шевченкові на засланні, читати і писати»*.

Після закінчення гімназії з відзнакою І. Франко вступив до Львівського університету (1875). Там зародилася мрія стати літератором. Утілюючи її в життя, Франко друкується в журналі *«Друг»*. Якщо перші твори були підписані псевдонімом *Джеджалик*, то із часом він повертається до свого дитячого імені *Мирон*. Зміни були помітні й у зовнішності: І. Франко замість модного одягу носить вишиванку, відмовляється від німецької мови в листуванні.

Друга половина 70-х рр. для поета примітна тим, що він листується з М. Драгомановим, знайомиться з найвпливовішими в той час політичними та філософськими концепціями, які

й визначили світогляд І. Франка як демократичний. Він живе з мрією про справедливе, гуманне суспільство, побудоване на засадах рівності та свободи. У 1877 р. І. Франка заарештовано за звинуваченням у причетності до соціалістичного руху. Його засуджено до штрафу й шести тижнів ув'язнення. Насправді юнак пробув за ґратами дев'ять місяців, які для нього здавалися надзвичайно довгими через товариство злодіїв, постійні обшуки, брак свіжого повітря, перенаселені камери. Водночас він не втрачає сили духу. Навіть у таких жахливих умовах слухає розповіді засуджених і записує їх. Пізніше письменник так прокоментує цей факт свого життя: постраждав *«...за приналежність до таємного товариства, до якого насправді ніколи не належав і якого, скільки знаю, ніколи не було. Це одна з небагатьох оригінальних рис у моєму житті, бо подібне не кожному трапляється»*.

Проте арешт мав фатальні наслідки для І. Франка. Він змушений перервати навчання в університеті (відновився в 1878–1879 рр., а закінчив здобувати вищу освіту в Чернівецькому університеті), багато хто зі знайомих або відвернувся від нього, або зустрічався з ним потайки, а батько його коханої Ольги Рошкевич наказав доньці відмовитися від згоди на шлюб із неблагонадійною людиною.

Письменник поринув у громадське життя, працював як журналіст в українських, польських, німецьких, австрійських, російських, чеських та інших газетах і журналах. Також він займався видавничою справою, писав власні твори, підтримував літераторів-початківців, рецензував їхні тексти.

У 1880 р. його вдруге заарештовують на три місяці за звинуваченням у підбурюванні селян Косова до бунту проти війта.

У 1885 р. І. Франко вперше приїздить до Києва, із цікавістю оглядає його визначні місця та будови — Золоті ворота, Володимирський і Софійський собори. Він також знайомиться з Ольгою Хоружинською, слухачкою вищих жіночих курсів, яка з часом стала його дружиною. Київське коло спілкування письменника було досить широке: М. Старицький, М. Лисенко, В. Самійленко, Олена Пчілка, Леся Українка, Б. Грінченко.

У 1889 р. І. Франка знову заарештували. На цей раз — на два з половиною місяці за агітацію щодо приєднання Галичини до Росії. Підставою для такого звинувачення став реальний факт: він спілкувався зі студентами з України.

У 1893 р. письменник блискуче захищає докторську дисертацію у Відні (німецькою мовою). Він обрав тему з давньої літератури: *«Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія»*. А вже 1894 р. відбулася (тріумфально!) пробна лекція письменника у Львівському університеті про поему Т. Шевченка *«Наймичка»*. Проте посаду викладача він не отримав через політичну неблагонадійність.

І. Франко брав активну участь у політичному житті. Так, у 1890 р. він став одним із засновників і першим головою (до 1898) Русько-української радикальної партії — першої української політичної партії, редактором її друкованих органів — газет *«Народ»*, *«Хлібороб»*, *«Громадський голос»*. Він тричі балотувався від цієї партії до галицького сейму та австрійського парламенту, але через виборчі правопорушення влади щоразу не проходив.

Ще в 1873 р. у Львові було засновано громадсько-політичне наукове Товариство імені Тараса Шевченка. Мета цієї організації полягала у створенні сприятливих умов для розвитку української науки та літератури. Коли І. Франко почав у ній працювати, то назву вже було змінено на Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ). Письменник, який уже відійшов від активної політичної діяльності, очолював, починаючи з 1898 р., у різні періоди філологічну секцію та етнографічну комісію НТШ, а також працював у *«Літературно-науковому віснику»*.

Основною сферою наукових зацікавлень І. Франка була гуманітаристика, саме в ній він блискуче виявив свої енциклопедичні знання та непересічні здібності, звертаючись до її різноманітних галузей. Він також цікавився економікою, юриспруденцією, банківською справою, популяризував природничо-наукові відкриття того часу з астрономії, фізики, хімії, біології.

У промові з нагоди 25-річного ювілею літературної творчості в 1898 р. І. Франко так висловився з приводу різнобічності своєї діяльності: *«Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Се було власне впливом мого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жоднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се»*.

В останні роки життя І. Франко хворів, але продовжував працювати. Радісними подіями для нього стали вихід поеми «*Мойсей*» (1905), звістка про присвоєння радою Харківського університету в 1906 р. почесного ступеня доктора російської словесності. Письменник із сумом констатував, що харків'яни поважали його більше, ніж львів'яни.

У 1913 р. громадськість урочисто відзначила 40-річчя творчої діяльності І. Франка.

28 травня 1916 р. І. Франко помер. Його поховали на Личаківському кладовищі у Львові.

Іван Франко — аристократ духу

Іван Франко — людина звичайна й незвичайна водночас. Сам він скромно говорив: «*Я не геній, я — звичайний чоловік*». Справді, у ньому було багато від простої людини. Так, майбутній письменник із дитинства любив рибалити й збирати гриби. Із задоволенням опоряджував власну садибу, коли закінчилося будівництво будинку: садив дерева й кущі. Завжди підбирав покинутих тваринок: котів, цуценят, пташенят, лікував їх.

Понад усе захоплювався книжками. Був чудовим батьком. Зовнішність мав звичайну — рудоволосий, невисокого зросту. Але — з гордою поставою, розумним поглядом, делікатним і твердим характером.

Іван Труш.
Портрет Івана Франка
(1913)

Тарас Франко.
Портрет батька
(60-ті ХХ ст.)

Юрко Журавель.
Іван Франко
(2016)

Роздивіться репродукції портретів І. Франка, створені в різні часи. Який із них, на вашу думку, найкраще передає сутність характеру письменника?

У буття українства та й цілого світу він увійшов як справжній велет, велет думки й праці, присвяченої рідному народові. Енциклопедичність знань цієї людини, його інтелект, помножений на надзвичайну працелюбність, відповідальність за справу, творили дива. Так, в останні роки життя письменник через недугу мав деформовані руки. Як згадувала дочка І. Франка, параліч правої руки був цілковитий, а ліва залишалася трохи рухливою, тож він пристосовував її так, щоб тримати перо й писати напівдрукованими літерами.

Загальна кількість його праць сягає майже шести тисяч, а передбачуваний обсяг майбутнього повного зібрання — сто томів. Ще за життя письменника називали «*академією наук та університетом в одній особі*».

Понад тридцять років І. Франко був лідером літературного процесу в Україні, формуючи її імідж у колі світових літератур. Він відомий як вдумливий і доброзичливий критик талановитих творів, водночас непримиренно різкий до віршоробів і ремісників від літератури. Його наукові розвідки сягали й давнини української літератури, і письменницького сьогодення. Його переклади світових шедеврів — вавилонських гімнів і молитов, індійських легенд, староарабської поезії, творів Гомера, Софокла, Вергілія, Овідія, О. Пушкіна, А. Міцкевича, Г. Гейне, В. Шекспіра, В. Гюго та інших — підносили українське слово на незбагненну височінь. Водночас І. Франко і власні твори друкував у німецьких, польських, російських, угорських, чеських виданнях, тим самим популяризуючи українську літературу.

Його геній був настільки універсальним, що він багато в чому випередив свій час. А все написане ним здається невідкладним зусиллям однієї людини. Можливо, тому й він зробив так багато, що жив із гаслом «*semper tiro*» (завжди учень).

І. Франко завжди був у гуцці громадського й політичного життя, сповнений енергії, веселий, спокійний, привітний до кожного, хто звертався до нього.

У 1915 р. віденський професор Йосиф Застирець звернувся з листом до Нобелівського комітету з пропозицією відзначити почесною премією «*найбільшого українського й одночасно слов'янського поета і вченого*» І. Франка. Це звернення підтримала наукова й літературна еліта того часу. Проте за півроку письменника не стало, тому відповідь Нобелівського комітету була негативною. Але, незважаючи на це, український геній сьогодні відомий усьому світові.

Як зазначив сучасний літературознавець Б. Тихолоз, *«у нашій культурній та інтелектуальній історії Франко став не просто “другим після Шевченка” (чи то пак “галицьким Шевченком”), а українським Аристотелем та Леонардо да Вінчі, Вольтером та Гете, ставши в один ряд з найбільшими геніями людства й тим самим закарбувавши своє ім’я не тільки до літопису національного поступу, а й до золотой книги надбань людської цивілізації загалом».*

Родинне коло

Дружина І. Франка Ольга Хоружинська була високоосвіченою жінкою аристократичного походження, натурою цілюною, рішучою. Для письменника вона стала надійною опорою. І сьогодні можна прочитати про те, що шлюб І. Франка з Ольгою був своєрідним політичним кроком: поєднання двох доль — киянки й галичанина — символізувало єднання України. Сам письменник в одному з листів зізнався, що оженився без любові, *«а з доктрини, що треба оженитись з українкою, і то більш освіченою, курсисткою».* Але чи так однозначно можна трактувати його слова? У шлюбі пара прожила тридцять років, народила чотирьох дітей: **Андрія**(1887–1913), **Тараса**(1889–1971), **Петра** (1890–1941), **Ганну** (1892–1988). Дочка залишила такі спогади: *«Ми, четверо дітей, як нас називали — “франчата”, були надзвичайно живі, рухливі і збиточні. У наших кімнатах ми заводили нові ігрища, повні гамору, сміху й плачу, так що й татові, хоч який він був терпеливий, уривався терпець... Тато ставився до нас, дітвори, лагідно і поблажливо. Він давав нам повну свободу...».*

Іван Франко з дружиною
(Київ, 1886 р.)

Діти Франка: Андрій,
Петро, Тарас, Ганна

У 1887 р. І. Франко написав єдиний вірш, присвячений дружині. У ньому є такі рядки:

...Та як радісно серед трудного
Шляху темного і безлюдного
Вгледить — світиться десь сонечко!..
Так у горі нам — щире словечко.
То ж за дар малий, а безцінний твій,
Що, мов цвіт, скрасив шлях осінній мій,
За той усміх твій вдослід журбі
Спасибі тобі! Спасибі тобі!

Можливо, І. Франко не міг забути свою першу любов — О. Рошкевич. А дружина була поряд, підтримувала, допомагала, як могла. Так, коли громадськість святкувала 25-річчя творчої діяльності письменника, українське жіноцтво хотіло подарувати Ользі піаніно. Це було її найзаповітнішою мрією. Урешті-решт вона так і залишилася без музичного інструмента, про який мріяла, а на зібрані гроші попросила придбати полотна — для багатодітної родини воно було вкрай необхідне. А щоб побудувати власний будинок — справжнє родинне гніздо — Ольга Хоружинська продала свої цінні папери. Адже І. Франко як професійний письменник не отримував захмарних гонорарів, невеликий заробіток йому в основному приносила редакційна праця.

У 90-х рр. він разом із дружиною видавав у Львові літературно-науковий журнал європейського зразка *«Житє і слово»* (1894–1897). О. Франко давала кошти на це видання, а письменник працював як редактор. У цьому часописі надруковано і твори самого І. Франка, і статті М. Драгоманова, й поезії П. Грабовського.

Усі діти Франків вирости талановитими, здібними до навчання, працюючими. Наприклад, Андрій допомагав батькові укласти каталог домашньої бібліотеки, вчитував його нові твори. Тарас захистив кандидатську дисертацію про творчість І. Франка, багато зробив для впорядкування архіву свого батька. Петро також займався літературною та науковою діяльністю.

Як справедливо зазначає Б. Тихолоз, *«...Франкова історія — не стільки історія життєвої трагедії, скільки героїчна історія творчого успіху, перемоги інтелекту над обставинами, духу над матерією»*.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Прокоментуйте думку літературознавця М. Рудницького: «...єдиний твір, більший понад усі інші, цікавіший, ніж багато першорядних мистецьких творів нашої літератури, яким І. Франко не мав часу чи змоги дорівняти, твір нескінчений, над яким можна думати і сперечатися в гіпотезах і тезах, це — він сам».
2. Поясніть слова І. Франка: «...опис мого життя може заступити бібліографічний опис моїх праць...».
3. Чи можна вважати І. Франка нашим сучасником? Чому?
4. Прокоментуйте слова І. Франка:

*Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого бій ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить, —
той цілий чоловік.*

5. За допомогою мережі Інтернет знайдіть сучасні матеріали, присвячені особистості Івана Франка. У чому, на вашу думку, актуальність цієї постаті? Чим Іван Франко може зацікавити сучасну молодь?

Авторські проекти франкознавців Богдана й Наталі Тихолозів: енциклопедія «Франко від А до Я», яку визнано найкращою книгою 2016 р., й науково-просвітницький проект ФРАНКО:НАЖИВО / FRANKO: LIVE

- ▶ 6. Знайдіть у мережі Інтернет статтю Б. Тихолоза «Велич без пафосу, або Франко в цифрах». Прочитайте її. Прокоментуйте такі факти:
- 100 томів — передбачуваний обсяг майбутнього повного зібрання.
  - Портрет на банкноті номіналом 20 гривень.
  - Мільйони шанувальників у всьому світі.
  - Багатомільйонні накладки численних видань творів різними мовами в різних країнах.
  - 1 (один) народ, якому Франко присвятив свій життєтворчий подвиг, — український.
  - 1 (одна) держава, яка може повелитися перед світом своїм Гемієм і відповідальна за долю його спадщини, — Україна.
7. Напишіть твір-есе на слова І. Франка:
Книги — морська глибина:	Той, хоч і труду мав досить,
Хто в них пірне аж до дна,	Дивнії перли виносить.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Прочитайте уривок із подання проф. Й. Застирця до Нобелівського комітету щодо присудження І. Франкові премії: *«Він — найбільший національний поет свого народу, тому що він до глибини і повністю розкрив красумови свого народу, він найбільший поет-титан нації, що перевершив Шевченка. ...Він справді є найвизначніший письменник сучасної Європи. Лише тяжке і жахливе становище нації не дозволило великому поетові стати доступним широким культурним масам».*

Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою творчості І. Франка? Напишіть власне подання до Нобелівського комітету з аналогічним проханням. Які тези в ньому будуть головними?

Література в колі мистецтв

Зробіть презентацію на тему: «Екранізація творів І. Франка». Зверніть увагу на анімацію. Ознайомте з результатами вашої праці однокласників. Чи виникло у вас бажання переглянути фільм за творами класика української літератури?

Постер українського художнього фільму режисерів Ахтема Сеїтаблаєва та Джона Вінна «Захар Беркут» (прем'єра— 2019). Слоган фільму — «У свободі моя сутність».

Загальна характеристика творчості

Поезія. У 1876 р. І. Франко скомпонував першу поетичну збірку *«Балади і розкази»*, котра складалася з 14 творів, здебільшого переспівів із російських і німецьких поетів. Сам автор влучно назвав її *«документом молодечого романтизму»*. Вже на схилі свого життя він доопрацював збірку й видав під назвою *«Із літ моєї молодості»* (1914).

Збірка *«З вершин і низин»* (вийшла двома виданнями в 1887 і 1893 рр.) охопила двадцятирічний поетичний доробок поета. Після *«Кобзаря»* Т. Шевченка вона набула загальноукраїнського значення як етапна в розвитку вітчизняної поезії.

Назва збірки символічна: ця антитеза стосується вершин і низин людського духу. Структурно вона складається з кількох розділів, деякі з них поділяються на цикли: *«De profundis»* (*«З глибин»*), *«Профілі і маски»*, *«Сонети»*, *«Галицькі образки»*, *«Жидівські мелодії»*, *«Легенди»*, ще один з розділів становлять поеми. Збірка засвідчила пошук поетом нових суспільних і духовних ідеалів, жанрово-стильове новаторство.

Збірка *«Зів'яле листя»* у сучасному виданні (Львів : Аграфка, 2008 р.)

Збірка *«Зів'яле листя»* створювалася понад десять років (1886–1896) і вийшла в 1896 р. (друге видання — 1911). Це був час, коли поет розлучився з коханою О. Рашкевич, до якої він линув усім серцем і з якою мріяв поєднати своє життя. Проте репутація І. Франка-демократа налякала батька дівчини, й вона розірвала заручини. Загалом поет зізнавався, що в його житті жінки-музи відігравали велику роль. Він залишив і листовні, й поетичні свідчення про три великих любові

свого життя. Це вже згадана Ольга Рошкевич, Юзефа Дзвонковська та Целіна Журовська. А поезію названо «*Тричі мені являлася любов...*». Її легко декодувати. Так, про О. Рошкевич згадано як про «*лілею білу*», «*невинну, як дитина*», «*пахучу, як розцвілий свіжо гай*». Ю. Дзвонковська — «*гордая княгиня, / Бліда, мов місяць, тиха та сумна, / Таємна й недоступна, мов святиня*». Вона «*щезла там, де вічно темно...*». Справді, Юзефа за походженням була зі старовинного дворянського роду. Невиліковна на той час хвороба — туберкульоз — примушувала її відштовхувати шанувальників. Вона померла, не сягнувши й тридцяти років. Цій жінці поет присвятив поезії, написані в 1883–1884 рр.: «*Не схилий своє личко прекрасне...*», «*Квітку осіння, квітку бліда...*», «*Рік минув, як ми пізнались...*», «*Я й забув...*».

Найбільш загадковим і незрозумілим оточенню виявилось кохання І. Франка до Ц. Журовської, звичайної, непримітної дівчини, далекої від мистецтва й літератури. Син Тарас так відгукувався про неї: «*І. Франко почував себе при ній несміливим, ні постаттю, ні красою не міг їй заїмпонувати, його розуму дівчина не бачила, творів не знала і не його слави бажала, а мастку, якого в І. Франка не було...*». Письменник присвятив коханій більшість поезій зі збірки «Зів'яле листя» (наприклад, «*Безмежне поле, в сніжному завої...*», «*Не надійся нічого...*», «*Як на вулиці зустрінеш...*» та інші), описав у новелі «*Маніпулянтка*», увіковічнив у сюжеті роману «*Лель і Полель*». Її реакція була просто дивною: вона вважала неповагою до себе таке змальовання. Дівчина не розуміла творів І. Франка, цього інтелектуала, високого духом, не розуміла його художнього світу, у якому діяли горді жінки, а чому ж вона стала їх прототипом? Це — найбільша загадка любові. Про своє кохання до Целіни І. Франко писав так у вірші «Тричі мені являлася любов...»: «*Явилась третя — жінщина чи звір? / Глядиш на неї — і очам приємно, / Впивається їй красою зір. / То разом страх бере, душа холодне / І сила розпливається в простір*». А головне — «*...у душу кігтями вп'ялась / І смочке кров, і геть спокій жене*».

Отож збірка І. Франка «Зів'яле листя» — автобіографічна. Проте вона переросла ці межі й стала щемливою та драматичною сповіддю закоханої людини, яка пережила нещасливе кохання. У передмові до неї автор указував, що поштовхом до виникнення задуму став знайдений щоденник юнака-самогубця,

нещасливе кохання якого розчарувало його в житті загалом. Поет зізнавався, що серед тієї *«недотепної мазанини»* він відчув справжні іскри безпосереднього почуття. Цей щоденник молодого вчителя Супруна передала І. Франкові Уляна Кравченко, українська поетеса. Проте вже в передмові до другого видання збірки поет відмовився від своїх слів і назвав факт зі щоденником *«літературною фікцією»*. Тим самим він прагнув підкреслити загальнолюдський зміст віршів. Зокрема, зазначав, що це збірка *«ліричних пісень, найсуб'єктивніших із усіх, які появилися у нас від часу автобіографічних поезій Шевченка, та при тім найбільш об'єктивних у способі малювання людського чуття»*.

Ілюстрації Андрія Чебикіна до збірки «Зів'яле листя» (2006 р.)

Композиційно збірка оригінальна й довершена та відповідає авторському визначенню *«лірична драма»*. Відповідно до заголовка — а зів'яле листя символізує нерозділене кохання, втрачені надії, розчарування — це три розділи-«жмутки» (жмутки листя осіннього, зів'ялого й навіть опалого, що також є метафорою кохання). Кожний «жмуток» як цикл складається з віршів, які можна вважати «листочками».

Перший «жмуток» нагадує експозицію, у якій ліричний герой борсається між надією й безнадією, безнадією і вірою. Другий «жмуток» поглиблює ці мотиви, ліричний герой зажурунений, бо розуміє, що його кохання невзаємне. З'являються чудові образи природи, які відтіняють емоційний стан закоханого. Третій «жмуток» надзвичайно експресивний, у ньому передаються нестримні пристрасті, котрі підштовхують ліричного героя до самогубства. Водночас автор заперечує дисгармонійність світу, викликану нерозділеним коханням, а утверджує гармонію й красу, яку любов дарує людям.

Збірка мала широкий суспільний резонанс. Дехто, наприклад В. Щурат¹, звинуватив І. Франка у відході від проблем громадського життя, що рішуче заперечив сам автор у вірші *«Декадент»*. Більшість же із захватом вітали автора *«Зів'ялого листя»*. Зокрема М. Коцюбинський писав: *«Се такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірику, співцеві кохання і настроїв»*.

Наступна збірка І. Франка *«Мій Ізмарагд»* побачила світ у 1898 р., пізніше вона була доповнена новими творами й видала під назвою *«Давнє й нове»* (1911). Як відомо, поет — вдумливий дослідник літератури Київської Русі, тож до його рук потрапив збірник *«Ізмарагд»* (XIII–XIV ст.), який об'єднав численні притчі, легенди, перекази релігійно-повчального змісту — як оригінальні, так і перекладні. Під їх впливом і виник задум ознайомити читачів із досягненнями культури народів світу. І. Франко вкладає в тексти новий зміст, зберігає назву давньоруського збірника, додавши до неї слово «мій». *Ізмарагдом* (сьогодні — *смарагд*) називали в давні часи дорогоцінний камінь, який був символом: у його прозорому світло-трав'яному кольорі поверхні можна було побачити людське обличчя як у дзеркалі, тобто йшлося про своєрідну перевірку людини на людяність, на моральні чесноти.

Також І. Франко опублікував збірки *«Поєми»* (1899), *«Із днів журби»* (1900), *«Semper tiro»* (*«Завжди учень»*) (1906). Їх поезії відзначаються багатством думок та емоцій, широким колом мотивів, різноманітністю форм. За тематикою це філософська, громадянська, інтимна, пейзажна лірика, сатиричні вірші. І. Франко розширив жанрові межі поезії: він писав літературні пісні, веснянки, романси, думки, послання, присвяти, гімни, сонети, медитації, елегії.

Перу І. Франка належить понад двадцять поем (*«Панські жарти»*, *«Смерть Кайна»*, *«Похорон»*, *«Іван Вишенський»*, *«Мойсей»* та ін.).

Проза. Прозові твори І. Франка — одне з найвизначніших явищ української класичної літератури. Вони вписуються в європейський художній контекст і засвідчують новаторство письменника. Він писав малу прозу — оповідання, новели,

¹ Василь Григорович Щурат (1871–1948) — український поет, перекладач, літературознавець, педагог.

казки, образки, нариси, притчі, які увійшли до його численних збірок: «*Борислав. Картинки з життя підгірського народу*» (1877), «*Галицькі образки*» (1897), «*Коли ще звірі говорили. Казки для дітей*» (1899, 1903), «*На лоні природи*» (1905), «*Рутенці*» (1913) та інші. Їхні персонажі виразно індивідуалізовані, конфлікти розвиваються напружено, тематика різноманітна.

Франковому перу належать такі романи, як «*Петрії і Довбуцуки*», «*Борислав сміється*», «*Не спитавши броду*», «*Лель і Полель*», «*Перехресні стежки*», «*Основи суспільності*», «*Для домашнього огнища*», «*Великий шум*», а також повісті. Вони відзначаються драматичною напругою, ущільненням часо-просторових координат, поглибленим психологізмом.

Прозаїк виходив за межі традиційних тем української літератури, зокрема, теми селянської, писав про інтелігенцію, міське життя, абсурдність людського буття загалом. Порухені в прозі соціальні, національні, філософські проблеми в художньому осмисленні талановитого письменника набували загальнолюдського звучання.

Драматургія. Унікальний талант І. Франка виявився і в драматургії. Писати п'єси він розпочав дуже рано, ще в гімназії. Його драму «*Три князі на один престол*» ставив студентський гурток Львівського університету. Оволодіваючи секретами драматичного мистецтва, І. Франко створює п'єси польською, німецькою мовами. Це були його юнацькі експерименти, часто незавершені.

У зрілому, віці драматург написав комедію «*Рябина*» про становище галицьких селян, драму «*Учитель*» із життя народних педагогів, віршовану драму-казку «*Сон князя Святослава*», романтичну віршовану драму «*Кам'яна душа*» з життя опришків, невелику драму «*Будка, ч. 27*» про моральну розбещеність сільських глитаїв, комедію «*Майстер Чирняк*» про долю ремісника тощо.

Найвизначнішим драматичним твором І. Франка вважається п'єса «*Украдене щастя*». Вона була створена в 1891 р. для участі в конкурсі на кращий драматичний твір під назвою «*Жандарм*». Її зміст впливав із народної балади, у якій є такі слова: «...*Не по правді живе чоловік з жоною*». Цей сюжет перетворився в психологічну трагедію, основні проблеми якої важливі й у морально-етичному, й у буттєвому планах: у чому сенс існування людини? як досягнути щастя? чим керується людина у своєму виборі?

Величезний успіх драма мала в галицького глядача. На початку 1904 р. її було поставлено в Києві корифеями українського театру — І. Карпенком-Карим, який грав у виставі, як і М. Садовський.

Психологізм характерів, гострота й майстерне відтворення конфлікту привабили відомого чеського композитора В. Амброза, який написав оперу за сюжетом «Украденого щастя» (лібрето К. Заградникової-Кранкової). Прем'єра відбулася в 1925 р. в м. Брно. У 1960 р. український композитор Ю. Мейтус також створив оперу на основі цієї п'єси.

У 1952 р. знято кінофільм «Украдене щастя». Це була екранізація спектаклю Київського театру імені І. Франка за участю таких видатних акторів, як Наталія Ужвій, Амвросій Бучма. Ще двічі — у 1984 і 2004 рр. — режисери зверталися до екранізації цього твору.

Драма «Украдене щастя» і нині прикрашає репертуар багатьох театрів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поміркуйте над назвами поетичних збірок І. Франка. Поясніть їх.
2. Чому в одному з листів І. Франко назвав збірку «Зів'яле листя» п'єскою?
3. Схарактеризуйте прозу й драматургію І. Франка.

Яка зі сторінок життя і творчості І. Франка вразила вас найбільше й чим саме? Дайте усну відповідь на це запитання.

Література в колі мистецтв

Перегляньте два фільми — екранізації драми Івана Франка «Украдене щастя»: 1984 р. — режисера **Юрія Ткаченка** з **Богданом Ступкою** в головній ролі; 2004 р. — режисера **Андрія Дончика** з музикою **Святослава Вакарчука**, за сценарієм **Сергія** та **Марини Дяченків**. Порівняйте з першоосновою. Яке ваше ставлення до осучаснення сюжету й героїв в екранізації 2004 р.? Чи варто було трагедію перетворювати на мелодраму? Свою відповідь обґрунтуйте.

Постер фільму
«Украдене щастя» (2004)

ЗІ ЗБІРКИ «З ВЕРШИН І НИЗИН»

«ГІМН» («ЗАМІСТЬ ПРОЛОГА»)

«Гімн» («Замість пролога») — один з найвідоміших творів І. Франка, ним розпочинається збірка «З вершин і низин» і водночас цикл «De profundis» («З глибин»), перший цикл цієї збірки. Написана поезія в 1880 р., а вперше надрукована в польській газеті в 1882 р. Вона створена в час, коли поет був ув'язнений.

Літературознавчі координати

Гімн — урочиста пісня, з текстом програмного звучання. В основі цього ліричного жанру — уславлення певного суттєвого поняття: Бога, батьківщини, конкретного героя, народу тощо. Він виник у давніх літературах, як західних, так і східних. Такі урочисті пісні були відомі в давній літературі (вони називалися словами або ж піснями), виконувалися в багатьох країнах Середньовіччя. У романтизмі цей ліричний жанр трансформується. Так, змінюється об'єкт оспівування, стає більш абстрактним (наприклад, свобода, рівність). У ХІХ ст. з'являються державні гімни різних країн. Вони набувають і символічного, і патріотичного звучання, прославляючи державу, її минуле, сучасне та майбутнє. Разом із державним прапором і гербом гімн — обов'язковий атрибут держави.

Пригадайте!

Що ви знаєте про Гімн України? Коли останній раз його виконували?

Недаремно вірш І. Франка «Гімн» має підзаголовок «*Замість пролога*». Поет тим самим означив його як заспів до всієї збірки, отож мотиви й образи цього твору є програмовими. З'ясуймо, які вони.

Головний образ вірша — **Вічний революціонер**. Уже в першій строфі першого рядка поезії прояснено: «*Вічний революціонер — / Дух...*». Отож І. Франко урочисто прославляє (що відповідає жанровому змісту гімну) ті нематеріальні сили, які живуть і в людині, і поза нею. Вони такі потужні, що можуть змінити матеріальний світ, подарувавши людству «*поступ, щастя й волю*». Це споконвічні супутники людини, ідеали, до яких вона прагне, незалежно від національності,

Василь Лопата.
Ілюстрація
до вірша Івана
Франка «Гімн»

громадянства, віросповідання. Сила духа Вічного революціонера така, що ані церковні, ані державні інстанції не в змозі його знищити. Такий зміст першої строфи.

У другій строфі зазначено, що Вічний революціонер народився давно («*хоч від тисяч літ родився...*»), проте лише недавно («*вчора*») розвинувся, «*розповився*». Згадкою про час народження духа ще раз підкреслюється думка: людство тисячоліттями мріє про щасливе життя на засадах рівності, свободи й братства, а слово «*розповився*» викликає асоціативні згадки про дитинча, яке ще сповите, але росте, бо це передбачено законами природи. Так само органічно

дух уже зміцнів, «*І о власні сили йде, / І простується, міцніє, / І спішить туди, де дніє...*». Інакше й не може бути, бо, поперше, настав час невідворотних змін, по-друге, уже «*дніє*», тобто з'являються ті, хто не хоче жити в темряві, у соціальних путах, про які образно сказано в першій строфі. Тож дух

Словом сильним, мов трубою
Міліони зве з собою, —
Міліони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.

У третій строфі так само образно відтворено всюдисущність духу, його чудодійну силу перетворення пригноблених і принижених на свідомих борців, які розуміють невідворотність суспільних змін, боротьби, котра буде нелегкою (знову відсилання до першої строфи, у якій говориться про репресивну державну машину). Проте відступати, ридати, сумніватися не варто, бо Вічного революціонера не зупинити, адже треба думати про майбутнє («*...добувать, / Хоч синам, як не собі, / Кращу долю в боротьбі*»).

У четвертій строфі образ Вічного революціонера найчіткіше окреслений: це — «*...Дух, наука, думка, воля...*». Зверніть увагу: дух — на першому місці. Проте й інші поняття злитовані з ним. Як інтелектуал, І. Франко розумів значення науки, глибокого об'єктивного пізнання навколишніх реалій, яке, без сумніву, розкриває людині очі на суспільні процеси, озброює її знаннями, необхідними в боротьбі за краще майбутнє, за «*розвидняючийся день*».

Отож основний мотив поезії — незворотність людського поступу до кращого майбутнього, утіленням якого є Вічний революціонер.

Образна мова поезії досить економна. Це продуманий крок автора, адже центр вірша — образ-символ Вічного революціонера, на ньому зосереджено всю увагу. Водночас І. Франко використав повтори, смислове значення яких підкреслюється інверсією («*Він живе, він ще не вмер*» — «*Він не вмер, він ще живе*», «*Бо се голос духа чути*» — «*Голос духа чути скрізь...*»). Помітна в поезії й антитеза — день-ніч, світло-пітьма. Недаремно автор двічі повторив образ дня: спочатку «*дніє*», лише пробивається світло, а потім — «*розвидняючийся день*», який вже нагадає вогонь, полум'я, тобто торжество світла, дня, позитиву. Лише двічі використано порівняльні звороти: «*мов огонь*», «*мов трубою*». Символічною є згадка про слово, яке служить благородній місії підняти «*мільони*» на знищення «*злої руйни*».

Поезію «Гімн» перекладено багатьма мовами світу. Відомі дві її музичні версії — М. Лисенка та С. Людкевича.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте поезію «Гімн» («Замість пролога»). Зверніть увагу, за допомогою яких художніх засобів розкривається її основний мотив.
2. Випишіть у робочий зошит анафори. З'ясуйте їх роль у вірші.
3. Поміркуйте, чи вплинули зовнішні обставини на написання поезії.
4. Доведіть, що поезія І. Франка «Гімн» («Замість пролога») наскрізь символічна.
5. Проаналізуйте лексику твору, звернувши увагу на поєднання в ньому слів абстрактних і конкретних за значенням.
6. Як ви вважаєте, до народу чи людства звертається автор у поезії? Своє міркування підтвердіть цитатами з тексту вірша.
7. У чому, на вашу думку, актуальність поезії І. Франка «Гімн» («Замість пролога»)?

1. Поясніть жанрові особливості поезії «Гімн» («Замість пролога»). Відповідь запишіть у робочий зошит.
2. Спробуйте зробити переклад однієї зі строф поезії «Гімн» («Замість пролога») іноземною мовою, яку вивчаєте. Перевірте себе за книгою: І. Франко. «Вічний революціонер: Мовами народів світу». — 3-є вид, доп. — Львів, 1989.

«СІКСТИНСЬКА МАДОННА»

Рафаель.
Сікстинська Мадонна

Микола Стороженко.
Ілюстрація до вірша
Івана Франка
«Сікстинська Мадонна»

До живописних шедеврів світового мистецтва належить картина художника епохи Відродження Рафаеля Санті «Сікстинська Мадонна», котра сьогодні зберігається у Дрезденській картинній галереї. На ній зображено юну босоногу жінку з дитиною на руках. Вона з небес спускається до людей. Її очі сяють щастям материнства, а постава випромінює красу та гармонію світу. Водночас у погляді Мадонни помітні смуток і скорбота — як передчуття смерті Ісуса Христа, який принесе себе в жертву заради людей. Образ Богоматері нікого не може залишити байдужим. Під його вплив потрапив й І. Франко, молодий двадцятип'ятирічний поет, який міркував про таїну мистецтва, його художню загадку, що протягом століть захоплює, хвилює й бентежить людство.

Відчуття таке, що ліричний герой стоїть перед картиною Рафаеля в монастирі Святого Сікста в італійському місті П'яченце і вже не пензлем, а словами змальовує чудовий образ Богоматері, яка зносить свого сина з небес на землю. Це зображення своєрідне, адже ліричний герой ніби бачить перед собою опонента, який сумнівається в божественності Мадонни: «*Хто смів сказати, що не Богиня ти?*».

Це запитання вже заряджене позитивними емоціями ліричного героя, який захоплений красою — зовнішньою та внутрішньою — Мадонни, адже він знає євангельський сюжет про народження, життя і смерть Ісуса

Христа. Наступне запитання позначене іншими почуттями — звинуваченням та осудом: *«Де той безбожник, що без серця дро-жі / В твоє лице небесне глянуть може, / Неткнутий блиском твоєї краси?»*.

Далі емоційна тональність твору наростає, бо ліричний герой пропонує своє розуміння образу Мадонни. Воно ґрунтується на ствердженні Богині як матері, котру поетично порівняно з райською рожею. (Зверніть увагу — троянда, рожа — завжди уявляється як квітка-«аристократка», тобто найкраща, найбільш елегантна. Незважаючи на цей піднесений образ, поет для посилення художнього враження додатково його підкреслює означенням «райська», недосяжна). Ліричний герой щиро зізнається, що він *«...в небесах не міг найти / Богів...»*, але малярський образ сотворив диво, бо в його свідомості Бог і краса Мадонни поєдналися. Від безвір'я до віри, від бездуховності до духовності — такий шлях людства і людини осягає ліричний герой, а в останній строфі він стверджує, що мистецтво — той орієнтир, який не дозволяє забути про людське в людині навіть у непевні часи бездуховності:

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, Богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні.

Літературознавчі координати

Сонет — це чотирнадцятирядкова строфа, яка складається з двох чотирирядкових (катренів) і двох трирядкових (терцетів) строф, об'єднаних упорядкованим римуванням. Складність цієї форми виявляється не лише в усталеному римуванні, а й у вимогах до композиції та змісту, які постають як нерозривна цілісність. Так, перший катрен має відігравати роль вступу, у якому формується поетичний мотив; другий — розвиває його, перший терцет завершує думку, а другий — увесь сонет. Традиційно сонет пишеться 5- або 6-стопним ямбом.

Ця віршована форма виникла в Італії в XIII ст. й поступово здобула популярність у всіх літературах. В українській поезії сонет представлений у творчості І. Франка, Б. Лепкого, М. Зерова, М. Рильського, Юрія Клена, Є. Маланюка, Д. Павличка та інших. Із часом він зазнав певної еволюції, незважаючи на суворі правила написання. Наприклад, експериментаторство Д. Павличка виявилося у відмові від рими — обов'язкової ознаки сонета.

Пригадайте!

Що вам відомо з уроків зарубіжної літератури про сонет у творчості В. Шекспіра та Ф. Петрарки?

Замилування художнім шедевром Рафаеля в І. Франка знайшло своє відображення у формі сонета, який допоміг поету чітко й змістовно втілити свій задум. Як відомо, поетична думка в сонеті зазвичай розгортається за таким правилом: **теза** (в І. Франка їх дві, сформульовані як риторичні запитання) — **розвиток** (друга і третя строфи) — **антитеза** — **синтез**. Ці елементи сонета об'єднано в четвертій строфі, у якій **стверджується думка про мистецтво як духовну скарбницю людства в усі часи**. Щоб її яскраво втілити, поет використовує численні риторичні фігури — запитання, звертання, оклики. Вони відтворюють атмосферу захоплення й замилування шедевром, як і дієслівний ряд («*глянуть*», «*клонюсь*», «*чтить*»). Тропи І. Франко використав економно: кілька епітетів («*лице небесне*», «*райська рож*»), персоніфікація «*серця дроз*». Лексика твору спрямована на осмислення людського та божественного, тому поет ужив відповідні слова: *рай* — *пекло*, *небо* — *земля*. Буквально в сонеті слово «земля» не використано, але така опозиція — *небо* — *земля* — моделюється автором у підтексті.

Відтак І. Франко поетизує образ Богоматері на картині як еталон краси, жіночності, материнської жертвовності та естетичних устремлінь людини, які не підвладні часу.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Проаналізуйте поезію «Сікстинська Мадонна». Чи можна стверджувати, що її оригінальність полягає в перетворенні живописного образу Мадонни у словесний? Як це досягається?
2. Пригадайте, які особливості сонета як жанру. Як вони — формально чи змістовно — виявляються у творі І. Франка? У робочий зошит запишіть схему римування в цьому творі, а також визначте, яким віршовим розміром він написаний.
3. Як ви вважаєте, Мадонна у вірші І. Франка символізує лише Богиню чи й Музу? Відповідь обґрунтуйте.
4. Чому ліричний герой поезії звертається до Богині довірливо «*ти*»?
5. Знайдіть в Інтернеті романси В. Кирейка на вірші І. Франка «Сікстинська Мадонна» та «Як почуєш вночі...». Прослухайте їх, враженнями поділіться з однокласниками.

1. Зробіть порівняльну характеристику (мотиви, художні засоби) двох сонетів «Сікстинська Мадонна», які належать перу І. Франка й М. Рильського.
2. Дослідіть суперечливу суть сонета за віршем І. Франка «Сонети — се раби. У форми пута...».
3. Напишіть реферат на тему: «Сонет у творчості І. Франка».

ВЧИТИСЯ ЛЕГКО!

ЯК УПІЗНАТИ СОНЕТ?

Як серед різноманіття ліричних творів виявити сонет? Для цього варто пам'ятати про його формальні ознаки: сонет — це 14 рядків, розбитих на дві чотирирядкові й дві трирядкові строфи. Є ще один маркер цього канонічного (тобто такого, що твориться за єдиним зразком) твору: сонет традиційно пишеться 5-стопним ямбом. Щоб пересвідчитися в цьому, звернімося до сонета І. Франка «Сікстинська Мадонна». Обираємо кілька рядків і за ними визначаємо розмір цієї поезії:

Хто смів сказАть, що не богИня ти?

Де той безбоЖник, що без серця дроЖі

В твоє лицЕ небЕсне глянуть моЖе,

НеткнУтий блИском твої красоти?

Розставивши наголоси, запишемо схему першого рядка:

○ — / ○ — / ○ ○ / ○ — / ○ — /

Таким чином ми пересвідчилися, що це справді сонет.

Завдання для креативних

1. Знайдіть у збірці І. Франка «Зів'яле листя» сонети. За якими ознаками ви їх ідентифікували?
2. Прочитайте сонет 66 В. Шекспіра в оригіналі або в перекладі Д. Паламарчука. Проаналізуйте схему римування в ньому.

ЗІ ЗБІРКИ «ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ» «ОЙ ТИ, ДІВЧИНО, З ГОРІХА ЗЕРНЯ...»

У вірші поетизується краса дівчини та кохання до неї, яке ліричний герой називає «згубою». Це твір-романс, який передбачає щире зізнання в почуттях, що приносять страждання, але вони високодуховні, бо очищують душу, даруючи їй і сум, і просвітлення водночас. Своєрідність романсової форми в тому, що емоції ліричного героя спрямовуються і на читача (слухача), який співпереживає ліричному героєві.

Ліричне переживання почуття у вірші «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» відтворюється як згусток радості й горя. Це знайшло своє відтворення в майстерній побудові твору. Його **перша частина** — це низка риторичних запитань, які вибудовані за принципом антитези (зовнішня краса — норовливий характер, приємна розмова — гострі відповіді закоханому). Йдеться про нещасливу любов, як і властиво романсу. Саме вона поетизується на початку твору й нагадує у сприйнятті ліричного героя вселенську пожежу, яку неможливо згасити, адже таке полум'яне почуття — у його серці та думках.

Друга частина вірша — це вже низка ще більш емоційно насажених окликів, які стверджують усвідомлення ліричним героєм марності свого кохання, його приреченості. Проте сила пристрасті в нього така потужна («запалює серце пожегом»), що він не відмовляється від своїх почуттів («...Тебе кохаючи, загублю душу»). Ліричний герой розуміє весь драматизм ситуації, усвідомлює, що з ним діється. Власне, він розуміє і поведінку дівчини, але не може її не кохати. Тому й кохання — «згуба» душі.

Щоб передати стан напруження й душевного потрясіння закоханого, І. Франко обирає короткі дворядкові строфи, які концентрують у собі ніби згустки почуттів. Сердечне страждання передається за допомогою порівнянь «серденько — колюче терня», «устонька — тиха молитва», «слово — гостре, як бритва» тощо. Епітети також підкреслюють душевні порухи ліричного героя: «колюче терня», «тиха молитва», «бура люта», «ясная зоре». Вони (наприклад, «колюче терня») викликають спогад про народну пісню «Цвіте терен, цвіте терен...», також присвячену нерозділеному кохання. Епітети є постійними, запозиченими з народної творчості.

Лексика твору насичена словами зі зменшувальними суфіксами (*серденько, устонька*), антонімами, які влучно характеризують нерозділене кохання (*радощі — горе, усміх — скрута, любити — загубити*). І. Франко не лише акцентує на байдужості дівчини (вона ж бо не кохає), а й зупиняє увагу на найхарактернішій деталі людського обличчя — очах, оспіваних не один раз поетами. У відтворенні автора через погляд ліричного героя вони найчарівніші, хоча й «темніші ночі», тобто загадкові, причаровують і відштовхують одночасно («Ох, тії очі темніші ночі, / Хто в них задивиться, й сонця не хоче!»).

Поезія «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» покладена на музику композитором А. Кос-Анатольським.

«ЧОГО ЯВЛЯЄШСЯ МЕНІ...»

Цей вірш — справжня перлина не лише української, а й світової поезії. Здається, що його особливу атмосферу — світлого й сумного кохання водночас — творить уже сама інтонація, яка заколисує, навіює якісь дуже потаємні власні спогади... Проте це не так. Адже саме через словесну тканину цього неперевершеного вірша виявляється його **основний мотив — вічної й незбагненої сили кохання.**

З коханням у кожної людини пов'язані вибуховий сплеск і калейдоскоп емоцій. Їх строката й барвиста гама нюансується душевними порухами, викликаними щастям і болем, радістю й гіркотою, захопленням і розчаруванням, які в закоханої людини неминучі, як день і ніч, народження та смерть. Кохання завжди супроводжується відчуттям свята, радісного усвідомлення огрому світу, величі людини, рівновеликої космосу, світлу; загостреним міркуванням про миттєвість і вічність буття.

Про які ж відтінки й нюанси цього почуття говорить І. Франко в поезії «Чого являєшся мені...»?

Ключовим образом вірша є образ «зіроньки»-коханої, до якої ліричний герой звертається з найніжнішими словами та почуттями. Вона з'являється в його снах, бентежить, хвилює, викликає солодкі спогади й водночас «...*Оті ридання голосні — / Пісні*». Отож ідеться про кохання невзаємне, сповнене драматичних колізій:

В житті мене ти й знати не знаєш,
 Ідеш по вулиці — минаєш,
 Вклонюся — навіть не зирнеш
 І головою не кивнеш,
 Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
 Як я люблю тебе без тями,
 Як мучусь довгими ночами
 І як літа вже за літами
 Свій біль, свій жаль, свої пісні
 У серці здавлюю на дні.

Душа ліричного героя зранена любов'ю. І джерелом страждань є та, котра не помічає його самого, хоча знає про щирі й давні почуття до неї. Проте переживання ліричного героя світло-сумовиті, світлі — бо він кохає, сумні — бо почуття нерозділене. Кохана приходить до нього в снах, тривожить своїм поглядом, своїм мовчанням. Він непокоїться її долею, її хвилюваннями.

Композиційно перша строфа побудована як риторичне запитання — чого ж кохана приходиться у снах, друга також розпочинається з такого ж самого запитання, але в ній є і розгорнутий болючий спогад, а третя строфа, завершальна, — **своєрідна кульмінація поезії**: нехай кохана з'являється, нехай приходиться у снах, нехай пробуджує спогади, такі болючі й такі солодкі. Ліричний герой кохає до самозабуття, до самозречення. Більше того, він вважає любов *«дивом золотим»*, *«щастям молодим»*, *«бажаним, страшним гріхом»*, який обов'язково має відчутти й пережити людське серце.

Варто нагадати, що ще давні греки, оспівуючи Афродиту як богиню кохання, бачили її образ у двох іпостасях — приземленій і небесній. Перша з них уособлювала кохання тілесне, яке часто вважалося гріховним (також пам'ятаймо і про те, що слово «гріх» означає і порушення релігійно-моральних настанов, і непорядний вчинок, помилку), а друга — духовне єднання людей. Пригадаймо, що в українській мові існує два поняття на означення глибокої зворушеності почуттів — любов і кохання. Це синоніми — скажете ви. І матимете рацію. Проте істина і в тому, що ці поняття можуть трактуватися по-різному. Скажімо, під коханням розуміються почуття глибокої сердечної прихильності, любові, пристрасть. Любов зазвичай, крім близьких стосунків між чоловіком і жінкою, означає значно більше — відданість, глибоку повагу і приязнь, шанобливість, духовний зв'язок між людьми. І. Франко, поетизуючи магічну силу кохання, кидає виклик моралізаторам, які вважають кохання гріховним, адже саме воно визначає повноту щасливого людського життя.

У вірші автор кілька разів звертається до метонімічного образу серця, яке і є вмістилищем емоцій, почуттів, людської душі — давня українська традиція, коріння якої — у фольклорі (серце — символ душі): *«Моє ти серце надірвала...»*, *«...Свій біль, свій жаль, свої пісні / У серці здавлюю на дні»*, *«...те серце, що в турботі... / Хоч в сні на вид твоїй оживає, / Хоч в жалощах живіше грає...»*. **Таке розуміння й сприйняття світу серцем творить неперевершений малюнок найтонших людських переживань, відтворених мовою лірики.** Зворушливість цьому любовному монологу надають епітети, порівняння, інверсії, філігранність віршової техніки поета. Вони допомагають авторові передати, здавалося б, те, що неможливо відтворити, — магію кохання, його всеосяжну, всеперемагаючу силу.

Рядки цієї поезії притягують, зачаровують, примушують ще і ще їх перечитувати... Вона покладена на музику К. Данькевичем.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, як ви розумієте вислови з вірша «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»: *дівчина «з горіха зерня»; «Ох, тії очі темніші ночі, / Хто в них задивиться, й сонця не хоче!»*.
2. Проаналізуйте образ терну як символу перешкод на шляху до щастя в поезії І. Франка «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» і в народній пісні «Цвіте терен, цвіте терен...».
3. Випишіть у зошит народно-поетичні художні засоби з поезії «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...». Яку роль вони виконують у відтворенні настрою любові й смутку, тонких душевних переживань? Чи можна стверджувати, що цей вірш написано у фольклорному стилі?
4. Проаналізуйте образ дівочих очей у поезіях «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» й «Чого являєшся мені...».
5. Яку роль відіграють риторичні запитання в поезії І. Франка «Чого являєшся мені...»?
6. Чи можна вважати поезію «Чого являєшся мені...» романсом? Наведіть 2–3 аргументи.

1. Проаналізуйте одну з поезій І. Франка (*на вибір*).
2. Вивчіть напам'ять одну з поезій (*на вибір*).

Література в колі мистецтв

1. Знайдіть на каналі YouTube записи пісні «Чого являєшся мені...» на музику К. Данькевича у виконанні Д. Гнатюка або В. Гришка та Р. Квінти. Які враження вони у вас викликали? Яка версія сподобалася більше? Чому? Обговоріть це з однокласниками та рідними. Чи можна сучасним авторам вільно поводитися з класичними текстами?

2. Підготуйте сценарій вечора поезії на тему: «Я понесу тебе в душі на дні, / Облиту чаром свіжості й любові...» (*І. Франко*). Використайте для цього вірші зі збірки «Зів'яле листя». Підберіть до них музику як супровід.

Читаємо із задоволенням

І. Франко, як і кожна людина, мав приватне життя зі своїми радощами, злетами, проблемами. Про це книга **Р. Горака «Тричі мені являлася любов»** (Львів, 2006).

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Зробіть порівняльний аналіз вірша І. Франка «Чого являєшся мені...» та «Монологів про кохання» М. Старицького.

2. «Зів'яле листя» — мабуть, єдина збірка І. Франка, яка дочекалася записів кількох інтерпретацій на компакт-диски. 2002 р. на фірмі «Галрекордс» було випущено комплект із двох дисків «Іван Франко. Зів'яле листя», на одному з яких композицію за Франковою збіркою читає **Б. Козак**; 2006 р., до 150-річного ювілею поета, диском було видано композицію «Зів'яле листя» у виконанні киянина **О. Биструшкіна**. 2010 р. народний артист України, актор Львівського національного академічного театру ім. М. Заньковецької **С. Максимчук** здійснив запис поезій із цієї збірки.

Знайдіть записи і порівняйте виконання поезій. Підготуйте свій диск вибраних поезій «Зів'яле листя». Оформіть обкладинку. Начитайте улюблені поезії. Представте свою роботу в мережі YouTube.

ЗІ ЗБІРКИ «МІЙ ІЗМАРАГД» «ЛЕГЕНДА ПРО ВІЧНЕ ЖИТТЯ»

Вірш входить до циклу «Легенди» зі збірки «Мій Ізмарagd». Це філософський твір про зміст людського життя.

Сюжет «Легенди про вічне життя» розвивається стрімко. Спочатку — згадка про Олександра Македонського, одного з найбільших правителів давнього світу, який «*раював*» у Вавилоні. Далі сюжет фокусується на побожному аскеті, який молитвами заслужив у богині золотистий горіх — священний дарунок, котрий може забезпечити вічне життя. Проте після роздумів аскет вважає своє бажання безумним і гріховним, тож вирішує передати горіх Олександрові Македонському, щоб той став «*богорівним*». Проте цей могутній завойовник, як звичайнісінька людина, засліплений коханням до чарівної персіянки Роксани, котра, відчуває правитель, багато що приховує від нього. Цар віддає священний горіх дівчині, яка кохає генерала Птолемея без взаємності. А той передає дар куртизанці, котра мила його серцю. Нарешті горіх безсмер-

тя потрапляє знову до отруєного Роксаною Олександра: його приносить куртизанка, бажаючи не лише врятувати володаря, а й подарувати йому вічне життя, бо вона його щиро кохає. Але Македонський відмовляється вдруге від чудодійного горіха, кидає його у вогонь й помирає. Сюжетне коло таким чином замкнулося: горіх нікому не приніс вічного життя. Чому? Бо в кожного з героїв — царя, персіанки, генерала, куртизанки — життя пролітало без кохання, кохання взаємного, щирого, сердечного. Натомість у ньому навіть в інтимних стосунках панували обман, подвійні стандарти, зрадливість і нещирість.

А без щастя, без віри й любові внутрі

Вічно жить — се горіть вік у вік на кострі!

Філософський зміст цього твору підкреслюється назвою — легенда. Нагадаємо: це казково-фантастична оповідь про незвичайні події, які сприймаються як достовірні. Відповідно через легендарний зміст узагальнюються важливі для людини проблеми: життя і смерть, матеріальне й духовне. Для кожного з героїв випробуванням на справжність є кохання, але у світі фальші й нечесності воно облудне. Навіть багатства всього світу не принесуть щастя, бо жодна сила не змусить любити людину, яка не мила. З великою гіркотою звучать слова Олександра: «А любов — то брехня!». Золотистий горіх безсмертя, мандруючи з рук у руки, нікому не приносить щастя й заспокоєння. **Вічне життя без щирої і правдивої любові не варте нічого** — стверджує автор.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Чому ніхто не наважився скористатися подарунком богині?
2. Проаналізуйте проблематику «Легенди про вічне життя».
3. Чи мотиви «Легенди про вічне життя» перегукуються з мотивами збірки «Зів'яле листя»? Свою точку зору аргументуйте.

Літературознавчі координати

Філософська лірика — роздум, розмірковування про всезагальні основи й закономірності буття. Цей різновид поезії художньо реалізується як емоційне переживання універсальних проблем, пов'язаних з людиною і світом (людина — соціум — нація, людина — культура, людина — природа, людина — Бог). Наприклад, «**Сад божественних пісень**» Григорія Сковороди, «**Давидові псалми**» Тараса Шевченка.

«МОЙСЕЙ»

Історія створення. У серпні 1904 р. І. Франко відвідав Італію. Редактор одного із часописів прохав його написати про подорожні враження, зокрема про скульптуру Мікеланджело «Мойсей» у Римі. Статуя справила на поета надзвичайне враження. Проте газетна стаття не була написана, а в 1905 р. з'явилася окремою книгою поема *«Мойсей»* — вершина творчості І. Франка.

Ідейно-тематичні домінанти.

Мойсей — біблійний старозаповітний пророк, якому Бог колись довірив десять заповідей. Проте І. Франко не переспівує історію Мойсея, котрий вивів ізраїльський народ з єгипетської неволі, а звертається лише до одного її фрагмента. Сам автор у передмові до твору вказував: *«Основною темою поеми я зробив смерть Мойсея як пророка, непризаного своїм народом. Ся тема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і основана на біблійнім оповіданні»*. Тож тема твору — **життя-подвиг і смерть Мойсея, велетня духу й пророка**. За цим біблійним сюжетом — історичні реалії України, її минуле та майбутнє. Під подертими наметами давніх ізраїльтян, *«синів пустелі»*, І. Франко бачив своїх пригноблених співвітчизників. А їхнє сорочарічне блукання в пошуках землі обіцяної асоціювалося в нього із тривалими пошуками українським народом своєї держави.

Уже в пролозі автор звертається до рідного народу, який нагадує йому жebraка-паралітика. І це викликає в душі поета не лише тривогу, а й сором. Автор ставить низку гнівних риторичних запитань: *«Невже тобі на таблицях залізних / Записано в сусідів бути гноєм, / Тяглом у поїздах їх бистроїзних?»*, *«Невже тобі лиш не судилось діло, / Щоб виявило твоїх сил безмірність? / Невже задарма стільки серць горіло / До тебе найсвятішою любов'ю?»*. Насправді І. Франко знає відповіді на ці запитання, і всі вони ствердні. Автор говорить про це прямо:

О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

Мікеланджело
Буонарроті.
Мойсей

...прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольнім колі...

Отже, віра в щасливе й вільне майбутнє рідного народу — ідея цього твору. Такого світлого майбутнього можна досягти лише тоді, коли народ звільнить свій дух від рабства і внутрішньої сліпоти.

Твір пройнятий патріотичним пафосом, який найповніше втілено в таких словах Мойсея:

О Ізраїлю! Якби знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!
Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава.
В тобі дух мій, будуще моє,
І краса, і держава.

Водночас у поемі порушено численні проблеми: віри і зневіри, сили волі й слабкодухості, героя і маси, вождя й народу. Вони художньо втілюються в **образах Мойсея і народу**. Мойсей — пророк, який живе із чистою вірою у високі ідеали щастя й добра. Народ же може відступитися навіть від найблагороднішої мети, бо часто виявляє рабську психологію, тупоумство, хитання між різними силами. На думку І. Франка, у цьому й виявляється глибока драма народу, який сам себе роздирає навпіл: одна його частина йде за Мойсеєм, інша —

В оформленні розділу використані ілюстрації *Євгена Безніска*.

за Датаном й Авіроном. Це призводить до страшних наслідків: люди гинуть, тривала неволя витравила в їхніх душах волелюбність і самоповагу, поселила страх. Відповідно й потреби в них приземлені, матеріальні: їсти, спати, плодитися. Це вже не народ, а темна несвідома маса, якою легко керувати, якій голос Божого пророка не потрібний.

Збайдужіння людей, їхнє бажання задовольнити лише матеріальні потреби та зневіра — це страшний діагноз хвороби духу:

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху — се казка:
М'ясо стад їх, і масло, і сир —
Се найвищя ласка.

У поемі народ все-таки прозріває та повстає. Він знищує нищих і недалеких псевдоватажків Датана й Авірона, обирає своїм проводирем Єшоша й упевнено йде до мети.

Таким чином, у поемі І. Франко художньо порушує, найбільш проблемні українства — проблему національної самосвідомості, історичної перспективи. Поет глибоко переконаний, що незалежність, а відтак і процвітання, може здобути народ-моноліт, який живе з вірою в Бога, у послане Богом слово, народ саможертвний, свідомий своєї мети, незламний, цілеспрямований і безстрашний. Його дух стоїчний, як і незмінні ідеали — воля, гідність, добро.

Сюжет і композиція. Сюжет твору запозичено з Біблії. Буквально у творі йдеться про сорокарічний тернистий шлях ізраїльтян з єгипетської неволі до обіцяної землі. Проте Мойсей не довів свій народ до омріяної мети з кількох причин: через власний сумнів і супротив народу, підбуреного Датаном й Авіроном.

Головний конфлікт у творі — це непорозуміння між пасивним, байдужим, зневіреним народом і Божим пророком Мойсеєм (зовнішній). *Внутрішній конфлікт* — це боротьба в душі центрального героя (Мойсей — Азазель, Мойсей — Єгова).

Поема починається з прологу. Це оригінальний своєрідний зачин, який є самостійним і за змістом, і за формою твором. Його можна назвати заповітом-посланням І. Франка рідному народові й водночас геніальним пророцтвом. Однак причини появи прологу досить буденні. Ось як згадує про це один із сучасників автора: «...кінчився друк “Мойсея”. Зажурений управитель друкарні... показав поетові, що на початку надрукованої поеми лишається кілька незадрукованих сторінок, і радив написати вступне слово. Поет подивився на білі сторінки й сказав спокійно: “Добре, добре, я щось напишу і принесу”. І приніс на другий день відомий пролог».

Далі — **експозиція**, у якій згадано про сорокалітнє блукання Мойсея з народом «по арабській пустині». Стрімко означається поетом конфлікт: зневіру люду (**зав’язка**). Розвиток дії охоплює такі епізоди, як промова Мойсея, його бесіди з дітьми. У кульмінації зображено вигнання пророка. **Розв’язка поеми** двоаспектна: смерть Мойсея та перемога народу — прихід євреїв у Палестину.

Сюжетне розгортання твору ускладнене **позасюжетними елементами**. Це, зокрема, старогрецький міф про Оріона. У трактуванні І. Франка сліпий Оріон із хлопчиком-пустуном на плечах мандрує до сонця, щоб повернути втрачений зір. Проте малий «сміхованець» спрямовує його не на той шлях, який може привести до мети. Поет так дешифрує зміст цього міфу:

Сей Оріон — то людськість уся,
Повна віри і сили,
що в страшному зусиллі спішить
До незримої ціли.

* * *

Строїть плани не в міру до сил,
Ціль не в міру до актів,
І жартує з тих планів її
Хлопчик — логіка фактів.

Отож ідеться про невідповідність між мрією і дійсністю не лише одного народу, а й усього людства, яке на шляху поступу може бути засліплене якимись ідеями, як результат — «в те трафля, в що не мірить».

До позасюжетних елементів поеми належить і притча (казка) про те, як дерева обирали собі короля *«по своїй вольній волі»*. Вони звертаються до кедра, пальми, рожі, дуба, берези, але ніхто не погоджується стати правителем. І лише терен, хоч всі розцінювали його кандидатуру як жарт (і не високий, як кедр, і не вродливий, як пальма, і не тужливий, як береза, тощо), погодився:

Здобуватиму поле для вас,
Хоч самому не треба,
І стелитися буду внизу,
Ви ж буяйте до неба.

Терен прагне служити деревам, захищати їх своїми колючками, прикрашати пустирища молочними квітами, давати пристановище птахам і звірам. Підтекст цієї притчі такий: народний обранець повинен бути не лише скромним, а й жертковним у своїх конкретних справах не заради власної вигоди, а заради людей, жити не для себе, а для інших.

Внутрішній конфлікт Мойсея розкривається через численні внутрішні монологи.

Образ Мойсея. Цей образ утілює в собі дух, який рветься вгору, до Бога. Це сама віра у велику місію свого народу, у власну місію — вивести націю з ганебного й принизливого стану рабства.

Зовні це *«дідусь слабосилий»*, похилого віку — *«стоїть край могили»*. Проте не фізичний стан визначає його сутність, а воля, мужність і високий дух служіння громаді. Знаменною є промова Мойсея тоді, коли Датан й Авірон забороняли йому спілкуватися з людьми. У ній він картає рабську покору, лінощі, животіння народу.

Мойсей змальований без родини, без багатства. Він живе вищими пориваннями до добра та щастя:

Все, що мав у життю,
Він віддав для одної ідеї.
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Для І. Франка важливо було зосередити увагу не на зовнішності Мойсея, а на його внутрішньому конфлікті. Мойсея спокушає *«темний демон пустелі»* Азазель, який прагне посіяти сумніви в його душі, схитнути його віру в перемогу добра над злом. Справді, у якийсь момент пророк охоплений тривожними роздумами, але все-таки перемагає висока ідея служіння лю-

дям. І, хоч Мойсей, довівши свій народ до землі обіцяної, падає, він виконує свою місію — пробудження громади від віковичного рабського існування: *«І я знаю, ви рушите всі, / Наче повінь весною, / Та у славнім поході своїм / Не питайте за мною!»*.

У цьому його велич — у любові до рідного народу та служінні йому. Недаремно життєвим кредо Мойсея є слова: *«Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав / У незломнім завзяттю, — / Підеш ти у мандрівку століть / З мого духа печаттю»*.

Сучасники ще в 1885 р. назвали І. Франка українським Мойсеєм, за двадцять років до написання славнозвісної поеми. Справді, між подвижницьким життям поета й біблійного пророка багато спільного.

О. Білецький писав: *«Його “Мойсей” — це, так би мовити, конденсація духовної енергії народу, його кращих прагнень, а разом з тим сумнівів і вагань. Старанно дотримуючи місцевого колориту, вивчивши біблійні перекази, Франко створив символ широкого значення. Його поема — це і підсумок його власного життя та діяльності, його, так би мовити, exegi monumentum, заповіт українському народові»*.

Жанр. Це філософська поема, яка увійшла в скарбницю світової літератури. У ній тісно переплелася національна та загальнолюдська проблематика. Національний аспект полягає у ствердженні державницької концепції майбутнього України, а загальнолюдський — у вірі в поступ людства, у прогресивний хід розвитку людської спільноти.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яким ви уявляєте Мойсея? У чому полягає сенс його життя?
2. Кого засудив І. Франко в поемі в образах Датана й Авірона?
3. Чому X пісню поеми можна назвати «*піснею любові*», а сповідь пророка Мойсея — «*сповіддю автора*»?
4. Схарактеризуйте душевний стан Мойсея після вигнання.
5. Які думки висловив І. Франко в міфі про Оріона?
6. Прочитайте слова Мойсея, звернені до ізраїльтян:

*Горе вам, непокірні, палкі,
Загорілі й уперті,
Тим упором, мов клином, самі
Унутрі ви роздерті.*

Чи стосуються вони українського народу, чи актуальні нині?

7. Під впливом яких картин, показаних демоном-спокусником Азазелем, ламається мужність Мойсея?
8. Сформулюйте основні тези протистояння Мойсея та Авірона.
9. Чому І. Франко не показав смерті Мойсея (за висловом поета, «*полишив хвилю смерті Мойсея за поетичною заслоною*»)?
10. Схарактеризуйте, яким зображено нового народного ватажка Єгошуа.
11. Розкрийте алегоричний зміст притчі про дерева.
12. Поясніть значення слів, сказаних Єговою до Мойсея в контексті ідейного змісту твору:

*Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зі мною.*

13. Як ви гадаєте, чи можна вважати, що за своїм змістом пролог віддалений від сюжету поеми? Свою відповідь аргументуйте цитатами.
14. Якими ознаками поема нагадує притчу?
15. Чому Юрій Шерех (Шевельов) назвав поему «Мойсей» «*другим "Заповітом" української літератури*»?
16. Чи погоджуєтеся ви з думкою словацького літературознавця М. Неврлого, що «*справжній вождь у поемі І. Франка — не переможений зневірою й сумнівами, покритий сивиною Мойсей, а молодий і рішучий "князь конюхів" Єгошуа, який без вагань, у найсприятливішу хвилину перебирає керівництво над заляканим і поневоленим народом і разом з молодим поколінням побиває Датана й Авірона, які виступають у поемі як лжепророки та демомагоги — представники старшого, пасивного й скорумпованого покоління*».

1. Дайте усну відповідь: що заповідав І. Франко українському народові?
2. Вивчіть напам'ять пролог до поеми.

«СОЙЧИНЕ КРИЛО»

Цей твір належить до пізнього періоду творчості І. Франка. Він написаний у 1905 р. й увійшов до збірки «*На лоні природи*».

Ідейно-тематичні домінанти

Зміст твору розгортається навколо історії кохання Хоми, працівника «*одного бюро*», інтелектуала та естета, який любить усе прекрасне побіля себе, і Марії-Манюні, дочки лісника. Життєва доля головного героя окреслюється письменником найперше як стосунки з Манею, несподівана втеча якої змінила його існування. Хома, як він сам вважає, уже три роки після такого фатального для них обох кроку своєї коханої живе з «*новим світоглядом, новою життєвою нормою*».

Суть її визначається афоризмом римлянина Горація: «*Зберегти рівновагу духу!*». Отож, незважаючи на гасла жити без крайнощів (оптимізму й песимізму, байдужості й ентузіазму, жорстокості й надмірної чутливості), опосередковано тим давнім гаслом головний герой зізнається в тому, як тяжко він пережив розлуку з коханою. Тому й споглядає навколишній світ, уникаючи його катаклізмів, самозаглибившись.

Історія Марії сповнена подіями, несподіваними поворотами долі, зовнішніми і внутрішніми катастрофами. Вони зумовлені тим, що дівчина припустила одну — але фатальну — помилку у своєму житті, а це призвело до страшних моральних і фізичних страждань.

Через цю незвичайну історію кохання І. Франко порушує низку проблем, актуальних і досі. Вони поділяються на *екзистенційні (буттєві)* — у чому сенс існування людини, як не помилитися у своєму виборі, яка роль жінки в спільноті людей — і *морально-психологічні* — що таке справжнє кохання, що таке відповідальність за людину, яку любиш, що таке вірність і зрада.

Так, головний герой — «освічений чоловік, матеріаліст і детермініст», сповнений реформаторських планів щодо створення хліборобських спілок, участі в них інтелігенції, потреби агітації серед народних мас, організації «великої людської партії», проведення виборчої реформи. Він весь у вирі громадського життя, але коли його покинула Марія, Хома став самотником, відлюдьком, байдужим до суспільних інтересів: *«Суспільність, держава, народ! Усе це подвійні кайдани. Один ланцюг укований із твердого заліза — насилля, а другий паралельний з ним, виплетений із м'якої павутини — конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою — опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вольний витвір природи — людську одиницю»*. Хома заховався під маску *«сухого формаліста та реаліста»*, утік від життя, створивши культ самотності внаслідок тієї тяжкої травми, яку він пережив від втрати коханої людини. Водночас цей чоловік справедливо вважає себе сибаритом — розпеченою людиною, звиклою до розкоші, *«артистом, що плекає одну штуку для штуки — вмілість жити»*.

Чи таке життя має сенс? На глибоке переконання самого героя, так: *«Світові бурі, потреби, пристрасті, мов щось далеке і стороннє, шумлять наді мною, не доходячи до моєї твердині. Я даю тому зверхньому світові свою данину, посвячую йому частину свого життя в заміну за ті матеріальні і духові добра, що потрібні мені для піддержання свого внутрішнього життя»*. Але автор ніби запитує читача — таке існування є справжнім життям чи його нікчемною імітацією?

Сам герой, оточивши себе портретами письменників і філософів, улюбленими книгами, квітами й добірною їжею, переконаний, що втік від жорстокого світу, проте він не може забути, як зізнається, *«остатньої романтичної історії, тої там, у лісничівці»*. *«Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозірчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова»*. Це зізнання засвідчує, що в душі Хоми поселилася образа. Попри всі намагання забути про минуле, воно не відпускає його. Проте почуття *«живого чоловіка»* перемагають, адже кохання — рушійна сила життя.

Людина не може жити у вигаданому нею ж світі. Такий світ — бездоганний у своїй красі, світ чистої насолоди від музики, живопису, літератури, довершеного інтер'єру —

створив Хома. Але він (світ) виявився вежею, баштою, яка відгородила його від людей. Причина цього — образа коханої людини, несправедливість Мані у ставленні до нього. Чи варто жити для самого себе? Чи варто насолоджуватися самотністю? Чи в цьому сенс повноцінного життя?

Сенс життя Марії полягав у пошуках щастя. Вона мріяла про різні світи, про волю, пригоди, палке незвичайне кохання. Утілюючи свої бажання, дівчина зробила неправильний вибір — і доля жорстоко покарала її за втечу та зраду. Лише пройшовши через неймовірні випробування, Марія зрозуміла, що щастя було зовсім поруч. Тому вона повернулася до коханого, бо усвідомила, що основний закон життя — це справжня, щира любов, це відповідальність не лише за людину, яку кохаєш, а й за власні вчинки та дії.

Отож головна ідея твору (відповідно до його проблематики) полягає у твердженні: людина щаслива тоді, коли повертається до своєї справжньої сутності, а її справжня сутність — у любові. Ця гуманістична думка становить зміст новели.

Звучить у творі й тема втечі-повороту. Манюся втікає від себе, від свого справжнього кохання, Хома тікає від себе як громадського діяча у *«твердиню» «естета»*, відчуженого від дійсного життя. У фіналі твору герої повертаються до своєї справжньої сутності, до людей, щоб жити *«у вірі, надії, любові»*.

Сюжет і композиція

Дія у творі розпочинається напередодні нового року в кімнаті головного героя, який несподівано отримує листа від Марії з далекого Порт-Артура. Його читання відбувається — з перервами — десь протягом трьох годин. Насправді ж сюжет охоплює значний період із життя Мані та Хоми — події сягають трьохрічної давності.

Новела має підзаголовок *«Із записок відлюдька»*. Справді, це — щоденник головного героя, у який вплетено лист-співід молодої жінки про свою драматичну долю, котру вона ж сама через власну нерозважливості і змодельувала. Оповідь психологічно напружена, бо в ній примхливо переплітаються два голоси. Позиція Хоми, його голос особливо акцентовані письменником. Емоції головного героя, викликані читанням листа (по суті — сповіді, *«ескізу, нарису, скелета... пригод»* Мані), зображені автором за принципом наростання: від байдужості до схвильованості й розчуленості.

Хома вирішує занотувати свої відчуття в переломний момент життя, осмислити свої душевні страждання. Для нього щоденник — це спроба розпочати нову сторінку життя. Поступово, через нотатки Хоми, розкриваються події, що так вразили головного героя. А лист Мані є щирою сповіддю про жахливі колізії її життя. Водночас він викликає конкретні реакції Хоми.

І щоденник, і лист — це особливі жанри, сповідальні. Вони дають змогу розкритися головним героям у найпотаємніших почуттях і пориваннях. Їхня історія романтично-мелодраматична, а її драматизм якраз і підкреслюється оригінальною композицією твору: своєрідним обрамленням, оповіддю в оповіді. Тікає і від реального життя, і від самого себе Хома («*Сороковий рік життя, так як і тридцять дев'ятий, і тридцять восьмий, починатиму зовсім інакше. Відлюдьком, самотником... Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!*»). Тікає від самої себе й Марія, не розуміючи, що втікає від власного справжнього кохання, утікає у вир злочинного світу.

Сюжетним обрамленням є щоденникові записи, а основні події сконцентровані в листі. Він розпочинається з роздумів Мані про своє життя, помилки та колізії, які в ньому сталися. Дівчина згадує про стосунки з Хомою, від'їзд із Генрисем, який розповів їй про багатого батька, обіцяв одружитися. Насправді цей 26-річний практикант виявився злодієм, хоча зовнішність мав мало не ангельську — «*рум'яний, ніжний, як панночка*».

Через деякий час Марія дізнається, що Генрись обікрав її батька, який переконаний, що це зробила дочка. Так вона принесла найріднішій людині неймовірні переживання, а згодом старий чоловік, убитий горем, «*...зовсім замовк, перестав говорити і видатися з людьми, поки в початку зими не спочив у могилі*».

Починаються митарства дівчини: Одеса, Нижній Новгород, Сибір, Порт-Артур. Зникає Генрись, Маню привласнює керівник злочинської банди Зигмунт, якого згодом заарештовують. Жінка вирушає до Москви і в потязі випадково зустрічає молодого інженера Володимира Семеновича. Він опікується долею Мані, проте бездіяльність штовхає його до азартних ігор. Врешті-решт цей чоловік програє дівчину Никонору Ферапонтовичу Светлову, багатому золотопромисловцю. Одного разу їх вистежили злочинці, серед яких був і Генрись, мільйонера вбили, а Маня потрапляє до рук їхнього ватажка Сашки. Коли грабіжників знайшла поліція, капітан Серебряков привіз її до себе. У нього була шлюбна жінка, п'яний чоловік бив їх обох, знущався. Від нього Марія втекла, сіла на перший потяг, яким військові їхали на війну з Китаєм. У Порт-Артурі вона жила з Миколою Федоровичем, доглядала до самої смерті — він помер через тяжке поранення.

Коли Хома закінчив читати лист, у якому переповідалися всі ці події, лунає дзвінок у двері. То повернулася Маня.

Отож сюжет розгортається так:

Експозиція	новорічний вечір, Хома отримує листа
Зав'язка	перша зустріч у лісі, стосунки Мані й Хоми, ревності дівчини до сойки, її незадоволення тим, як Хома виявляє почуття
Розвиток дії	втеча з Генрисем, перебування в банді злочинців, поїздка в Іркутськ із Володимиром Семе- новичем, програш жінки в карти золотопромисловцю, його смерть, Марія — друга дру- жина ісправника Серебрякова, втеча в Порт-Артур
Кульмінація	смерть Миколи Федоровича
Розв'язка	повернення Марії

Зазначимо, що експозиція та розв'язка становлять «рамку» в оповіді. І якщо внутрішні переживання Мані розкриваються в листі, то Хоми — у «рамці»-обрамленні листа.

Образи

Головний герой Хома, якого кохана називає Массіно, розбитий морально вчинком коханої так, що свідомо відгороджується від активного життя, створює власний світ, у якому йому комфортно. Але із часом він усвідомлює, що це самообман, спричинений образою на найдорожчу людину. Массіно під впливом листа по-новому осмислює минулі події. Його серце, на три роки замкнене від світу, оживає, його душа, зболена втечею Марії, зцілюється сльозами.

Образ Марії змальований письменником із глибоким проникненням у психологію цієї небуденної дівчини. Вона виросла в лісі, серед гармонійної природи, відчуває її красу, ототожнює своє буття з лісом: *«Тямиш той ліс, мій рідний ліс... Се не був ліс, се я була»*. Дівчина мрійлива й деякою мірою екзальтована, а також наївна: *«Я так мало знала світу... Виросла в лісі, при мамі і при батькові, серед добрих, чесних, недосвідчених людей»*.

Як і багато юнок, марила про незвичайне кохання, великі пристрасті, піднесені емоції. Чи покохала вона Хому? Відповідь однозначна. Як письменник і тонкий психолог, І. Франко ніби розкидає по тексту важливі для читача підказки. Наприклад, гра з іменем головного героя. Хіба закохані не вигадують ніжних і лише їм зрозумілих імен? Марія, її піднесена романтична натура, змінила ім'я Хома (з її погляду, звичайне) на Томасо, далі *«здрібніла на Томасіно, а сього вкоротила на Массіно»*. Якою ж була реакція Хоми? Він сердився на дівчину, яка *«протягом години, між трьома серіями поцілуїв і пестощів, тричі перехрестила»* його. *«Апостольська гідність»* Массіно не сприймала грайливість, веселість і пустоці Мані. А та повсякчас намагалася стягти Хому з п'єдесталу. Вона щиро кохала, а він сердився (*«Твоя любов виявлялася головно сердитістю»*).

То що ж штовхнуло дівчину на такий ризикований і необдуманий крок? Вона тікає тому, що, на її думку, Хома не вірить у її почуття, не відповідає на них так, як вона того бажає. *«Не я покинула тебе, а ти не зумів удержати мене, ти не вірив у мене, в мою щирість, у мою любов. Ти приймав мої пестощі, всі вияви мого розбурханого молодого чуття з пасивністю сибарита — нехай і так, що ніжно, вдячно, але не виходячи з-поза заборона свого успокою, свого егоїзму. І я відчула се»*.

Кохання дівчини було таким всеосяжним, що вона почала ревнувати пташку до Массіно, бо та будила його раніше за неї. Манюся убиває нещасну сойку з рушниць, а потім довго ридає.

Обидва герої по-справжньому кохають, але кожен із них прислуховується лише до себе, не чує іншого. І в цьому драматизм їхніх стосунків, виражений у психологічному конфлікті як основі сюжету твору.

Пройшовши через численні випробування (*«Я давно отупіла на всі страховища свого життя. Я відівчилася плакати, відівчилася жалувати, відівчилася боятися чого-небудь»*), вона згадує своє перше кохання, хапається *«за нього хоч у листі, як за рятівну соломинку»*. У лист вона вкладає сойчине крило як спогад про їхню любов, а ще одне залишає в себе. Ці два крила — ніби дві частини її зболеної душі. Одна летить до коханого: *«Розмовляю з тобою, Массіно мій. Тулюся до тебе, як бідна, нещасна сирота, що приблукалася з далекого світу і вся терпить безліччю перебутого терпіння. Тулюся до тебе, і мені якось м'яко робиться на душі. Чую присутність якоїсь*

вищої, доброї сили над собою». Інша лише живе спогадами про Массіно, про свої необдумані рішення і кроки (вбивство сойки, втечу, неповернення додому після з'ясування справжнього «обличчя» Генрися та фатальні наслідки цього). І лист, і сойчине крило відроджують душу Массіно, виводять його зі слимаково-го існування у справжній вир життя.

Головні герої змальовані як різні психологічні типи. Їхня людська сутність найповніше розкривається в любовних стосунках. Так, Маня життєрадісна, емоційна, примхлива, постійно вимагає до себе уваги, прихильності, зокрема, на словах. Її романтичне розуміння життя штовхнуло на найскладніші випробування, через які вона проходить, не зламавшись духовно. Ні дві спроби самогубства, ні психічні й фізичні знущання чоловіків, для яких жінка — це втілення зовнішньої краси та плотської любові, іграшка, не вбили її сили духу. Ці життєві колізії підштовхують жінку до розуміння справжності свого першого почуття кохання. На противагу Марії Хома в любовних стосунках спокійний, самовпевнений, не розуміє жіночої натури, не прагне постійно заявляти про свої почуття. Він глибоко ображений зрадою дівчини, проте своєї провини в цьому не вбачає. Його рішення проблеми — це мур, який він збудував навколо себе і свого життя, це забуття служіння громаді, людям. Лише лист перетворює його з «естета» на «живого чоловіка».

Жанр

За жанром «Сойчине крило» — психологічна новела. В її основі — внутрішній конфлікт між двома закоханими, ширше — між двома поглядами на світ: *раціональним та емоційним*. Адже Хома-Массіно розумів любов як упорядкованість і гармонійність стосунків, до яких він ставився по-філософськи спокійно. Маня ж таку пасивність й інертність почуттів сприймала як зраду. І. Франко зобразив тип нової жінки, яка помінялася ролями із чоловіком і відстоює право на щастя — таке, яким вона його уявляє. На цьому шляху дівчина помиляється, потрапляє в ланцюг фатальних обставин, коли, прагнучи до внутрішньої свободи, стає безвольною іграшкою в руках чоловіків, які утримують її, бавляться нею. Марія кинула виклик холодності й передбачуваності Массіно, проте потрапила через брехню Генрися й власну нерозсудливість і нерозважливість у пастку, створену нею ж самою.

Несподіваний фінал (саме таке закінчення властиве для новели) — повернення Мані до Массіно, до рідного краю — символічний, бо це її повернення-відродження до нового життя.

Літературознавчі координати

Новела — епічний твір, розповідь про якийсь незвичайний випадок із життя героя, що закінчується несподіваною розв'язкою. Автор, як правило, уникає найдетальнішого опису обставин дії, а зосереджується на змалюванні персонажа крізь призму гострих суспільних, моральних, філософських, психологічних проблем. Характер героя може бути вже сформованим — тож прозаїк зупиняється на якомусь надзвичайно важливому переломі в його житті, зумовленому екстраординарною ситуацією. Також для новели характерний гострий, часто парадоксальний сюжет.

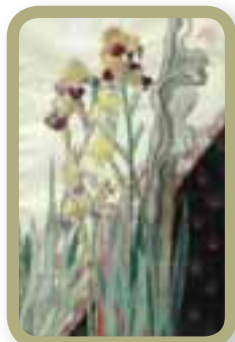
Творцем цього жанру вважають італійського письменника Дж. Бокаччо, автора «Декамерона» (XIV ст.). Неперевершені зразки новелистворили в українській літературі **М. Коцюбинський**, **В. Стефаник**, у французькій — **Гі де Мопассан**, в американській — **О. Генрі**, **Е. Гемінгвей**, у російській — **А. Чехов**.

Цей жанр вимагає від письменника великої майстерності — стислу форму необхідно наповнити багатим змістом, тому зростає увага до слова, його навантаженості, до художньої деталі, що збуджує думку читача й викликає в його уяві цілу картину.

На шляху до модернізму

Творчість І. Франка позначена постійними пошуками нових підходів до змалювання вічної теми літератури — людини. Він увійшов у письменство як реаліст. У його ранніх творах простежується чітка фактологічна основа, правдивість зображення, звернення до окремого життєвого явища, яке художньо осмислюється, ніби під мікроскопом, — детально, на рівні «мікрочастин» людського характеру. Наприклад, як у циклі «Бориславські оповідання».

Ранні прозові твори письменника нагадують «фотографії» дійсності, вчинки героїв пояснюються не лише соціальними чинниками, а й психологічними особливостями людини. І. Франко звертається до відображення життя соціального дна, контрастів великого

Михайло Жук.
Іриси

міста, конкурентної боротьби, часто апелює до патологічних станів людської психіки, відмовляється від пошуків краси навіть у світлих, позитивних аспектах людського буття. Усе це засвідчувало його звернення до натуралізму, що пояснюється впливом на нього французького письменника Е. Золя.

Водночас у доробку І. Франка є й романтичні твори. Наприклад, його історична повість «Захар Беркут» позначена романтично-ідеалізованими образами головного героя, його відважного сина Максима, закоханої в нього Мирослави, яка потрапляє в надзвичайно складну ситуацію вибору — між батьком і коханим, а також яскравою антитезою минуле–сучасне, несподіваними поворотами сюжету.

З початком ХХ ст. у творчості письменника все чіткіше виявляються риси модернізму.

Літературознавчі координати

Модернізм (від латинського *modernus* — сучасний) — літературний напрям, який зароджується на межі ХІХ і ХХ ст. й охоплює першу половину ХХ ст.

Нагадаємо, що межа століть — це час важливих історичних змін, нових наукових відкриттів у природничих науках і гуманітаристиці, які змінюють картину світу. Ці процеси зумовлюють рішуче оновлення літератури, яке стає своєрідним викликом класичному реалізму ХІХ ст.

Різниця між ними простежується в таких головних моментах:

- реалісти намагалися **описати** реальність / модерністи прагнули **змодельювати** реальність;
- для реалістів **дійсність** — первинна / для модерністів **первинно є свідомість**;
- у реалістів **головний конфлікт** — людина й обставини / у модерністів — **внутрішній конфлікт**, конфлікт у свідомості людини або розщепленої свідомості;
- реалісти сприймають конкретний життєвий факт **як незапечечений, як данність** / модерністи розцінюють його **як проблему**;
- у реалістів переважає **соціальний аналіз** суспільних процесів і художнє змалювання типових образів / у модерністів — **духовний досвід** особистості та її ставлення до суспільства.

Нове розуміння людини в модерністів поєднується і з новою системою засобів її зображення. Посилюється **психологізм** — художнє проникнення в найпотаємніші мотиви вчинків і дій людини, у підсвідомість, різні її стани, часто за межею норми. Людина змальовується як сильна особистість, вольова, активна, здатна

змінити свою долю. Психологізм породжує ліризм, тобто настроєвість, камерність, якими наснажуються різні жанри: *епічні* (лірична новела — з нею ознайомтесь, вивчаючи творчість М. Коцюбинського), *ліричні* (лірична драма — пригадайте «Зів'яле листя» І. Франка), *драматичні* (драматична поема — її вивчення попередю: це творчість Лесі Українки). Для порівняння — у реалізмі домінував такий епічний жанр, як роман.

Модерністи велику увагу приділяють формі літературного твору. Тому для них важливим є не стільки «що сказати», а «як сказати». Відтак вони звертаються до умовних прийомів, символів, які допомагають їм суб'єктивно змальовувати світ і людину в ньому. Модерністи також використовують у своїх творах гру, іронію. Для композиції часто характерна фрагментарність, монтаж — довільне поєднання різноманітних елементів твору, порушення часової послідовності в розгортанні подій.

В оповіді зростає роль і місце асоціативного мислення, невласне прямої мови.

В українській літературі перші ознаки модернізму з'явилися у творчості І. Франка, зокрема, у збірці «Зів'яле листя», новелі «Сойчине крило». Так, у новелі «Сойчине крило» І. Франко змальовує новий тип героїні. Пригадайте, скажімо, жіночі образи І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного — це жінки з народу, яскраві типові характери, які занурені в патріархальний світ українського села. Безперечно, Маня є носієм особливого погляду на світ, вона незалежна, самостійна, сильна особистість, здатна відстоювати свої позиції, навіть помиляючись. Дівчина кидає виклик пасивному патріархальному світу й прагне не бути підкореною чоловікові, прагне довести своє право на почуття і їх вияв так, як вона хоче це робити. Образ фатальної емансипованої жінки, свідомої як своїх бажань, так і здатної осмислити свої помилки, чи не вперше в українській літературі змалював І. Франко. Вона — згусток волі й емоцій — зображена антиподом Хоми, котрий від втраченого кохання заховався у *«твердиню»* душі, сам себе випхнув *«з кипучої течії громадської праці»* та загнав *«в отсю тиху, відлюдну пристань»*. Массіно відтак нагадує людину декадансу в *«башті своєї самоти»*.

Письменник майстерно відтворює душевні порухи своїх героїв, їхні думки, відчуття, сумніви, скепсис у монологіях, які, власне, є рефлексією на одну тему — втечу Мані, яка зруйнувала два світи, дві долі. Посилення психологізму поєднується з інтересом до біологічного начала в людині, до її статі.

Митець у творі сміливо експериментує із часовими і просторовими координатами. Це й розмежування *сюжетного* (дорівнює трьом рокам) і *фабульного* (три передноворічні години) часу. Це і *просторове обмеження дії* (лінія Хоми-Массіно) стінами однієї кімнати. Такі художні прийоми характерні для прози ХХ ст. Зокрема звуження просторових координат дало можливість І. Франку детально змалювати гаму почуттів головного героя, викликаних сповіддю коханої.

Афіша спектаклю
за новелою І. Франка
«Сойчине крило»

Автор виявляє посилену увагу до деталей, які покликані підкреслити психологічні відтінки почуттів головних героїв, а також сюжетне розгортання їхньої історії. Символічного звучання досягає образ сойки. Нагадаємо, що в міфології народів світу птах символізує душу, її висоту, а в українській культурі ця крилата істота покликана віщувати людську долю. За своєю ж біологічною природою сойка майстерно імітує звуки, належить до найбільш обдарованих пересмішників. Отож, цей образ наштовхує на думку про несправжність ідеального існування головного героя.

Символічними є й імена головних героїв: *Марія* — проекція на Божу матір, *Хома* — невіруючий як втілення скепсису, сумніву, недовірливості.

Усі ці засоби й прийоми підпорядковані змалюванню незрозуміло зрадженого кохання, яке Марія прагне повернути, як і ствердженню думки про те, що неможливо не зазнати духовних втрат через власні помилки.

Відтак і тематика, і проблематика, і форма новели засвідчують її належність до модернізму.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Яка проблематика новели?
2. Схарактеризуйте образи Марії та Массіно.
3. Чи правильний вибір зробила головна героїня? Що її штовхнуло на такий шлях?
4. Як сміх характеризує головну героїню?

- ▶ 5. Чому Марії подобалося називати себе сойкою?
- 6. Чи можна вважати Марію химерною, загадковою жінкою?
- 7. Проаналізуйте роль деталей у творі — квіту барвінку, сойчиного крила, збереженої сукні.
- 8. Пригадайте сон Марії. Як він розкриває її внутрішній стан?
- 9. Чому у творі немає портрета головного героя?
- 10. Який зміст І. Франко вклав у вираз «артист життя»?
- 11. Чому, читаючи лист Марії, Хома назвав її «комедіанткою», «авантюрицею»?
- 12. Прокоментуйте епізод, у якому головна героїня вже прийняла рішення про втечу. З якою метою автор зобразив його в подвійному фокусі — очима Марії та Массіно?
- 13. Поясніть епізод, коли головні герої з'їдають сойку. Як ви розумієте його підтекст? Чи згодні ви з думкою літературознавців, що він символізує біологічну сутність любові?
- 14. Чому події в новелі відбуваються в передноворічний час?
- 15. Визначте позасюжетні елементи у творі та з'ясуйте їх функції в розкритті авторського задуму.
- 16. Яка роль інтер'єру в розкритті образу головного героя?
- 17. З'ясуйте значення зачинів-анафор у новелі.
- 18. Поясніть назву новели. Прокоментуйте її підзаголовок «Із записок відлюдька».
- 19. Назвіть риси модерністського письма в новелі.

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Проведіть у класі диспут із проблеми: «Вчинки Марії — моральне падіння чи бажання знайти справжнє кохання?».

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Звернувшись по допомогу до літературознавчих словників, доведіть, що за жанром «Сойчине крило» — новела. Також прокоментуйте такі визначення твору, як «лірична драма в прозі» (І. Денисюк) та «оповідання-роман» (М. Наєнко).

2. Напишіть фанфік на основі новели. Яким ви бачите спільне життя головних героїв?

Проаналізуйте, як у творі протиставляється живе, бурхливе життя Манюсі «паперовому» існуванню Массіно. Відповідь запишіть у зошит.

Я — справжній читач, або Перевірємо себе

1. Яке значення творчості І. Франка для розвитку української літератури?
2. Яка з поезій І. Франка вас найбільше вразила? Чому?
3. Схарактеризуйте мотиви лірики І. Франка, звернувшись до вивчених поезій.
4. Чому поему «Мойсей» називають вершиною творчості І. Франка?
5. Який заповіт залишив поет нащадкам (за прологом до поеми «Мойсей»)?
6. Які проблеми, порушені в поемі, актуальні й нині?
7. Яким зображений новий народний ватажок Єгошуа?
8. Які художні засоби використав І. Франко для відтворення почуття кохання у творах «Чого являєшся мені...» та «Легенда про вічне життя»?
9. Поясніть назву твору «Сойчине крило».
10. Чи правильний вибір зробила головна героїня новели «Сойчине крило»? Що її штовхнуло на такий шлях?
12. Яке ваше ставлення до вчинків головної героїні?
13. Схарактеризуйте композицію новели «Сойчине крило».
14. Роздивіться репродукцію картини українського художника-модерніста Олекси Новаківського. Використовуючи знання, отримані на уроках історії й української літератури, поясніть її назву.

Олекса Новаківський.
Мойсей
(портрет Андрея
Шептицького)

ВІДКРИТТЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

- ◆ **ознайомитися** з основними ознаками українського прозового модернізму;
- ◆ прочитаєте й проаналізуєте твори письменників:
Михайла Коцюбинського «Intermezzo», «Тіні забутих предків»;
Ольги Кобилянської «Impromptu phantasie», «Valse melancolique»;
Василя Стефаника «Камінний хрест»;
Володимира Винниченка «Момент»;
- ◆ **засвоїте** поняття з теорії літератури
- ◆ **пригадаєте** відомості з уроків історії, під впливом яких чинників змінюється світогляд людини на рубежі XIX і XX ст. та як такі зміни відображаються в мистецтві;
- ◆ **порівнюватимете** особливості імпресіонізму та експресіонізму в літературі й живописі;
- ◆ **визначатимете** проблематику та пояснюватимете особливості композиції й психологізм прозових творів *М. Коцюбинського*, *О. Кобилянської*, *В. Стефаника*, *В. Винниченка*;
- ◆ **аналізуватимете**, у чому полягає новаторство *М. Коцюбинського*, *О. Кобилянської*, *В. Стефаника*, *В. Винниченка* та значення їхньої творчості для подальшого розвитку української літератури;
- ◆ **удосконалите вміння** аналізувати художні образи в прозових творах;
- ◆ **дискутуватимете** про проблеми еміграції наприкінці XIX — на початку XX ст. та в XXI ст., оптимальні шляхи вирішення життєвих проблем, вміння брати на себе відповідальність за прийняття рішень

МОДЕРНА УКРАЇНЬСЬКА ПРОЗА

Пригадайте!

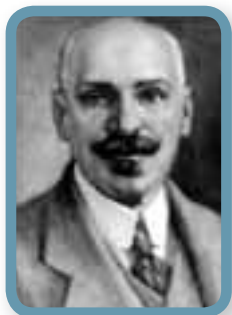
Що ви пам'ятаєте з уроків історії про зміни в науці, техніці, сфері філософських ідей на рубежі XIX–XX ст.? Як вони вплинули на зрушення в художній свідомості того часу?

Літературне життя на рубежі XIX–XX ст. примітне тим, що європейські літератури розвивалися під знаком переходу від реалізму до модернізму. В Україні з'являється нова генерація прозаїків, які прагнуть подолати етнографічно-побутовий стиль, удосконалити досягнення попередників у сфері психологічного змалювання людини, загалом розширити художні горизонти рідного письменства. До цієї когорти належать **Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Володимир Винниченко.**

Письменники модерністи, вони сповідують такі постулати, як *глибинний індивідуалізм, суб'єктивізм, психологізм, ліризм, естетизм*. Водночас цей літературний напрям на українському ґрунті має специфічні ознаки. Зокрема прозаїки звертають особливу увагу на процеси та проблеми національного самоусвідомлення, утвердження української мови. Якщо для німецького митця слова органічно й природно було писати німецькою мовою, для італійського — італійською, французького — французькою тощо, то український письменник змушений був долати імперські впливи й заборони, зокрема рідної мови, комплекс малоросійства, щоб консолідувати національні сили, назавжди вписати вітчизняну літературу в контекст європейської та світової. Якщо європейські письменники досягали вершин модерного естетизму, творили художній модерний ідеал, то українські прозаїки починають із розширення тематично-проблемних горизонтів творів, пошуку нового читача в інтелігентному середовищі й водночас прагнуть відтворити модерну свідомість часу, звертаючись до поглибленого художнього дослідження душі не лише в межах норми, а й її порушень, до нових технік письма, до філософського підтексту, до зміни ролі оповідача, який, як правило, «зливається» з героями.

Михайло Жук.
Декоративне
панно

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ: «У ПОШУКАХ МАТЕРИКА КРАСИ»

МИХАЙЛО
КОЦЮБИНСЬКИЙ
1864–1913

Його життя і творчість були наснажені невиситими пошуками краси — у літературі й мистецтві, у природі, людях, побуті. І він знайшов свій материк Краси...

Ярослав Поліщук, літературознавець

Михайло Коцюбинський увійшов в історію української літератури як один із найяскравіших представників модернізму. Його творчість органічно вписана в загальноєвропейський контекст, бо вона суголосна тим процесам пошуку нових форм і засобів вираження, які охопили тогочасну літературу. Він — неперевершений майстер новели, у якій переплелися психологічні та ліричні елементи.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Основні віхи життя

Михайло Михайлович Коцюбинський народився **17 вересня 1864 р.** у Вінниці в родині дрібного службовця. Його батько, як згадував пізніше письменник, був добрим чоловіком, але дуже запальним, «з вічними фантазіями, які ніколи не здійснилися». Він часто міняв місце праці, а тому сім'я постійно переїздила. Мати ж мала «добрий смак, благородні погляди», «складну, тонку і глибоку душевну організацію». Саме вона стала для хлопчика найкращим другом і вихователем, бо на неї він був схожий не лише зовнішністю, а й характером.

Після успішного приватного навчання М. Коцюбинський вступає до школи в містечку Бар на Вінниччині, одразу

до третього класу. В 1876–1880 рр. він навчається в Шаргородському духовному училищі. До сьогодні не з'ясовано, під впливом яких обставин було здійснено такий вибір: імовірно, близькістю до домівки, до найріднішої людини — мами, а не бажанням стати священником. Це був період, коли юнак багато читає, зокрема знайомиться з творами українських авторів: *«оповідання Марка Вовчка, а потому “Кобзар” уже безповоротно направили мене на свідомий український шлях»*. Хлопець почав писати вірші.

Михайло марив університетом. У 1881–1882 рр. він жив у Кам'янці-Подільському, готуючись до вступу. Юнак наполегливо займається самоосвітою, відвідує бібліотеки, а також знайомиться з молоддю, захопленою ідеями народників. Це були переважно молоді семінаристи, які з ентузіазмом віддавалися підпільній роботі. Хтось із них входив до таємної організації «Подільська дружина». Коли в записках її учасників жандарми знайшли прізвище та адресу М. Коцюбинського, то через такий непередбачуваний збіг обставин майбутній письменник потрапляє під таємний нагляд поліції, у нього кілька разів роблять обшук, викликають давати свідчення. Так М. Коцюбинський потрапив у списки «неблагонадійних». *«З того часу і до останніх днів жандарми не позбавляють мене своєї ласкавої опіки»*, — з іронією зазначав він в одному з листів. Насправді юнака не приваблював шлях революціонера, бо він був свідомий того, що прагне творити, займатися гуманітарними науками. Як зазначав один із його родичів, Михайло не був байдужим до політичних рухів, проте його інтереси *«були поза політикою. Вони тяглися до естетики і, мабуть, до філософської думки»*. Водночас протягом усього життя М. Коцюбинський не стояв осторонь соціальних колізій, які спостерігав і тонко відчував як художник слова, а також національних питань українців.

Родинні проблеми перешкодили майбутньому письменнику здобути університетську освіту, оскільки батько став безробітним, хворіла мати. Відповідальний юнак — а він був старшим серед чотирьох братів і сестер — усі клопоти про родину

Пам'ятна монета
«Михайло
Коцюбинський»
номіналом 2 гривні,
випущена
Національним банком
України 2006 р.

взяв на себе. Михайло починає давати приватні уроки, складає іспит на звання народного вчителя, але зароблені викладанням кошти незначні, тому він шукає нові можливості для матеріального забезпечення родини. В результаті письменник став учасником філоксерної¹ комісії, яка працювала спочатку в Бессарабії, а потім у Криму (1892–1896). Михайло Михайлович знайомиться зі студентами університету, представниками інтелігенції, які позиціонували себе як свідомі українці, котрі займалися культурно-просвітницькою справою, плекаючи ідею національно-культурного відродження України. Він зближується з однодумцями — учасниками Братства тарасівців. Це була молодіжна політична організація, яка сповідувала ідеї соціальної справедливості, а також визволення України з-під московського ярма. Захоплений ними, письменник організує різноманітні просвітницькі заходи в робітничому середовищі, займається перекладами.

Служба у філоксерній комісії була сезонною, а М. Коцюбинському, який уже одружився, хотілося постійності, а також бажалося творити, а не займатися осоружними службовими обов'язками. Проте ніхто не звільняв письменника від клопотів про родину. Тому він в очікуванні нової посади працює в редакції газети «Волинь», яка виходила в Житомирі, а в 1898 р. переїжджає до Чернігова, де влаштовується статистиком у земському управлінні. Саме із цим містом пов'язаний останній період у житті й творчості письменника. Тут він стає членом архівної комісії, обирається головою чернігівського товариства «Просвіта», організує літературні «суботи» з творчою молоддю. Знаменним для письменника став 1911 р. — «Товариство прихильників української науки і штуки» призначає йому довічну пенсію: це, по суті, засвідчило той факт, що М. Коцюбинський здобув статус професійного письменника. Він залишає роботу в земстві, яка приносила певні матеріальні статки, але перешкоджала займатися вповні улюбленою справою — письменством.

У Чернігові М. Коцюбинський і помер 25 квітня 1913 р. Похований на Болдиній горі, де він любив відпочивати.

За життя письменник багато подорожував. Ці мандрівки дарували йому не лише нові враження, а й цікаві знайомства, а також теми для творів. Так, у 1890 р. він відвідав Львів,

¹ Філоксера — шкідник виноградної лози.

де заприятелював з І. Франком. У 1903 р. в Полтаві на відкритті пам'ятника І. Котляревському знайомиться з Панасом Мирним, В. Короленком, Лесею Українкою, В. Стефаником, іншими письменниками. Як уже зазначалося, кілька років його життя пов'язані з Бессарабією та Кримом.

Починаючи з 1905 р., коли М. Коцюбинський занедужав, для лікування виїжджає за кордон, відвідує Німеччину, Італію, Австрію, Швейцарію, острів Капрі.

Особливо письменник любив Карпати — з великою приємністю подорожував цим чудовим краєм, цікавився його звичаями, побутом, легендами, людськими характерами.

М. Коцюбинський — вишуканий естет

За спогадами сучасників, письменник ще з юнацьких років відзначався особливою акуратністю — не лише в зовнішності, а й у праці, творчості, щоденному ладі життя, побуті. У цьому виявилось його постійне прагнення до досконалості й гармонії, неодмінних супутників краси.

Один зі знайомих письменника згадував: *«Михайло Михайлович завжди був одягнений дбайливо, навіть чепурно. Улітку в ясно-кремовому в синю смужку костюмі, жовтих черевиках, у білій панамі з чорною стрічкою, з незмінним ципком — гуцульським топірцем у руках. З квіткою у петельці. Іноді з квітами у руках. На тлі чернігівської звичайної людності завжди здавався він мені елегантним європейцем, “європейським українцем”, а не “малоросійським українцем”. Іноді з роботи він повертався в парусиновій, модній тоді толстовці. Часто у чорній пелерині поверх одягу. Узимку в чорному пальті з чорним смушковим коміром, у високій чорній смушкової шапці».*

Михайло Жук.
Портрет
Михайла
Коцюбинського
(1907)

Опишіть
портрет
письменника.

Доля відвела М. Коцюбинському лише 49 років життя. Це був складний час національних змагань, демократичних рухів, пошуків нових шляхів розвитку української літератури. Письменник, не байдужий до цих важливих процесів, мав широке коло спілкування — і з літераторами, і з політиками, і з видавцями. Він завжди врівноважений, спокійний. Уміє вислухати різні думки й не бути категоричним. Його життєлюбний характер позначений і бажанням та вмінням зрозуміти іншу людину, її проблеми. Таке спілкування для художника слова, який намагався досягнути таємниці людської душі, було вкрай важливим. І це в той час, коли в українській громаді тривали дискусії, виникала полеміка, зокрема між старшим і молодшим поколіннями інтелігенції. Проте позиція письменника залишалася незмінною — **не словами, а справами переконувати інших у своїй правоті**. Його неконфліктний характер ніби стверджував думку про гармонійні стосунки між людьми, а тактовність, стриманість і коректність засвідчували високу культуру.

Навіть коли до М. Коцюбинського прийшла заслужена слава — твори письменника були перекладені російською, німецькою, польською, чеською, шведською мовами, він залишався скромною, делікатною людиною, яка не протиставляла себе іншим.

М. Коцюбинський любив фотографуватися, захоплювався кіно, новими стилями в живописі, оперою, театром, класичною музикою. Це засвідчувало його широкі культурні інтереси, які не могли не позначитися на творчості.

Він вважав, що мистецтво, апелюючи до суті життя (а така суть для нього — людинолюбство), повинно дарувати читачеві позитивні емоції — досконалість, гармонію, світлі почуття. Проте це зовсім не означає, що письменник не бачив жакіття часу, у якому жив. Він художньо осмислював актуальні події, але під своєрідним кутом зору, притаманним саме йому: крізь призму краси. В усьому М. Коцюбинський намагався побачити красу: і в природі, яку він тонко відчував, любив і розумів, і в душі людини, яку він намагався майстерно досягнути в найтонших порухах і нюансах.

Недаремно С. Єфремов так про нього сказав: *«Коцюбинський любив життя, любив ясні фарби, живий рух, гомін природи і людини, не тікав од життя, не був ні аскетом, ні містиком»*.

Родинне коло

У 1896 р. М. Коцюбинський одружується з Вірою Устимівною Дейшею, з якою познайомився в Чернігові, де вона працювала викладачкою французької мови в гімназії. Дівчина походила зі старого українського роду, здобула блискучу освіту.

Їхні щирі й довірливі стосунки знайшли вияв у листуванні, яке тривало сімнадцять років. Письменник використовував ніжні звертання, пестливо-зменшувальну лексику, навіть крізь згадки про повсякденні справи родини струменіла його лагідність і чулисть. Зокрема він зі щирою вдячністю писав: *«Придивляючись до других, я ще більше ціню наші дружні відносини, нашу духовну єдність, яка з'являється для мене джерелом сили, виносливості і надії на краще»*. Віра Устимівна в усьому підтримувала чоловіка, і в літературній праці також. Її заслугою було те, що в родині панувала тепла й доброзичлива атмосфера. Проте центром усієї сім'ї був Михайло Михайлович. Він виявляв інтерес до кожного — і дорослого, і мало-го. Водночас рідні не турбували його дрібницями, бо розуміли, що за щоденною казенною працею йому залишається так мало часу на творчість.

У подружжя підросло четверо дітей — Юрій, Оксана, Ірина, Роман. Усі — щедро обдаровані природою, освічені, знавці літератури, іноземних мов. Проте їхні долі склалися трагічно — жорстоке ХХ ст., його політичні катаклізми на теренах України фатально вплинули на життя молодших Коцюбинських. Так, Юрій (1896–1937) зробив карколомну кар'єру червоного комісара, воєначальника-головакомандувача, яким став у 22 роки. Проте його прихильність до більшовицької доктрини виявлялася і в обстоюванні національного питання. У ті складні часи він насмілився критикувати Сталіна, зокрема щодо представництва України в Москві, скаржився на нього Леніну. І Ленін погодився з позицією Ю. Коцюбинського.

Старший син письменника був заарештований у 1936 р., відправлений на заслання до Західного Сибіру. За рік його знову заарештовують, звинувативши в націоналізмі й тероризмі. У 1937 р. Юрія розстріляли.

Родина
Коцюбинських

Схожа доля і в наймолодшого з Коцюбинських — Романа (1901–1937). Він також брав активну участь у подіях 1917–1920 рр. як військовослужбовець у лавах червоного козацтва, потім працював на партійній роботі, займався науково-просвітницькою діяльністю в Академії наук, очолював музей батька у Вінниці. Він доклав чимало зусиль для того, щоб цей заклад пропагував творчість М. Коцюбинського як письменника-революціонера, співця селянства. Як і старший брат, Роман був репресований.

Донька М. Коцюбинського Оксана (1898–1919) брала участь у громадянській війні у складі червоного козацтва, раптово померла в молодому віці за обставин, які досі не з'ясовані. Ірина (1899–1977) прожила довше життя, здобула юридичну освіту, керувала Чернігівським музеєм М. Коцюбинського. У 60-х роках вона доклала чимало зусиль для посмертної реабілітації своїх братів.

Пригадайте!

Розкажіть про свої враження від творів М. Коцюбинського, які ви читали в попередні роки. Що вам запам'яталося?

Основні віхи творчості

У двадцятирічному віці М. Коцюбинський написав перші оповідання, які не були опубліковані, бо їх автор сумнівався у своєму таланті художника слова. Таким вимогливим та самокритичним він залишався впродовж усього життя. Так, в одному з листів 1902 р. до С. Єфремова письменник зазначає: *«В роботі найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить незвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясє пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що має в думках, все виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, як все обдумаю»*.

У 90-х рр. відбувся віршований дебют М. Коцюбинського в галицькому журналі, але широкий розголос отримали його оповідання про дітей — *«Харитя»* (1891), *«Ялинка»* (1891), *«Маленький грішник»* (1893). Зокрема Панас Мирний дав дуже високу оцінку першому з них: *«У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як соняшний*

промінь, малюнком; невеличкими, домірними нарисами, що розгортають перед очима велику — безмірно велику — картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємні поривання душі, заботі невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати!».

Значна кількість творів М. Коцюбинського народжена його мандрями Бессарабією та Кримом. Їх часто називають екзотичними, бо вони позначені тематичною новизною: змалюванням життя молдаван, кримських татар («*Для загального добра*» (1895), «*Пе-коптьор*», (1896), «*Посол від чорного царя*» (1897), «*В путях шайтана*» (1899), «*На камені*» (1902), «*Під мінаретами*» (1904), «*У грішний світ*» (1904) та інші). Натомість твори «*Сон*» (1911), «*Хвала життю*» (1911), «*На островах*» (1912) є наслідком капрійських вражень письменника.

Загалом палітра творчості М. Коцюбинського досить широка. Перші його твори присвячені селянській темі, пізніше він звертається до теми історичної (наприклад, «*Дорогою ціною*» (1901), до проблематики психологічної, як-от у новелі «*Цвіт яблуні*» (1902), філософської («*З глибини*» (1911), «*Сон*» (1911)).

Творча манера М. Коцюбинського постійно шліфувалась. Його перші твори написані в реалістичному стилі: правдиві картини народного життя, заперечення його несправедливості, етнографізм, чіткі морально-етичні оцінки зображеного. Так, в оповіданні «*Цілов'яз*» (1893) головний герой Семен диктує адвокату прохання до самого царя, щоб той звернув увагу на селянську недолю. Зрозуміло, що відповіді ніхто не дочекався. Такий герой-правдошукач траплявся у творах українських письменників-реалістів, попередників М. Коцюбинського. Водночас уже в його ранніх творах помітна особлива увага до внутрішнього світу персонажів. Письменник рівняється на прозу своїх літературних учителів — І. Нечуя-Левицького з його майстерними реалістичними описами життя та Панаса Мирного, котрий змалював своїх героїв із глибоким проникненням у їх внутрішній світ. Із часом саме психологія героїв цікавитиме письменника, й у відтворенні наймінливіших людських настроїв, думок, почувань, їх нюансів, тонів і напівтонів він досягне значних висот.

Одним із творів, який знаменував бажання М. Коцюбинського відійти від реалістичного письма, стала казка «*Хо*» (1894). Як відомо, в українців є традиція: дітей, які плачуть,

бешкетують, не слухають старших, лякають казково-фантастичним дідом Хо. Цей фольклорний образ у письменника набуває символічного звучання, бо втілює страх, безмежну владу над людьми. Герої казки уособлюють два покоління народників: старше, яке на словах сповідує народолюбство, живучи зі страхом за власне життя, і молодше, людей уже нової формації, які перемагають страх, їхня сила духу сильніша за нього. Авторська ідея, як і сам твір, визначається світоглядними настановами «Братства Тарасівців» — несприйняттям фальшивого людинолюбства. Казка позначена живописними пейзажними картинками, грою барв, звуків, пластичністю, які вперше увіходять в українську прозу. Усе це демонструвало потяг письменника до вишуканого артистизму. Зокрема й сьогодні літературним шедевром вважається початок твору «Хо» — опис ранкового лісу: *«Ліс іще дримає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, ясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс іще дримає... а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спанне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу...»*.

М. Коцюбинський свідомий того, що реалістична манера письма вимагає оновлення. В цьому напрямі він і робить перші кроки — спочатку відходить від сільської теми, звертається до змалювання української інтелігенції, життя інших народів. Поступово письменник захоплюється психологічною прозою. Так у його творчість входить **модерністська новела**, позбавлена чіткого сюжету, натомість позначена увагою до внутрішнього життя персонажів, його динаміки, змін, нюансів, ліризмом (безпосереднім суб'єктивним самовираженням героїв, неповторними пейзажними замальовками, імпресіоністичними за стилем), настроєвою композицією, підтекстом, численними предметними деталями.

Літературознавчі координати

Імпресіонізм (від французького *impression* — «враження») —

один із напрямів модернізму. Він виник у французькому живописі другої половини XIX ст. (Е. Мане, К. Моне, О. Ренуар, Е. Дега та інші) і невдовзі охопив музику, літературу. Свою назву отримав за картиною Клода Моне «Імпресія. Схід сонця» (1872).

? Дізнайтеся, кого з українських митців можна назвати імпресіоністами. Організуйте (підготуйте) виставку репродукцій творів живопису «Українські враження».

Клод Моне. Схід сонця

Михайло Беркос¹.
Маки цвітуть

Пригадайте!

Що вам відомо з уроків зарубіжної літератури і мистецтва про імпресіонізм?

Своє головне завдання імпресіоністи вбачали у відтворенні суб'єктивних вражень, спостережень, почуттів. Особливу увагу вони звертали на витончену передачу найнепомітніших змін, нюансів настроїв, на змалювання кольорів і звуків, звукове інструментування твору. Культ враження — основа естетичної настанови імпресіоністів.

У їхніх творах домінує внутрішній монолог, оскільки письменників цікавить не сама історія, а її сприйняття — враження від неї. Це часто породжує фрагментарність композиції і сюжету, натяки, недомовки. Мить життя набуває особливої ваги та самоцінності.

Для імпресіоністів важливим було не що сказати, а як. Їхні твори позначені численними звуконаслідувальними засобами, метафоричними епітетами, короткими синтаксичними конструкціями, нагромадженням однорідних членів речення.

¹ Михайло Андрійович Беркос (1861–1919) — український художник-імпресіоніст.

Своє яскраве вираження імпресіонізм знайшов у творчості **Кнута Гамсуна, Оскара Вайльда, Михайла Коцюбинського, Івана Буніна.**

Вершин імпресіоністичного письма М. Коцюбинський досягає в новелах *«Цвіт яблуні»*, *«Intermezzo»* (1908). Їх героями, поряд із конкретними образами людей, є настрої, передані філігранно лаконічно й глибоко.

І. Франко назвав М. Коцюбинського одним із кращих новелістів. Прозаїк засобами слова прагнув відтворити красу й незбагненність світу, психологічні глибини людини.

Є в його творчому доробку новели-відгуки на тогочасні актуальні події, зокрема революцію 1905 р., її пізніші наслідки, погроми, якими вона супроводжувалася (новели *«Сміх»* (1906), *«Він іде!»* (1906), *«Невідомий»* (1907), *«В дорозі»* (1907), *«Persona grata»* (1907), повість *«Fata morgana»* (1902–1910), оповідання *«Подарунок на іменини»* (1911), *«Коні не винні»*, 1911). Письменник, відштовхуючись від конкретної події, не змальовує її, а відтворює через відчуття та настрої персонажів. Наприклад, у новелі *«Сміх»* ідеться про погроми, які охопили Україну наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. Автор передає картину страху, зумовлену очікуванням загрози, яка може принести не лише руїну, а й смерть. Це очікування змальовується очима адвоката і його дружини, з одного боку, а з іншого — їхньої хатньої робітниці. Саме така небуденна екстремальна ситуація примушує головного героя, який на словах розумів протилежні інтереси панів і трудівників, по-новому глянути й оцінити реальне життя своєї хатньої робітниці. Новела позначена відкритим фіналом, тобто в її сюжетному розвитку немає розв'язки. Однак простежується авторська думка про те, що під впливом революційних подій народ може перетворитися в жорстоку юрбу, здатну на найнесподіваніші, не мотивовані здоровим глуздом учинки.

Індивідуальний стиль М. Коцюбинського увібрав у себе і кращі надбання української та європейської прози ХІХ ст., а також зазнав впливу модернізму, зокрема імпресіонізму, експресіонізму, символізму, неоромантизму. Ще у 20-ті рр. дослідник його творчості А. Шамрай справедливо зазначив: *«В особі Коцюбинського бачимо одного з перших європейців в українській літературі, що спромігся й своїми темами, й засобами розробки цих тем піднятися на рівень досягнень модерної європейської літератури».*

Творчість М. Коцюбинського вражає силою емоційного впливу, що досягається новизною тематики, винятковою пластичністю образів, мальовничістю змалюваної природи, її мінливістю, як і мінливістю настроїв і станів людської психіки, майстерністю й різноманітністю художніх засобів, ліризмом.

Про значення для української літератури стильового новаторства М. Коцюбинського слушно вказав Я. Поліщук: *«Вплив його на українську прозу ХХ століття годі переоцінити. Коцюбинського визнали провідним майстром лірико-психологічної школи в українській прозі. Скажімо, в 20-і роки його величезне значення щодо власного творчого становлення підтверджували провідні літератори, як-от М. Хвильовий, Г. Косинка, В. Підмогильний, Ю. Яновський. Для письменників другої половини віку, зокрема шістдесятників, студіювання письма Коцюбинського було не менш важливою творчою школою»*.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, як ви розумієте слова Я. Поліщука — епіграф до розділу про М. Коцюбинського.
2. Знайдіть у біографіях Панаса Мирного та М. Коцюбинського збіги. Чим вони пояснюються?
3. Які особливості індивідуального стилю М. Коцюбинського?
4. Схарактеризуйте імпресіонізм як літературний напрям.

1. Підготуйте на урок української літератури повідомлення про епізоди з життя письменника, які вас вразили.
2. Дайте в робочому зошиті письмову відповідь на запитання: у чому секрет популярності творів М. Коцюбинського?

Література в колі мистецтв

У мережі Інтернет перегляньте кінофільм **«Родина Коцюбинських»** (1970) режисера Тимофія Левчука. Поділіться своїми враженнями з батьками, дідусями й бабусями. Поміркуйте, чи помітна в художній канві кінострічки політична кон'юнктура часу, коли вона створювалася. Про що це свідчить? Яка ваша оцінка фільму?

«INTERMEZZO»

Історія створення. Автобіографічна основа

Новела «Intermezzo» написана в 1908 р. Це час, коли письменник уже хворів, але постійно ходив на службу, тому його не покидала думка про відпустку. Він звертається із проханням до знайомих і друзів із побажанням прийняти його на відпочинок. Відгукнувся давній приятель М. Коцюбинського, відомий український меценат Євген Чикаленко, запросивши прозаїка до себе в маєток у село Кононівку на Полтавщині (тепер — Черкаська область). Так цей біографічний факт посприяв з'яві художнього твору з присвятою кононівським полям.

Ідейно-тематичні домінанти

Шоб зрозуміти зміст новели, як і будь-якого іншого твору, найперше треба звернути увагу на його «візитівку» — заголовок. «Intermezzo» в перекладі з італійської означає «перерва». Це музичний термін на позначення невеликої інструментальної п'єси, яка виконувалася між актами трагедії або опери.

Тема новели — перепочинок героя на лоні прекрасної сільської природи.

Проте письменник обирає властивий для його творчої манери спосіб — його цікавлять не стільки зовнішні події, скільки душа людини, яка стомилася (саме вона і стає тими «підмостками», на яких розгортається своєрідне дійство). Тому закономірно виникає питання: а в чому причина такої втоми та відповідно, і втечі на природу. Пояснення цього знаходимо на самому початку оповіді. По-перше, вона розпочинається невластивим для епічного твору переліком алегорично-символічних дійових осіб: *Моя втома, Ниви у червні, Сонце, Три білі вівчарки, Зозуля, Жайворонки, Залізна рукагорода, Людське горе*. Серед них переважають образи природи, поєднані з урбаністичним образом, а найголовнішим є *Моя втома*. По-друге, вже на початку герой промовляє, що його найбільше стомили «незчисленні “треба”», «безконечні “мусиш”»: «Дарма, чи те “треба” мале, чи велике, — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною вже керує». Далі цей мотив розгортається —

найбільшу втому герою приносять люди: *«Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо їм не стає на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину»*. Він, потрапивши в екстремальну ситуацію душевної втоми, прагне самотності, тиші, спокою.

Водночас у новелі розгортається ще одна тема — заперечення жорстокого впливу цивілізації на людину, бунт проти урбанізованого середовища: *«Ти [людина. — Автори.] бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, реवेश від болю, з радості, злості. Як звірина»*. Людина, відірвана від природного середовища, перетворюється на загнаного звіра, який кричить і метушиться. Відтак у творі починає потужно звучати мотив гармонічного буття людини, можливий лише в єднанні з природою. Важливо знову ж підкреслити, що чудові пейзажні картини пропущені крізь суб'єктивне сприйняття героя — вони світлі, сонцесяйні, мінливі у своїй незбагненній красі. Його свідомість настільки заповнена принадами довкілля, гармонією літньої ідилії, що мимоволі відштовхує страшні реалії життя, наприклад, інформацію про повішених. Соціум протиставляється природній людині, яка живе в красі й за законами краси. Цю думку письменник підкреслить ще раз: *«Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами і партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже, — всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї»*. Водночас автор порушує важливу й популярну для модернізму тему **призначення письменника, його психології**.

М. Коцюбинський пропонує свою версію розуміння творчої праці. Безумовно, герой новели — натура артистична, але це жива людина, яка може переживати і сумніви, і розчарування, і втому, і зневіру. Зокрема, його дратують суспільні фальш, брехня, облудні гасла. Від них він утікає на лоно природи. Спілкування з нивами, землею та небом «виліковують» душу митця, і ліричний герой повертається до людей, бо перерва-втеча не лише допомогла душевно зміцнитися, а й затягнулася. Власне, про переконання художника слова, його світоглядний девіз

письменник сказав ще на початку твору, виділивши цю фразу: *«Я не можу бути самотнім»*. Тому логічним є завершення душевної кризи ліричного героя: *«Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налагоджені, вона вже грає...»*.

Головна ідея твору — органічним є зв'язок творчої людини із сучасниками й сучасною їй дійсністю.

Усвідомлення цієї істини приходить до героя під час несподіваної зустрічі зі «звичайним мужиком» — герой вислуховує його сповідь і ловить себе на думці, що вже не хоче втікати від людей, бо його душа відкрита назустріч їм, а значить, і життю, різноманітним його проявам, навіть найстрашнішим, найогиднішим.

Сюжет і композиція

За побудовою новела «Intermezzo» — суцільний внутрішній монолог, який умовно розбитий на 11 частин, що об'єднані образом оповідача, особа котрого асоціюється із самим автором, його Я. У цьому монологі переважають майстерно виписані пейзажі в їх динаміці, кольорах і звуках, у їх чуттєвому суб'єктивному сприйнятті, що є ознакою імпресіонізму.

Тому подієвий ланцюг у новелі ослаблений. Відповідно твір сповнений найтоншими й найвідвертішими саморефлексіями героя, які нагадують коло: усвідомлення неможливості втечі від людей — зневіра і втома — усамітнений відпочинок — повернення до людей. **Внутрішній сюжет розбудовується відтак на конфлікті «моєї втоми» і природи, її життєдайної енергії.** Перемагає природа, яка врівноважує ліричного героя, повертає йому сили.

Зовнішній конфлікт — між героєм і суспільними умовами: цивілізаційними викликами, соціальними зрушеннями, урбаністичними жайхиттями, у центрі яких — людина. Він досягає кульмінації під час зустрічі мужика й ліричного героя та знаменує його повернення до людей, до суспільних проблем: *«Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі. Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені»*. Готовність душі творця вбирати людське горе, розуміти його і співчувати йому (адже письменник — це камертон, чутлива струна) засвідчується повтором-зверненням до людини — *«говори, говори...»*. Що ж почув ліричний герой? В інших людей помирали хворі діти, а в чоловіка *«п'ять ротів»*, які треба прогудувати. Селяни прагнули забрати в багатих землю, а бунтарів заарештували, розстріляли, вислали до Сибіру. «Звичайний мужик», ще легко

відбувся: він засуджений лише на рік ув'язнення, а зараз змушений з'являтися до станового, який його нещадно б'є. Таку — за допомогою промовистих деталей — картину реального життя малює селянин. Вона доповнюється психологічним станом людей, влучно узагальненим героєм: найближча людина готова продати, між людьми — як між вовками. І це лише краплина людського горя серед того «зеленого моря» природи, де відпочивав герой. Його чутлива душа художника, творця самій собі ставить риторичні запитання, які, власне, звернені до нього самого і на які він уже знає відповідь: *«Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?»* Справді, сонце — одне на всіх, лише якість життя в різних людей різна. І неможливо заховатися від гуманістичного покликання митця розуміти людей, бачити їхні проблеми, відчувати їхню душу і писати про це, як і про красу світу, його гармонію, до якої повинні прагнути люди та людство.

Особливості стилю

За своїми стильовими ознаками новела «Intermezzo» імпресіоністична. Це виявляється в її композиції, яка відображає настрої героя, у найтоншому й найдетальнішому відтворенні його внутрішнього світу.

Живописне змалювання природи в зміні й русі — також ознака імпресіоністичного письма. Так, в одному з листів до дружини, написаному з Кононівки, прозаїк зазначає: *«Не можна сказати, щоб тут було особливо гарно; степ, низьке місце, часто з болотами, лісу нема, купатися не можна, хоч малесенькі ставки є. При домі великий запущений парк, в якому стільки ворон, як у Святому [парк у Чернігові. — Автори.], і так само по цілих днях кричать і все загиджують у полі»*. Цей опис реалістичний, з неприємною натуралістичною деталлю. Проте в новелі, створеній за законами художності, пейзаж поетичний, натхненний, співзвучний настроям героя, відтіняє та доповнює їх. Адже завдання автора — передати настрій, створити засобами слова низку зорових картин, які втілюють миттєві враження ліричного героя від природи: неба, сонця, нив. Для цього письменник використовує гармонійні кольори, звуки. Він поетизує досконалість природи. Наприклад: *«Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спо-*

кійно». Таким же гармонійним письменник-естет хоче бачити світ, у якому, на жаль, багато потворного й абсурдного.

Кожну з тем новели М. Коцюбинський по-імпресіоністськи нюансував. Скажімо, чудово відтворено намагання справжнього митця-оповідача, який навіть на відпочинку тонко сприймає все навколо й «занотовує» в уяві, передати спів жайворонків: *«Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью, тью, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійютіх-тіх... І не подібно.*

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?».

І цей уривок, і вся новела в цілому нагадує музичний твір. Письменник досягає такого ефекту завдяки поєднанню кількох тем-мотивів, щедрому використанню асонансів та алітерацій, звуконаслідувальних засобів.

Мова героя-оповідача наближена до розмовної: у ній переважають короткі називні та безособові речення, вигуки, повтори, риторичні фігури. Усе це — з художнього арсеналу імпресіонізму.

Жанр

Твір М. Коцюбинського «Intermezzo» — психологічна новела.

Психологічна новела належить до одного з її різновидів. Для неї характерне зображення динаміки внутрішнього життя героя — виникнення та зміни його настроїв, переживань, діяльності свідомості й підсвідомості. Це змалювання може бути зовнішнє — з погляду безособового оповідача, коли використовується третя особа однини, і внутрішнє — як процес самосвідомості героя. Саме цей другий підхід обирає М. Коцюбинський, реалізуючи його у формі внутрішнього монологу, своєрідної сповіді героя про втому, її причини та наслідки, про розуміння краси світу й гармонії. Оскільки в «Intermezzo» сюжет ослаблений, домінує внутрішній монолог, імпресіоністичний стиль, то її часто порівнюють із поезією в прозі. Це невіршований ліричний твір, у якому, як правило, помітна зосередженість на події, котра відбувається у свідомості чи підсвідомості героя. Така подія — мить із погляду вічності, а з точки зору героя — надзвичайно важлива для його душевної рівноваги, для його розуміння себе та світу. Рими й віршований розмір поезії у прозі не властиві.

«Intermezzo» літературознавці справедливо називають окрасою української новелістики, архітвором, вершинним досягненням імпресіоністичного письма М. Коцюбинського.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які факти з біографії М. Коцюбинського покладено в основу новели?
2. Прочитайте й прокоментуйте уривок з «Intermezzo»:
«Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміяться. Повідчиня-ти вікна! Провітріть оселю! викинуть разом із сміттям тих, що смі-ються. Нехай увійдуть у хату чистота і спокій».
3. Чи можна назвати твір «Intermezzo» пейзажним?
4. Проаналізуйте «ролі» дійових осіб у новелі.
5. Чому письменник назвав образи природи «*дійовими особами*»?
6. Схарактеризуйте проблематику «Intermezzo» (проблеми душевної рівноваги, повноцінного життя, специфіки творчого процесу) і за-соби її розкриття.
7. Чи можна героя новели назвати ліричним? Чому?
8. Проаналізуйте символи в новелі. Яка їх роль у розкритті автор-ського задуму?
9. Як письменник використав засіб контрасту в новелі?
10. Поясніть, як ви розумієте вислів «*симфонія поля*».
11. Прочитайте й прокоментуйте уривок з «Intermezzo»:
«Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сьзява сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає від-битий від себе блиск».
Знайдіть у ньому зорові та звукові образи. З'ясуйте їх роль у тексті.
12. Прочитайте ту частину новели, яка починається словами: «*Коли лежиш в полі лицем до землі...*» і закінчується реченням: «*Це було прекрасно*». Випишіть у робочий зошит тропи, використані в ній. Проаналізуйте їх роль у розкритті авторського задуму.
13. Укажіть ознаки імпресіонізму у творчості М. Коцюбинського.
14. У чому виявляється спорідненість «Intermezzo» з поезією в прозі?
15. Прочитайте думку С. Єфремова: «*“Intermezzo”... я вважаю за найкращий з художнього боку і найглибший з філософського твір Коцюбинського, синтез усієї його творчості*».
16. У чому, на ваш погляд, актуальність новели?

1. Схарактеризуйте жанрову природу «Intermezzo».
2. Опишіть, як ви уявляєте «дійових осіб» новели:
Моя утома, Залізна рука города, Людське горе.

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Чи може бути людина щаслива тільки в гармонії з природою й самою собою?

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІТЬ

Ознайомтеся із циклом М. Коцюбинського «З глибини». Напишіть власну поезію в прозі, поклавши в її основу яскраве враження від ваших літніх канікул, подорожі тощо.

«ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»

Історія створення

У літку 1910 р. М. Коцюбинський, повертаючись з острова Капрі, де він лікувався, заїжджає в Криворівню — мальовниче село на Гуцульщині (нині — Івано-Франківська область). Письменник був зачарований красою Карпат, життям гуцулів, їхніми звичаями, побутом, мовою, усною творчістю.

Уже повернувшись у Чернігів, прозаїк вивчає фольклорно-етнографічні праці про цей, як він пише в листі, «оригінальний край», «незвичайний казковий народ». Під впливом і своїх життєвих вражень про Гуцульщину, і прочитаного в нього виник задум твору.

Криворівня — мальовничий куточок України

Удруге М. Коцюбинський відвідує Криворівню в 1911 р., мріючи «вивезти звітти тему якусь». У листі до Максима Горького, російського письменника, з яким український прозаїк познайомився й заприятелював під час перебування на острові Капрі, він із зачудуванням зізнавався: «Якби ви знали, яка велична тут природа, яке первісне життя. Гуцули — дуже оригінальний народ, з багатою фантазією, з своєю рідною

психікою. Глибокий язичник-гуцул все своє життя, до смерті, провадить в боротьбі зі злими духами, що населяють ліси, гори і води. Християнством він скористався тільки для того, щоб прикрасити язичеський культ. Скільки тут красивих казок, переказів, повір'їв, символів! Збираю матеріал, переживаю природу, дивлюсь, слухаю й учусь». Ці слова якнайкраще розкривають і щирі захоплені почуття письменника, і його творчу лабораторію, і його життєлюбний і допитливий характер.

Так остаточно оформився задум повісті «Тіні забутих предків». Працюючи над нею, автор переписував цей текст тричі, а, обираючи назву твору, який він означив як оповідання, перебрав більше десяти варіантів, серед яких є такі: «Тіні минулого», «Голос віків», «Відгомін передвіку», «Сила забутих предків» тощо. Уже зрілий і відомий не лише в Україні майстер слова завжди залишався вимогливим до своєї творчості, ба більше — він навіть сумнівався в результаті власної творчої праці. Адже в листі письменник зазначав: «Не знаю, чи воно [оповідання. — Автори.] вдалося мені, але коли б я хоч трохи переніс на папір колорит гуцульщини і запах Карпат, то й з того був би задоволений».

Так було створено один із шедеврів української літератури.

Ідейно-тематичні домінанти

Повість присвячена змалюванню життя гуцулів, їхніх вірувань, звичаїв, ритуалів, неповторної краси гірського краю.

На тлі дивовижної карпатської природи розквітає незвичайне кохання підлітків — Іванка та Марічки. Їхня історія знайомства, недовгих стосунків, трагічної смерті і є основною темою твору.

Традиційно повість порівнюють із трагедією В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта». Справді, деякі збіги між ними існують: закохуються юнак і юнка, і їхнє почуття таке всеосяжне, таке глибоке й щире, що собою заповнює увесь світ; драматизм у стосунках закоханих підсилюється тим, що їхні родини ворогують між собою, і ця ненависть запекла і страшна у своїй сліпоті. Вже з перших сторінок творів звучить тривога, віщування того, що через давню ворожнечу двох родів герої не досягнуть, здавалося б, неминучого щастя.

Збіги засвідчують, що М. Коцюбинський звернувся до відомого у світовій літературі сюжету, але втілив його в неповторній художній формі, порушивши загальнолюдські проблеми життя і смерті, любові й ненависті, людини й природи, добра і зла.

Оригінальність твору українського прозаїка досягається, зокрема, самим фольклорно-етнографічним матеріалом, що ліг у її основу, майстерністю його опрацювання, своєрідністю задуму. **Оспівуючи невмирущу силу кохання (це — ідейна домінанта твору), М. Коцюбинський щедро використовує вірування гуцулів.**

Фольклорно-міфологічне тло повісті

Письменник прагнув опоетизувати карпатський світ, бо він сам тонко відчував його незвичайність, казковість і таємничість. Адже особливість гірської місцевості зумовлює своєрідний спосіб життя, зокрема, численні міфологічні уявлення, легенди, завдяки яким прапредки гуцулів намагалися пояснити походження й сутність довкілля, усього світу, людської природи й поведінки.

Уже від самої назви твору віє загадковістю й диханням віків. Тіні забутих предків супроводжують життя кожного з героїв, стежать за їхніми вчинками. Основний припис пращурів — жити в злагоді й гармонії з усталеним предковичим законом природи, гір, шанувати традиції.

М. Коцюбинський «населяє» сторінки твору численними міфічними істотами — арідником, щезником, нявками, лісовиками, русалками, голосом сокири, чугайстром. Вони символізують добрі й злі начала і в природі, і в людському існуванні, відтак втручаються в життя людей, впливають на їхню долю. Як і мольфари, відьми, знахарі. Такі образи надають повісті таємничості та загадковості, завдяки ним твір нагадує казку.

В оформленні розділу використано ілюстрації *Олени Кульчицької*.

У творі поетизуються такі стихії, як вогонь і вода, котрі також запозичені з давніх міфів і легенд. Так, вогонь-ватра символізує очищення, живу силу. Коли Іван уперше з'являється на полонині серед вівчарів, то стає свідком розпалювання вогню. Цей язичницький обряд сповнений загадковості й такої зосередженості, що навіть на вітання парубка «Слава Ісусу!» ватаг відповідає не відразу, лише коли вогонь розгорівся. Це ритуальне священнодійство, адже вогонь підтримується протягом літа. Обоження вогню пов'язане з віруванням у те, що він оберігає худобу від злих сил, тому на полонині хтось із вівчарів обов'язково залишається, доки *«...згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має й заснути»*.

Вода символізує цілющість, життєдайність, проте в ній може водитися й нечисть. Невипадково знайомство Івана та Марічки відбувається на березі Черемоша, і та ж шалена вода — повинь — забирає Марічку.

Горянин тісно пов'язаний із природою. Вона для нього одухотворена, вічно жива. Іван бачить божественне начало і в християнському Богові, і в природі.

Також у повісті відтворено уявлення гуцулів про смерть як продовження життя в обряді поховання Івана. На його вустах ніби викарбувалося запитання: *«...що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...»*. Воно швидкоплинне, а смерть гуцули сприймають оригінально — через танці, веселощі. Вона лише символізує одне коло, коло життя окремої людини, а життя природи, світу продовжується.

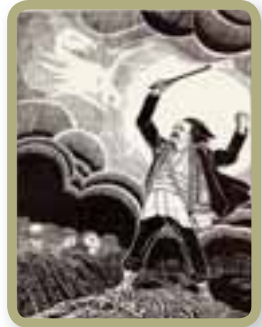
За окремими деталями з твору читач здогадується, що йдеться про кінець XIX — початок XX ст., проте письменник творить унікальну позачасову картину, всезагальну, як у міфі, у якому тісно переплітаються минуле, сьогодення й майбутнє.

Завдяки широкому фольклорно-міфологічному матеріалу, використаному М. Коцюбинським, повість набуває філософічності: *що таке ідеал* — у житті та в коханні, чи можна його досягти; *як зберегти гармонію* — у бутті та в душі; *як співвідносяться мить і вічність, життя і смерть*.

Образи твору

У центрі повісті — образ Івана Палійчука, його життєва історія від народження до смерті. Письменник не подає її розгорнуто, а зупиняється на окремих подіях, які є визначальними для світосприйняття і внутрішнього світу цього персонажа. Так, уже перші дні після народження маленького Іванка огорнуті незвичайністю: хлопчєня було неспокійним, і його матір щиро вважала, що це особливий знак: її дитину підмінили на бісеня.

З такими ж фантастичними знаннями про світ хлопець і виростає. Він, як і його батьки, вірить, що *«на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири»*. Для хлопця природа жива й одухотворена, саме так він її сприймає та розуміє — як язичник.

Захоплене ставлення до природи, поклоніння їй нероздільне для Івана і з розумінням кохання як великої загадки. Перша зустріч підлітків незвична, як і все в їхньому житті, адже знайомство починається з бійки. І це так промовисто, бо з очікуваної сутички двох родин, які давно ворогують, народжується неймовірно щире й високе кохання. Їхні стосунки такі душевні, що народжують пісні: Іван грає на флюярі, а Марічка співає. Вони також самі творять пісні — коломийки. Їхні душі зливалися в цих мелодіях.

Іван і Марічка — діти природи, тому вони органічно сприймають різні аспекти кохання: і духовний, і фізичний. Тому й дівчина так безпосередньо міркує: *«...все було так просто, природно, відколи світ світом, що жодна нечиста думка не засмітила їй серця»*. Водночас Марічка носить за поясом часник — щоб не завагітніти. Так робили гуцулки, які на кожний випадок життя знали рецепт, пов'язаний із давніми віруваннями.

Коли дівчина раптово гине, туга Івана не має меж. Він живе згадками про кохану, її чарівний голос, марить нею, зникає із села на довгих шість років. Його натура ніби роздвоюється між реальністю й мареннями. *«Свідомість його двоїлась. Чув,*

що коло його ніг Марічка, і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недей¹, щоб там згубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щибетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись». Урешті-решт він, як і Марічка, гине. Вірність коханій і коханню — риса, яка не може не вражати в його цілісній натурі.

Одруження Івана з Палагною пояснюється суто прагматичними причинами — «*треба було ж газдувати*». Проте ця жінка — повна протилежність Марічці — не принесла йому ні розради, ні душевного спокою, лише посилила тугу за коханою. І хоча на похоронах вона «*файно голосить*», усі знають про її зради й підступну душу.

Романтична історія стосунків юних закоханих нагадує чарівну казку, оповиту гармонією природи, душевним взаєморозумінням, чистотою помислів. Здається, таке ідеальне кохання просто неможливе. Недаремно зовсім юній Марічці вроджена жіноча інтуїція підказала: «*Не набутися нам*». Можливо, тіні забутих предків позаздрили закоханим, бо ті своїм щастям кинули їм виклик?

Сюжет і композиція

В основі сюжету твору — історія кохання, яка нагадує короткий яскравий спалах. Сюжетна побудова його традиційна:

Експозиція	знайомство читача з родиною Палійчуків, історією народження Іванка, його дитячими враженнями
Зав'язка	зустріч ворожих родів, бійка, знайомство Марічки та Іванка, зародження їхнього великого й сильного почуття, смерть Іванового батька
Розвиток дії	товаришування підлітків, наймитування Івана на полонині
Кульмінація	смерть Марічки
Розв'язка	загибель Івана

¹ *Недея* (діалектне слово) — дика вершина гори.

Водночас сюжет і композиція повісті своєрідні. По-перше, М. Коцюбинський вибудовує твір фрагментарно, зупиняючи свою увагу на окремих епізодах із життя Івана. У цьому виявився вплив новелістики письменника (пригадаймо, що прозаїк — неперевершений майстер цієї жанрової форми). Такий підхід сприяв глибшому психологічному розкриттю характеру персонажа, його світовідчуття, емоцій, душевних станів. По-друге, між кульмінацією та розв'язкою — досить значна за обсягом оповідь, тоді як традиційно ці епізоди не роз'єднуються значним часовим відтинком. Це свідомо настановна автора, адже для нього важливо не лише зобразити історію щасливого кохання, що закінчилося так несподівано трагічно, а й розкрити внутрішні переживання Івана після втрати Марічки, його вірність їй, його неймовірну тугу й повільне душевне вмирання-самознищення.

Твір М. Коцюбинського — величний гімн кохання. Коли за мотивами цієї повісті С. Параджанов зняв кінострічку в 1964 р., вона здобула всесвітню славу.

Недаремно С. Єфремов пророче зазначав: *«Справді на хвалу життя створив Коцюбинський цю розкішну поему з гуцульського життя і в ній воскресив дрімотний серед нас дух прадавніх предків, а в собі знайшов фарби і пензель Руссо, Шатобріана й Бернарден де Сен-П'єра, загострений і витончений у розмаху цілком досяглого таланту. Цією поемою на славу поєднання природи з людиною Коцюбинський показав себе гідним зайняти поважне місце серед невмирущих геніїв людства».*

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як у повісті М. Коцюбинський змалював єдність людини і природи?
2. Проаналізуйте образи Івана, Марічки, Палагни, Юри. Випишіть у робочий зошит цитати до їхньої характеристики.
3. Чим сюжет повісті перегукується з трагедією В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта»?
4. Як ви розумієте слова Марічки: *«Не набулися нам»*?
5. Проаналізуйте епізод зустрічі Івана із чугайстром. Як він розкриває внутрішній світ героя?
6. З якою метою автор поєднує у творі християнські та язичницькі вірування? Які з них переважають? Чому?
7. Як у повісті опоетизовано звичайні земні радощі буття?
8. Схарактеризуйте роль контрастів у тексті повісті: ворожнеча — любов, поезія життя — його проза, мрія — дійсність.
9. Чи можна стверджувати, що народні вірування, як тіні, супроводжують героїв?
10. У чому, на думку письменника, полягає сенс життя? Свою думку підтвердьте цитатами з повісті.
11. Як зображено письменником конфлікт мрії та дійсності, краси високих, справжніх почуттів і буденного життя?

- ▶ 12. Простежте за текстом повісті, як у ній розгортається образ тіні (тіней). З якою метою письменник звертається до нього? Як це співвідноситься із заголовком твору?
13. Прочитайте уривки з повісті:
«В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання».
«З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори щохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка — хмурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що виласть, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась».
 Випишіть із них у робочий зошит художні засоби й проаналізуйте їх роль у тексті.
14. Як у творі поєднуються романтичні й імпресіоністичні ознаки?
15. Чи зображено у творі романтичний ідеал кохання? Чому Івана та Марічку називають українськими Ромео й Джульєттою?

Напишіть твір на тему: «Мої враження від повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”».

Література в колі мистецтв

Перегляньте кінофільм **Сергія Параджанова** «Тіні забутих предків». Враженнями від нього поділіться з рідними й однокласниками.

Афіша славнозвісної прем'єри фільму «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна»

Кадр із кінофільму «Тіні забутих предків»

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Дослідіть роль діалектизмів у повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Олена Кульчицька.
«Марічка любила, коли він
[Іван] грав на флюярі»

Читаємо із задоволенням

В анотації до цієї книжки зазначено: «Це твір про випробування української людини історією. Про її екзистенційну самотність і про неубієнну надію, яка оживає в кожному поколінні. У творі діють: Михайло Коцюбинський, Євген Чикаленко, Сергій Єфремов, Володимир Самійленко, Володимир Леонтович, Володимир Винниченко та їхні сучасники». Щоб дізнатися більше про відомих діячів української культури і складний час, у який вони жили, радимо прочитати роман **М. Слабошпицького «Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші»**. Його автор означив як «біографію, оркестровану на дев'ять голосів».

ВЧИТИСЯ ЛЕГКО!

ЧИ ЗАМИСЛЮВАЛИСЯ ВИ НАД ТИМ, ЩО НАЙПЕРШЕ ПРИВАБЛЮЄ ЧИТАЧА У ТВОРІ?

Хтось скаже — складні психологічні характери, хтось — зображення часу, сучасником якого є автор, але найчастіше відповідь на поставлене запитання звучить так: **цікавий сюжет**.

Справді, майстерність сюжетоскладання надзвичайно важлива, бо це — інтрига, напруження, конфлікт, через які розкриваються персонажі, вмотивовуються їхні вчинки, дії, думки.

І коли вчитель дає завдання проаналізувати елементи сюжету в певному творі, то це значить не просто перерахувати їх, а осягнути авторський задум, його оригінальність, бо в кожного письменника він свій, навіть незважаючи на те, що ці елементи повторювані в кожному творі.

Усім відома традиційна схема побудови сюжету: **експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка**.

Але виникає запитання: з якою метою письменники її порушують, як, наприклад, у творі Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Як правило, такі зміни або ж відсутність певного елемента сюжету обумовлюються авторським задумом: загострити конфлікт, створити інтригу — все це посилює увагу читача до порушених у творі проблем, а також будить його цікавість: *а що далі?*

Це залежить і від жанрових ознак творів. Скажімо, усі пригодницькі романи розпочинаються з *кульмінації* — убивства, викрадення героя тощо. А вже потім ідеться про розгадку цієї події, її таємні мотиви, спонуки, причини, які, як клубок, розмотує автор, свідомо залишаючи читача довгий час у незнанні.

У психологічних творах порушення сюжетної схеми не лише посилює напруженість дії, а й з особливою силою привертає увагу читача до внутрішнього світу людини, тих катаклізмів, які в ньому відбуваються. Наприклад, новела В. Стефаніка «Новина» розпочинається із зав'язки, як і роман Ф. Достоєвського «Злочин і кара», який ви вивчатимете на уроках зарубіжної літератури.

Твір може залишатися без розв'язки, з так званим «відкритим фіналом» — таким є закінчення роману Валер'яна Підмогильного «Місто», який ви прочитаете в наступному році.

Завдання для креативних

1. З'ясуйте елементи сюжету в новелі М. Коцюбинського «Intermezzo».
2. Поміркуйте, чи можна по-іншому, ніж запропоновано на сторінках підручника, визначити елементи сюжету в повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків»; зокрема, смерть Івана вважати кульмінацією, а його похорони — розв'язкою. Чи вплине це на розуміння твору? Чи загалом можливе різне визначення особливостей сюжету різними читачами?

ОЛЬГА
КОБИЛЯНСЬКА

1863–1942

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА: «ПИШНА ТРОЯНДА В САДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

Одна праця, одне перо та власне моє «Я» зробили мене тим, чим я є, — робітницею свого народу...

Я б хотіла, щоб усі українці були орлами...

Ольга Кобилянська

Вона була сучасницею Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника. І була однією з перших з-поміж них, хто наважився зламати традиції української літератури. Вона — **Ольга Кобилянська**, яка, на думку письменника В. Земляка, *«була великою письменницею, бо час нічого не заподіяв її творам, а тільки утвердив їх у нашому народі, приніс їх у новий світ такими ж великими, самобутніми і неповторними, якими вони були зразу ж після своєї появи»*.

Ольга Кобилянська — авторка понад семи десятків прозових творів, популярних не лише серед співвітчизників, а й перекладених на англійську, болгарську, грузинську, італійську, польську, російську, румунську, французьку, чеську та інші мови. Про визнання її творчого доробку у світовому масштабі свідчить той факт, що в 1963 р. 100-річчя від дня народження О. Кобилянської за постановою ЮНЕСКО відзначали в міжнародному масштабі.

Марка України, присвячена
150-річчю Ольги Кобилянської

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Родинне коло

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 р. в містечку Гура-Гумора, що територіально входило до складу Австро-Угорщини (нині — Румунія). Її батько Юліан Якович — українець за походженням «з родини української, та ще й гербової» — усе життя працював у різних державних установах. Як згадувала пізніше письменниця, «він працював від рання до вечора, був строгий, поважний, від дітей вимагаючий...». Мати Марія Йосипівна мала польсько-німецькі етнічні корені. Її батько — німець за походженням — був далеким родичем німецького драматурга Вернера, а мати — полька.

У родині виховувалося семеро дітей — Максиміліан, Юліан, Євгенія, Ольга, Степан, Олександр, Володимир. Усі були різнобічно обдаровані. Четверо старших мали музичні здібності, хист до красивого письменства виявляли Євгенія, Ольга й Олександр, а Степанова військова служба не завадила йому стати непоганим художником.

Емоційним центром родини була, безперечно, мати. Вона завжди підставляла своє плече чоловікові, який, щоб утримати велику родину, змушений був часто змінювати роботу. Для дітей же вона стала не лише матір'ю, а й подругою та порадицею. Тому про неї Ольга Юліанівна з теплотою писала, як про святу: *«Скільки то чуття, глибокого, святого чуття... Скільки безграничної доброти, біблійної лагідності, жіночої ніжності мала вона в собі. Чого не dokonав батько в вихованні на дітях своєю повагою, строгістю й фанатичною консеквенцією [послідовністю. — Автори.] — те довершила вона своїм супокійним розумом, лагідним наказом, погладженням, повним любові...»*. Від матері Ольга перебрала на себе обов'язок піклуватися про членів родини, а коли Марія Йосипівна захворіла, до останніх днів доглядала за нею. Після її втрати О. Кобилянська написала: *«Всім, що мають ще матерів і родичів, говорила б я заєдно: любіть і шануйте тих Ваших найдорожчих приятелів. Бо все можна по два рази в житті мати, лиш матір і батька вже ні»*.

Ольга у віці 5-ти років із сестрою Євгенією та матір'ю

Навчання та самоосвіта. Коли Ользі виповнилося п'ять років, родина переїхала до містечка Сучава. Там батьки заприятелювали з українським письменником Миколою Устияновичем. Ці стосунки справили значний вплив і на розвиток дітей Кобилянських, потяг їх до національної культури. Народні казки, почуті Ольгою з його вуст, збуджували фантазію та уяву маленької дівчинки.

А вже в містечку Кімполунзі, куди батька перевели на службу, почалися її «перші університети». Правда, вони закінчилися чотирикласною німецькою школою, тому що батьки всі кошти витрачали на освіту синів. Обидві дочки Кобилянських, як і переважна більшість жінок у тогочасному суспільстві, мушили знати три «К»: Kinder, Kirchen, Küchen (дітей, церкву, кухню). Освіту Ольга Юліанівна все подальше життя здобувала самотужки. Уже в Кімполунзі вона багато читає, тим більше що батьки підтримували її потяг до знань. У цьому сирому міщанському містечку Ольга починає писати: *«Мене щось прямо пхнуло до пера. Потайки, щоб ніхто не знав, не чув, мов молода кітка, що закрадалась до клітки з пташкою і боялась свідка, я забралась до писання одного оповідання! Бачу себе наче сьогодні! Читачу! Я не розуміла слова “література”,*

не вчилась жодної літератури. Я схилила голову на стіл, над папір, закрила лице в руки і... так сиділа. Мабуть, я щось дуже... велике хотіла починати, щось, що було б незвичайним, великим-великим людям дозволено». Перші твори «Гортенза, або Нарис із життя однієї дівчини», «Доля чи воля?», «Вона вийшла заміж» молода авторка написала у 80-ті рр. німецькою мовою. На такий її вибір вплинуло кілька чинників. Це і полікультурне середовище Буковини, у якому вона зростала, і навчання німецькою в школі. Не останню роль у ранній «німеччині», як дорікали Ользі деякі сучасники, та становленні її естетичних смаків відіграла й німецькомовна література, яку вона вивчає самотужки. Засвоєння переважно через німецьку мову здобутків світової куль-

Книга Ольги Кобилянської «Малоруські новели» з ілюстраціями Августі Кохановської (1901)

тури допомогло О. Кобилянській піднятися до її вершин, перебороти «*уявну прірву між своїм народом і культурною спільнотою світу*» (М. Павлишин) та вивести українську літературу на модерний рівень розвитку.

Водночас під впливом свідомої, патріотично налаштованої інтелігенції, зокрема, першої української лікарки в Австро-Угорщині Софії Окуневської, художниці Августи Кохановської та письменниці Наталії Кобринської, О. Кобилянська починає усвідомлювати духовну належність до українського народу, долучається до його культурного життя — і береться за вивчення української мови. Наснаги в цьому їй додає ще й закоханість у Євгена Озаркевича, брата Н. Кобринської.

Талановиту юнку пригнічувало сіре містечкове середовище, вона прагнула здобути хорошу освіту, бути у вирі культурного життя краю, прислужитися своєю працею рідному народові, тому двічі намагалася вирватися із Кімполунга. Перший раз О. Кобилянська спробувала вступити до трупи Львівського театру, але, коли директор попросив її надати письмову згоду батьків, дівчина облишила свою затію. Годі було й думати про їхній дозвіл, адже тогочасне суспільство несхвально ставилося до роботи жінки в театрі. Другу неординарну спробу письменниця згадала в сюжеті свого роману «*Через кладку*»: «*Одного разу, коли мій брат Юліан вернувся на ферії в гори Кімполунг, розповідав він багато про професора університету, філолога Вробля... а між іншим і те, що він не одружений і що десь говорив, що коли б знайшов чесну дівчину чи жінку — без великих вимог, він одружився б. Брат розповідав докладно про дивацькі звички його. Показував, як, ідучи до університету або вертаючись, ставав по дорозі і сам до себе говорив. Я сміялась з того, а з другого боку дивувалась, який-то дивак мусив бути той професор. Одної днини прийшло мені на гадку, що це було б добре для мене вийти за нього заміж. У мене не було великих вимог, я б його доглядала, та зате, будучи його жінкою, я б могла вчитись, скласти докторат і писати... писати досхочу! Як я роздумувала над тим, то та гадка чимраз більше вподобувалась мені, я зжилась з нею чимраз то більше, не застановляючись ні над чим іншим, як над тим одним, що коло такого “вченого” чоловіка і я могла б набратись якнайбільше знання. Під впливом тої думки я почала уважніше приглядатись до старших добродіїв і прийшла до висновку, що це нічого такого страшного — мати старого чоловіка. Одної днини я*

написала лист до професора про своє життя, свої добрі і злі сторони, свої замилювання і... своє бажання вийти за нього заміж, виконувати всі обов'язки супроти нього, а зате бажала я, щоб він був мені помічний добувати студії і випроводити мене на найвищий щабель науки, знання і відкрити широкий духовний світ». На жаль чи на щастя, листа О. Кобилянської дивакуватий професор не отримав.

Феміністичні погляди і «справи сердечні»

У 90-х рр. О. Кобилянська починає захоплюватися ідеями фемінізму¹, хоча у своїй автобіографії письменниця згадувала, що вони приваблювали її ще у віці 18–19 років. Ольга Юліанівна виступає проти патріархальних традицій, коли жінка мала обмежитися лише інтересами родини й не могла реалізуватися в царині професійної діяльності, громадського життя чи творчості. Такі погляди зближують її з членами «Товариства Руських жінок на Буковині», активною учасницею якого вона стає. О. Кобилянська виступає з доповіддю *«Децо про ідею жіночого руху»*, де вимагає право жінки на освіту, пише статтю *«Рівноправність жінок»*, друкує нарис *«Жіноча вистава в Чикаго»*, порушує ідеї рівних прав чоловіка й жінки у своїх художніх творах. Незалежні погляди вона підтверджує власною впевненою поведінкою й навіть зовнішнім виглядом (модно вдягається, носить, як чоловіки, пенсне, курить, бере уроки верхової їзди й впевнено, як чоловік, тримається в сідлі), тим самим кидаючи виклик тогочасним традиціям. Коли «Товариство Руських жінок на Буковині» припинило свою діяльність, О. Кобилянська в 1902 р. засновує «Кружок українських дівчат» та очолює його. Про цей аспект своєї біографії вона писала: *«Мені доводилось не раз в житті боротись з вузькоглядністю, тупоумством і невірними поглядами, що походили з традиційної зашкарублості і що були через свою довголітність сильні»*.

Хибно думати, що феміністка О. Кобилянська не переживала любовних пристрастей. Вона прагнула мати родину, дітей, але так сталося, що її почуття до чоловіків ніколи не були взаємними. Із цього приводу письменниця розмірковувала: *«В моєму житті не часто гостює радість... Чому жоден чоловік не*

¹ Фемінізм — низка рухів та ідеологій, які поділяють одну спільну мету: досягнення рівних політичних, економічних, культурних, особистих і соціальних прав для жінок.

любить мене тривалий час? Чому я для всіх тільки товариш?». Найдраматичніша історія кохання Ольги Кобилянської була з письменником Осипом Маковеєм. Їхні стосунки тривали чотири роки. Він редагує її твори, виступає їх критиком, захоплюється її талантом, вона — дає поради щодо удосконалення його творів, перекладає їх на німецьку й готує до друку, дає поради по господарству, піклується про нього в побуті й пише довгі пристрасні листи. Навіть посилає йому букети квітів. Ольга не соромиться своїх почуттів до О. Маковея й не приховує, що кохає його. Вона навіть перша пропонує йому побратися. Але чоловік не відповідає їй взаємністю. Намагаючись бути делікатним і не завдати сердечного болю відмовою, у своєму невідправленому прощальному листі до О. Кобилянської О. Маковей написав: *«...з ніякої моєї відповіді, що я можу дати, ви не можете бути вдоволені, але, вірте мені, я хочу остатися вашим приятелем, і хоч вам того замало, я думаю, що се більше, як любов...»*. Ольга довго переживає розставання, на певний час облишає писати *«Царівну»*, над якою тоді працювала. Згодом сердечні муки вилилися в її поезії в прозі *«Смутно колишуться сосни»*, *«Що я любив»*, *«Покора»*, *«Самітньо мені на Русі»*, *«Сліпець»*, *«Акорди»*, *«Місяць»*, *«Мої лілеї»*.

Таємниця душі Ольги Кобилянської
(колаж з електронного проекту «На скрижальх»)

Огляд творчості

Одна з наскрізних тем творчості Ольги Кобилянської — доля жінки в тогочасному суспільстві.

На відміну від традиційного потрактування образу жінки в українській літературі як страдниці й мучениці, письменниця створює **неоромантичний ідеал** — інтелігентну, незалежну, освічену особистість, що має прогресивні погляди й високі духовні потреби. Її героїні кидають виклик філістерському¹ оточенню, прагнуть вийти за рамки узвичаєних ролей дружин і матерів, реалізувати себе в суспільно корисних справах, а особисте щастя бачать у рівноправному шлюбі з чоловіком.

Перше визнання О. Кобилянській принесла повість «Людина» (1891), у якій зображено модерний образ жінки, що намагається вирватися з патріархального середовища. Головна героїня Олена Ляуфлер виростає вільнолюбною й творчою особистістю, чим викликає осуд і нерозуміння оточення. Вона в мрії про творчу працю спільно із чоловіком-однодумцем. Але всі життєві обставини діють проти неї: помирає її коханий Стефан Лієвич, батько втрачає посаду й спивається, а дівчина мусить брати на себе обов'язки щодо утримання родини. Затиснена життєвими обставинами в глухий кут, Олена бачить єдиний шлях із нього — побратися з нелюбим, але забезпеченим чоловіком Фельсом, який зможе їй фінансово допомогти утримувати сім'ю. Таким чином авторка зображує крах мрій своєї героїні, яка не змогла вирватися з традиційних уявлень про патріархальну родину.

Якщо в «Людині» жінка потерпіла фіаско в боротьбі за своє щастя, то героїня повісті «Царівна» (1896) Наталка Веркович перемагає життєві випробування. У сюжеті твору багато перегуків із родинними обставинами самої О. Кобилянської. Наталка, осиротівши, має лише один вибір — вийти заміж і перебувати на утриманні чоловіка. Але вона відмовляється від цього, влаштовується працювати й пробує свої сили в літературі.

¹ Філістерський — від *філістер* — самовдоволена, обмежена людина з міщанським світоглядом і святенницькою поведінкою.

Пройшовши випробування через стосунки з лицемірним і нещирим Орядином, вона знаходить своє кохання й стає письменницею, а отже, перетворюється на «царівну» — володарку власної долі.

Жіночу тему О. Кобилянська продовжує розвивати у творах *«Через кладку»*, *«За ситуаціями»*, *«Ніоба»*, *«Valse melancolique»*, *«Impromptu phantasie»*, у яких зображує образи жінок, котрі шукають альтернативу міщанському світу й живуть багатим духовним життям.

Інша тема, що хвилювала письменницю, — зображення села та його соціально-психологічних і морально-етичних проблем. Їй присвячені твори *«Жебрачка»*, *«Земля»*, *«Банк рустикальний»*, *«На полях»*, *«У Св. Івана»*, *«Час»*, *«Некультурна»*. Життєві долі героїв цих творів вражають драматизмом і жорстокою правдивістю. Так, у повісті *«Земля»* письменниця зображує трагедію братовбивства в родині працюючого заможного селянина Івоніки Федорчука. Усі герої твору є *«раби могутого Молоха¹ — землі, прив'язані до неї якимись тайними силами, носять у собі ту пропасть»* (М. Євшан). Старше покоління — Івоніка з Марійкою — усе життя працюють, відмовляючи собі в усьому, щоб надбати добра й передати його своїм синам. Для них земля — святість. Так само її сприймає їхній старший син Михайло, натомість для молодшого Сави вона — лише спосіб жити безтурботно. Рахіра, Савина кохана, підбурює його убити брата, щоб стати єдиним спадкоємцем у батьків. Коли в селі сталася трагедія — хтось із рушниць застрелив Михайла, — підозра падає на молодшого сина Івоніки. Але батьки, убиті страшним горем, покрили його злочин. Вони не хочуть втратити й другого сина, хоч і не дають йому земельного наділу. Конкретному випадку, який стався в селі Димка, О. Кобилянська надає широкого узагальнення. Авторка підводить до думки про вплив землі на долю людини і приходиться до парадоксального висновку, що земля дає селянину велику силу й водночас забирає в людини все, навіть життя.

Події Першої світової війни вражають письменницю своєю жорстокістю, надихають її на опрацювання **антивоєнної теми** у творах *«Юда»*, *«Лист засудженого вояка до своєї жінки»*, *«Назустріч долі»*, *«Зійшов з розуму»*, *«Сниться»*.

¹ *Моло́х* — уживається як символ жорстокої сили, що вимагає багато жертв.

З Україною в серці

Ольга Кобилянська все життя відчувала свою єдність із українським народом. Духовні зв'язки з ним міцнішають у спілкуванні з видатними діячами української культури. Так, 1898 р. вона приїжджає до Львова на відзначення Франкового ювілею, має зустрічі з письменниками, у 1899 р. відвідує Східну Україну, де знайомиться з М. Коцюбинським, І. Нечуем-Левицьким, родинами Лисенків, Старицьких. Особливий вплив на формування світогляду О. Кобилянської та розвиток її таланту відіграли творчі контакти з Лесею Українкою, з якою вона познайомилася в 1901 р.

*Віра Барінова-Кулеба.
Ольга Кобилянська
і Леся Українка*

У 1918 р., після розпаду Австро-Угорщини, територію Буковини окупувала Румунія, влада якої повела наступ на все українське в краї. Письменниця обурена закриттям українських навчальних закладів, бібліотек, згортанням культурного руху на Буковині. Але її також мало переконують у щирості й дії радянської влади, хоча в Україні друкують твори О. Кобилянської тисячними накладами, обирають її до Спілки письменників Радянської України, призначають грошову допомогу. Авторку популяризують однобоко — як захисницю інтересів народу, на перший план висувають твори соціальної тематики, замовчуючи її модерністські пошуки й досягнення. Таким незручним, наприклад, став роман «*Апостол черні*», у якому О. Кобилянська порушила тему відродження нації, служіння інтелігенції рідному народові та відстоювання української національної ідеї.

Коли в 1940 р. Північну Буковину було приєднано до Радянського Союзу, комуністична влада намагається використати популярність О. Кобилянської з пропагандистською метою. Під агітаційними відозвами й брошурами на захист радянської влади ставлять, не погоджуючи з письменницею, її ім'я. Але дослідники вважають, що вона не писала тих текстів, адже в архівах не знайдено їх оригіналів.

Коли в 1941 р. німецькі війська окупували територію Буковини, було розпочато розслідування проти О. Кобилянської щодо факту її антирумунської діяльності. Тільки гальмування судового розгляду деякими шанувальниками творчості перешкодило ув'язненню та публічному розстрілу вже тяжко хворої на той час письменниці.

Померла Ольга Кобилянська 21 березня 1942 р.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте, як ви розумієте вислови О. Кобилянської, використані як епіграф до розділу.
2. Поясніть причини захоплення письменницею феміністичними ідеями. Як це вплинуло на тематику її творів?
3. Розкажіть про пошуки О. Кобилянської шляху в літературі від німецькомовної творчості до української.
4. Чому М. Старицький назвав О. Кобилянську *«пишною трояндою в саду української літератури»*?
5. Прокоментуйте образний портрет О. Кобилянської. Уявіть, що ви проводите екскурсію в аеропорту Бориспіль, де були виставлені ці художні роботи. Поясніть, чому О. Кобилянська має честь представляти діячів України. Чим її творчість цікава світу?

Анастасія Слєпцова.
Портрет Ольги
Кобилянської
(із серії
«Діячі України»)

Літературознавчі координати

НЕОРОМАНТИЗМ

Стильова течія модернізму, що виникла в українській літературі на початку ХХ ст., названа Лесею Українкою «*новоромантизмом*». Зі «старим» романтизмом його ріднить порив до ідеального, виняткового. Відкинувши раціоцентризм, неоромантики на перше місце поставили чуттєву сферу людини, емоційно-інтуїтивне пізнання.

Визначальні ознаки неоромантизму:

- неоромантики змальовували переважно не масу, а **яскраву, неповторну індивідуальність**, що вирізняється з маси, бореться, часом попри безнадійну ситуацію, зі злом, зашкарублістю, сірістю повсякдення;
- герої неоромантиків переймаються тугою за **високою досконалістю в усьому**, характеризуються внутрішнім аристократизмом, бажанням жити за **критеріями ідеалу, а не буднів**;
- головна увага зосереджувалася на **дослідженні внутрішнього світу людини**;
- зовнішні події (також і соціальні) у творах неоромантиків відступають на задній план;
- неоромантики часто вдаються до **умовних, фантастичних образів**, ситуацій, сюжетів;
- відмова від **типізації**, натомість застосування **символів**.

Неоромантизм в українській літературі започаткувала О. Кобилянська новелами та повістями «Людина», «Царівна». У цьому стилі працювали також Леся Українка, Олександр Олесь, Микола Вороний та інші.

«IMPROMTU PHANTASIE»

Ідейно-тематичні домінанти

Пригадаймо, що в 1894 р., коли написана новела «Impromtu phantasie», О. Кобилянська є активною учасницею феміністичного руху на Буковині. Ідеї емансипації жінки вона втілює на той час у двох повістях — «*Людина*» та «*Царівна*» й оповіданнях «Природа» і «Некультурна». Молода авторка першою з українських письменників не лише порушує питання рівних громадянських прав чоловіка і жінки, а й зриває пелену святенництва з тем, які у вітчизняній літературі вважалися неприпустимими для зображення, — теми жіночої чуттєвості й сексуальності. Якщо порівнювати героїнь 40–90-х рр. ХІХ ст.,

то їх зображували тільки в іпостасі дружин і матерів. Навіть більше — говорити про їхні інтимні переживання на сторінках творів вважалося непристойністю! Так, наприклад, позбавлена емоцій Олеся в романі П. Куліша «Чорна рада», а Маруся з однойменної повісті Г. Квітки-Основ'яненка настільки цнотлива, що вважає великим гріхом навіть поцілунок із нареченим. Мине всього шістдесят років, і О. Кобилянська не лише наважиться порушити тему жіночої чуттєвості, а й відстоюватиме право жінки на рівноправність обох статей у найінтимнішій царині. Письменниця вразила читача своєю сміливістю й відвертістю, її героїні не соромляться визнати, що для них «багато значила фізична сила і тілесна краса», чим шокують тогочасного обивателя.

О. Кобилянська відкриває читачам і найпотаємніші сторони свого жіночого Я, заповітні мрії, потяги та жадання. Першу таку автобіографічну відверту спробу вона зробила в новелі «*Impromptu phantasie*», що в перекладі означає «експромт-фантазія». Сама назва твору вказує на спонтанність виникнення творчого задуму й вільний виклад думок. Про таку манеру письма в ранній період свідчать і рядки з автобіографії: «...застановлюватися над словом я не мала терпцю, бо все, що напливало на думку... незрозуміле, молоде до розсміху, рвалося якнайскоріше стати на папері, щоб не запізнитись».

О. Кобилянська зображує два відтинки життя оповідачки твору. Перший — десятирічною дівчинкою, другий — дорослою жінкою. У першій частині новели авторка зображує кілька епізодів, на прикладі яких розкриває характер героїні. У ній поєднуються меланхолійність, чуттєвість, задумливість, з одного боку, і сміливість, нестримність, вольовий і сильний характер — з іншого. Але при всій парадоксальності вона гармонійна й життєлюбна, почуття переповнюють її, хоч дівчина не завжди їх усвідомлює.

Зображуючи героїню дорослою, О. Кобилянська приділяє увагу двом аспектам — стосункам із чоловіками та її ставленню до життя. І хоч в особистому плані героїня відчуває себе нещасливою від нерозділеного кохання, це не перешкоджає їй насолоджуватися життям, яке вона сприймає як велике диво: «Я відчуваю, як життя лежить переді мною не як щось сумне, безвідрадне, важке до перенесення, але як би один пишний, святочний день, гаряче пульсуючий, приваблюючий, широкий, пориваючий образ або немов яка соната». Героїня порівнює його

з музичним твором, натякаючи на глибині й потаємності своїх емоцій, які не можна виразити словами вповні так само, як не можна однозначно витлумачити й осягнути глибину образів музичного твору. Цю думку О. Кобилянська повторює і в листі до українського культурного та громадського діяча Олександра Колесси від 15 вересня 1895 р., підкреслюючи, що її життя — то «нескінченний монотонний ноктюрн».

Отже, темою новели є зображення тонкої пристрасної натури жінки, її життєлюбності та глибокого духовного світу, сповненого почуттів.

Ідея — утвердження думки про усвідомлення жінкою свого місця у світі та її права бути щасливою в усій повноті.

Сюжет і композиція твору

Назва «Impromptu phantasie» є алюзією на відомий ноктюрн «Impromptu» Ф. Шопена, улюбленого композитора О. Кобилянської.

Щоб зрозуміти особливості композиції новели, коротко зупинимось на визначенні музичного терміна «*ноктюрн*». В епоху романтизму ним називали невелику п'єсу ліричного, мрійливого характеру. Шопенівські ноктюрни мали або тричастинну будову зі зміною темпу виконання (повільно — швидко — повільно), або форму рондо. У рондо головна тема кількаразово чергується з відмінними один від одного епізодами за схемою: **A — B — A — C — A — ... — A**.

Децю подібною за будовою є новела «Impromptu phantasie».

О. Кобилянська відкидає традиційні принципи сюжетотворення й монтує сюжет з окремих епізодів за принципом контрасту. Об'єднує їх образ оповідачки, який зливається з образом героїні, спорідненої з власним ліричним «Я» авторки. Оскільки **подієвий ланцюг** у новелі ослаблений, основну увагу у творі приділено не зображенню картин зовнішнього світу, а глибинному розкриттю внутрішнього світу героїні.

За аналогією до контрастів переживань у музичному ноктюрни в новелі чергуються два відмінні настрої героїні: мрійливість, пасивність, нерішучість — з одного боку, та активність, жвавість, навіть непередбачуваність — з іншого. Своєрідним мотто твору є мрійливий, часом сумний настрої героїні, яка «*ніжна, вразлива, немов мімоза, з сумовитими очима...*». Вона любить спостерігати за хмарами, які кличуть її ввись, до гармонії й досконалості. Ось героїня замріяно споглядає природу, а тут уже кидає виклик природним силам і вирушає посеред бурі купувати наперсток, не боїться упіймати за уздечку норавливого жеребця, що було не до снаги навіть хлопцям.

Найдетальніше в новелі описано епізод у кімнаті, коли майстер налагоджує фортепіано. Авторка через сприйняття героїнею музики

Шопена передає зародження першого почуття кохання, якого вона й сама ще не усвідомлювала. Музика передавала набагато більше, ніж дівчина зрозуміла сама в собі.

За аналогією до музичного твору О. Кобилянська застосовує прийом контрасту не лише для зображення характеру героїні, а й для протиставлення розриву між її великим духовним потенціалом у дитинстві та нереалізованістю в дорослому житті, що відповідало приписам неоромантизму.

Текст новели написано абзацами з мінімальною кількістю речень, що справляє незвичне візуальне враження та імітує музичний твір.

Образ ліричної героїні

Героїня новели «Impromptu phantasie» — душевно тонка й чутлива натура. Її внутрішній світ зітканий із миттєвих вражень, звуків і напівтонів. Вона тонко сприймає докільля, музику, а монастирський дзвін, що в новелі виступає, з одного боку, символом музики, з іншого — потягом героїні до високого, духовного, викликає в неї бурю емоцій. Від переживань їй на очі навертаються сльози. У такі хвилини дівчина здається слабкою й беззахисною. А водночас — вона сильна й вольова, своїми вчинками кидає виклик усім — хлопцям, коли впіймає коня, і природі, коли в бурю біжить до крамниці.

Прикметна риса характеру героїні — волелюбність — сформувалася ще в дитинстві. Невипадково авторка порівнює її з молодим арабським конем. Символічним є епізод дитячих розваг, коли дівчину її друзі *«запрягали і гнали, немов коня, уперед себе. Се була її найлюбіша забава. Упряжена в шнурки, мчалась, немов батожена, через поля і рови, дико і гарно, і була б з радості та з розпалу летіла, доки б не загинула, наколи б поганяючі не здержували її»*.

У зображенні характеру героїні знаходить відображення захоплення О. Кобилянської філософськими ідеями німецького мислителя Ф. Ніцше, зокрема, його теорією надлюдини. Згідно з нею, сутність людини виявляється в її потягу «ins Blau», тобто до блакиті, до небес, до ідеального.

Розвиток характеру героїні відбувається через сприйняття нею музики. Слухаючи ноктюрн Шопена, вона *«почала плакати. Тихо, але цілою душею»*, тим самим виявляючи тонку організацію свого внутрішнього світу. Варто зазначити, що в багатьох ранніх творах О. Кобилянської музика — не просто вид мистецтва, це *«скована пристрасть»*. Вона символізує прояв несвідомого в людині, пробуджує неконтрольовані емоційні

переживання, навіть є заміною фізичної любові. Невипадково майстер радить героїні грати п'єсу Шопена, коли їй виповниться двадцять років. Він розуміє, що, тільки пізнавши силу кохання, розвинувши в собі чуттєвість, вона зможе в усій повноті відчуті і глибину музичного твору.

Авторка зображує героїню дорослою як розумну, дотепну, незвичайно багату натуру: *«Займалась малярством, писала, старалась усіма силами заспокоїти в собі ненаситну жадо-бу краси»*. Парадоксальність ситуації полягала лише в тому, що дівчина з такою духовною красою була нещасливою, сповненою постійним відчуттям смутку: вона була *«занадто оригінальна, замало нинішня і не мала в собі нічого з “плебейськості”»*. Отже, при всій своїй силі характеру героїня виявилася занадто вразливою й незахищеною перед життям. Такі неординарні особистості, як вона, відлякували від себе. Про них М. Євшан писав: *«Красотою своїх душ вони злови дня побороти не можуть — поміж ними і життям є прірва»*.

Борис Індриков.
Ноктюрн

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Доведіть, що «Impromptu phantasie» — автобіографічна новела.
2. Поясніть, з якою метою О. Кобилянська розриває художній час і художній простір у творі.
3. Обґрунтуйте, чому у творі відсутня класична послідовність розвитку сюжетної лінії.
4. Поясніть лейтмотивний образ сліз у новелі.
5. Зверніть увагу на кількаразове повторення образу церковного дзвону у творі. Поясніть його місце в композиції твору та розкритті ідейного задуму авторки.
6. Поясніть, чому про оповідачку авторка пише, що вона «стала лише половиною тим, чим обіцювала стати дитиною...».
7. Прокоментуйте, чому героїня стверджує: «...я помімо того, що в моїх жилах пливе кров будучини, не маю будучини, не маю в житті своїм полудня».
8. Схарактеризуйте образ оповідачки твору.
9. Яку роль у новелі відіграє музика?
10. Назвіть ознаки неоромантизму у новелі.
11. Роздивіться репродукцію картини Б. Індрикова, подану на попередній сторінці. Чи відтворює вона настрої новели? Якщо ви не погоджуєтесь з цим варіантом, доберіть самостійно ілюстрації до цього художнього твору.

«VALSE MELANCOLIQUE»

Ідейно-тематичні домінанти

Судячи з назви, новела «*Valse melancolique*», що в перекладі означає «меланхолійний вальс», має бути присвячена «мистецькій» темі. Але музика, як і у творі «Impromptu phantasie», стала для О. Кобилянської лише приводом до роздумів про проблему жіночого щастя.

Безпосереднім поштовхом до написання новели стали її непрості особисті стосунки з О. Маковеєм. Про автобіографічність твору сама письменниця в листі до нього в 1898 р. писала: «Прочитали-сьте "*Valse melanc.*" і знаєте історію мого життя. Се моя історія. Більше не кажу нічого». Чи здогадувався він, на що так недвозначно натякала письменниця? Напевне, так. Можливо, навіть відчував докори сумління за її розбите кохання, адже першим твором, який підготував до друку на посаді редактора «Літературно-наукового вісника», була саме новела «*Valse melancolique*». Але, як справжній митець, власну

життєву драму О. Кобилянська змогла узагальнити до осмислення долі значної частини українського жіноцтва того часу.

У центрі новели — творчо обдаровані особистості Марта, Ганна та Софія. Вони вибудовують свій маленький замкнений світ, відокремлений від решти, і знаходять душевну рівновагу в мистецтві, що є втіленням гармонії та краси.

Зображення життя трьох обдарованих жінок і є темою новели.

Героїні «Valse melancholique» за своїми характерами різні, але їх об'єднує спільне прагнення бути щасливими. У кожній з них свій ідеал жіночого щастя. Ганна, художниця, за поглядами наймодерніша. Її мета — удосконалення художньої майстерності в Римі, заради чого вона ладна піти на будь-які компроміси. Дівчина відкидає можливість щирого кохання між чоловіком і жінкою й готова побратися з будь-ким, хто створить для неї умови для творчості. Тільки мистецтво може зробити її щасливою. Своє прагнення самореалізації героїня втілює у формулі: *«...як стану цілком своїм паном, — розмахну крилами під небеса»*.

Ганнусина подруга Марта натомість утілює риси традиційної жінки — доброї, теплої, терплячої, хазяйновитої. Для неї прийнятні ролі люблячої дружини й турботливої матері, але водночас вона також прагне самовдосконалення й самореалізації. Своє покликання дівчина бачить в учительській праці, яка найточніше виражала б її материнське ставлення до всього світу. Це про неї Ганнуса каже, що таким жінкам належить царство на землі.

Новий етап стосунків між дівчатами починається з приєднання до їхнього маленького товариства «музики» Софії. Вона лірична й стримана, зосереджена переважно на власному внутрішньому стані. Прихистком від життєвих драм для неї стає музика. Зазнавши в минулому сильних душевних розчарувань в особистому житті, дівчина мріє вступити до консерваторії у Відні й стати піаністкою. Як і Марта, вона прагне кохати й бути коханою, але переконана, що жінка в стосунках не повинна втрачати своє «Я» й має бути гордою.

Кожна героїня — індивідуальність, наділена багатим внутрішнім життям, але коли всі трое живуть разом, між ними складаються особливі стосунки, витончена духовна атмосфера.

ра, у якій вони відчувають себе щасливими. Ідилія швидко розвіюється, варто зовнішнім обставинам увійти в цей камерний жіночий світ.

Ідеєю новели є утвердження думки про вільний вибір жінкою свого життєвого шляху та необхідність створення умов для її самореалізації.

Сюжет і композиція

Мотив вальсу у творі наскрізний і об'єднує всі події в завершене ціле.

У заголовок новели авторка винесла назву музичного етюдю «Valse melancholique», який створила та тричі виконувала протягом твору піаністка Софія. За настроєм він складався з двох частин — легкої і безтурботної спочатку та бентежної й трагічної наприкінці. Своє враження про нього Марта передала так: *«Перша часть — повна веселості і грації, повна визову до танцю, а друга... О, та гама! Та нам добре зна-на ворохобна гама! Збігала шаленим льотом від ясных звуків до глибоких, а там — неспокій, глядання, розпучливе нишпорення раз коло разу, топлення тонів, бій, — і знов збіг звуків удолину... відтак саме посередині гама смутний акорд-закінчення»*. Такий настрої твору ніби віддзеркалював щасливі та драматичні події, які переживала протягом свого короткого життя Софія Дорошенко.

Сюжет твору також має за настроєм виразну двочастинну будову. У першій переважає меланхолійний настрої, життя героїнь тече розмірено й майже одноманітно. Усе швидко змінюється з переїздом до помешкання піаністки Софії. Розповідь стає динамічнішою, напруженішою, що нагнітає передчуття неминучої трагедії. Ворохобна, тобто бентежна гама меланхолійного вальсу стала ніби передчуттям піаністки низки подій у її власному житті, які призвели до фатальної розв'язки — смерті головної героїні.

Сюжет новели складається з кількох подій, що розповідають про неповних півроку із життя трьох інтелектуалок.

В **експозиції** дізнаємося про двох несхожих між собою жінок — Марту й Ганнусю, між якими постійно точаться розмови про кохання та плани на майбутнє. Епізод, коли до них приєднується музикантка Софія Дорошенко, становить **зав'язку** твору. Письменниця спочатку знайомить нас із дівчиною через повідомлення служниці, яка передає своє враження від першої зустрічі з майбутньою квартиранткою. Непривабливі деталі її зовнішнього вигляду: гудзик від пальта, що тримається на одній нитці, покусані рукавички — не справляють на героїнь позитивного враження. Однак Марту вразила зовнішність Софії, у першу чергу її класичний античний профіль. Тому розповідає вона

Ганнусі про «музику» тільки хороше, хоч вона її зовсім не знає. Через такий прийом О. Кобилянська інтригує читача й створює враження загадковості героїні.

Система подій **розвитку дій** сприяє стрімкому розгортанню сюжету новели. Будні трьох приятельок спочатку були гармонійними й щасливими. Вони настроєво нагадували першу, легку, частину вальсу.

Хвороба Софіїної матері ніби відмежовує першу, «світлу», частину новели від подальших трагічних подій. По смерті матері дівчина повертається до подруг, але з цього моменту за кожним рядком твору відчувається передчуття неминучої трагедії. Воно справджується, коли Софія отримує лист від дядька, у якому той відмовляє їй в утриманні. Дівчина не витримує цього удару й помирає, не досягши заповітної мети. Цей епізод є **кульмінацією** твору.

У **розв'язці** стає відомо про кілька років життя героїнь після Софіїної смерті. Марта щаслива у шлюбі, а Ганнуся самотужки виховує сина та вся поринула у творчість.

Як і в новелі «Impromptu phantasie», у «Valse melancolique» О. Кобилянська виступає новаторкою у створенні художньої форми. Словесний твір не лише наповнений музикою, а й звучить, як музика. Це виражається і в ритмічності оповіді з її перепадами від розміреного й неспішного темпу до швидкого й напруженого, а потім знову сповільненого, й у відтворенні симфонії почуттів героїнь, й у напруженій мелодійності слова.

Образи

Музика є центральним образом «Valse melancolique», з неї починається твір: *«Не можу слухати меланхолійної музики. А вже найменше такої, що приваблює душу ясними, до танцю визиваючими граціозними звуками, а відтак, зрікаючись їх незаметно, лється лиш одною широкою струєю смутку!»*. Музика пронизує весь твір, нею він закінчується: *«Не можу позбутися до сьогоднішньої днини думки, що музика позбавила її життя... Одною-одніською, тоненькою струною вбила її!..»*. Музика, крім того, що структурує новелу, виступає своєрідним символом, збагачує художні образи додатковими асоціативними значеннями, посилюючи динамізм сюжету та вплив на читача, розкриває внутрішній світ персонажів. Вона є втіленням мрії про високий і недосяжний світ, виступає захистом від усіх життєвих негараздів, тому героїні й шукають у ній порятунку від драматизму життя. Музика також виражає сильну, горду й водночас ніжну та вразливу вдачу героїнь, тонко відтворює їхні настрої та душевні стани.

Марта — головна героїня, оповідачка, крізь призму сприйняття якої письменниця зображує події. Вона суттєво відрізняється від своїх подруг традиційними поглядами на життя. Авторка не пояснює обставин, за яких формувався її характер, зазначає лише, що вона приятелює з Ганнусею з юних літ. За її терпіння, доброту й прагнення служити ближнім подруга порівнює її з біблійною героїнею Адою і каже, що вона має «*божеське серце, що наказує ближнього любити більше, як себе самого*». Софія порівнює її з тим типом «*тисячок звичайних, невтомно працюючих мурашок, що гинуть без нагороди, а родяться на те, щоб любов'ю своєю удержувати лад на світі*». Та й сама вона про себе зауважує: «*...в мені стільки тепла, що можу ним і інших зогріти*». Можливо, тому її власне «Я» в цьому жіночому тріо завжди на останньому місці. Дівчина стримує імпульсивний характер Ганнусі, уміє уважно вислухати й підтримати Софію, здатна оцінити таланти подруг. Вона не гребує взяти на себе турботи про побут і готова давати уроки іноземних мов, коли господар квартири підвищив платню за оренду. І хоч Ганнуся закидала подрузі її «*міщанський розум*», критикувала за вузькі домашньо-практичні погляди й старосвітські прояви жіночності, але саме ці якості допомагали Марті не раз виручати подругу з неприємних життєвських ситуацій. Така безкорислива любов до ближнього «*без намісли і без претензій до подяки*» робила її щасливою.

Марта не поривається до чогось особливого, її життєві прагнення прості й звичайні. Високо цінуючи мистецтво і його вплив на людину, вищим мірилом щастя вона все ж таки вважає любов. Дівчина мріє про дружну родину, хоче мати хорошого чоловіка. Її кохання до молодого професора, з яким вона відвідує гурток англійської мови, щире й безкорисливе. Водночас вона не обмежується лише клопотами про щодень. Марта готується скласти іспити, щоб стати вчителькою, вивчає іноземні мови, навчається музики й «*перізнних робіт*», які в житті можуть їй знадобитися. Вона так само тонко відчуває красу, як і її приятельки, хоч і не хизується цим. З цього приводу вона зауважує: «*Найменша краса вражає мою душу, і я піддаюся їй без опори*». Такі якості допомагають їй досягнути бажаного щастя, яке втілюється для неї в улюбленій праці та дружній родині.

«*Дразлива і химерна*» **художниця Ганнуся** походила «*з доброї родини*», тому була «*претензійна і розпещена*». Портрет героїні розкриває її артистичну натуру: «*Ясна, майже*

попеляста блондинка, з правильними рисами і дуже живими блискучими очима. Збудована була прегарно...». Як зазначила Марта, «...вона гарна — вона є сама краса, і шкода би втискати ту артистичну закроєну душу в формат пересічних жіночих душ». Ганнуся має витончений, вишуканий внутрішній світ і не сприймає буденне й приземлене, яке, на її думку, руйнує красу. Своє художнє обдарування вона розцінювала, як дар Божий, який здатний змінити світ. Своїй подрузі вона казала, що якби всі розвивали в собі мистецькі обдарування, то «не було б стільки погані й лиха на світі». За артистичний талант професори називали її «найкращою улюбленицею доли». Вона з цим погоджувалася, бо відчувала в собі потужні сили, які дадуть їй змогу піднятися над буденністю.

Відірватися «від ґрунту старих фрагментів», тобто відмовитися від патріархальної поведінки й поглядів, вона вимагала й від Марти. І не стільки для користі подруги, скільки для власного натхнення, щоб «я від часу до часу черпала з тебе якусь скріплючу силу... щось новітнє!». Будучи високої думки про себе, вона дещо з погордою ставиться до Марти за приземленість її життєвих цілей, хоч і любить подругу. Малярка постійно говорить, що Марта не здатна зрозуміти її чуттєву душу: «Ти цього не розумієш. Я — артистка і живу відповідно до артистичних законів, а ті вимагають трохи більше, як закони такої тісно-програмової людини, як ти!».

Ганнуся за поглядами належала до феміністок, які почали з'являтися в західноукраїнському суспільстві. Своє ставлення до чоловіків і ролі сім'ї для жінки вона висловлює так: «Не будемо, приміром, жінками чоловіків або матерями, лише самими жінками. Ти розумієш? Будемо людьми, що не пішли ані в жінки, ані в матері, а розвинулися так вповні». Чи не через такі переконання вона відкидає можливість істинного кохання між чоловіком і жінкою? Вона не переймається тим, що позбавила свого сина щастя спілкуватися з батьком і вважає, що тільки їй належить право виховувати дитину й визначати її долю.

В образі **Софії** О. Кобилянська малює поетичний образ молоді піаністки, для якої мистецтво є способом самовираження й захистом у важких життєвих ситуаціях. Її дитинство минуло в заможній родині банківського працівника. Розорення сім'ї, смерть батька, нерозділене кохання суттєво вплинули на характер дівчини — нервовий і водночас стриманий. Вона була

незвична в усьому. Уже при першій зустрічі Марту вразила її зовнішність: «...темне, лагідно лискуче густе волосся, уложене обережно в грубий вузол, і два рази оксамиткою обвиту голову... Профіль був у неї справді чисто класичний. Чоло й ніс творили одну м'яку лінію... Спадисті її рамена надавали їй ціху¹ якоїсь панськості, певності...». Таким само довершеним Марта сприймала і внутрішній світ дівчини: її «душа немов складалася з тонів і була сама олицетворена музика».

Мистецтво стає засобом саморозкриття, способом відновлення душевних сил героїні, яка зазнала тяжких випробувань у житті. Вихована в заможній родині, після банкрутства й смерті батька вона змушена заробляти уроками. Але найбільше героїню надломило нещасливе кохання. Її любов була небуденна: «Таку широку любов, що мала мене вповні розвинути, ні, розцвісти мала мене, віддала я йому [коханому. — Автори.]. Не від сьогодні до завтра, лиш назавсідги... Мав стати сонцем для мене, щоб я розвинулася в його світлі й теплі вповні...». Для Софії кохання — не лише приязнь і теплі почуття до чоловіка. Вона відчувала, що тільки так можна здобути цілісність буття, розвинути всі свої здібності. Але любов дівчини була «заширокою» для нього, щоб він міг зрозуміти й відповісти взаємністю, тож чоловік попросту, як каже Софія, втік. Чи не є власними роздумами О. Кобилянської міркування героїні про особисті пережиті почуття? Скажімо, у монолозі: «Є рід любові жінок, ... на якій мужчина ніколи не розуміється. Вона для нього заширока, щоби зрозумівся на ній...».

Київський академічний театр юного глядача на Липках запрошує на виставу «Меланхолійний вальс»

¹ Ціху — тут: вигляду.

Любовна драма, яку пережила Софія, виховала в ній гордість, деяку холодну відстороненість від усього, зробила її ніби закам'янілою. Вона навчилася опановувати свої почуття й емоції. Усе своє духовне життя дівчина зосередила на мистецтві. Єдиним її розрадником став музичний інструмент. «*Можу цілу душу віддати резонаторові*», — зауважує вона. Тому Софія прагнула опанувати гру на фортепіано в досконалості. Небуденний талант дівчини, на жаль, не зміг виявитися, бо її не було кому підтримати, покрити великі видатки для здобуття освіти у Відні. Це й призводить до трагічної розв'язки. В образі Софії письменниця втілила неоромантичний конфлікт між високою мрією й неможливістю її досягнути в повсякденному житті.

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Часто від сучасних жінок можна почути про несприйняття проявів чоловічої галантності й традиційного залицяння: «*Мені байдуже, подадуть мені пальто чи ні, двері теж завжди відчиняю сама, а відчинять — от і добре, на такі дрібниці не звертаю уваги. Платити за себе люблю сама — хочу почуватися нікому й нічим не зобов'язаною*».

А як вважаєте ви, чи потрібні сучасній жінці чоловічі турбота, підтримка та розуміння? Свою думку обґрунтуйте.

Прокоментуйте слова Олени Малахової, експертки й тренерки Гендерного інформаційно-аналітичного центру «КРОНА», радниці з питань політики гендерної рівності та антидискримінації в освіті Міністра освіти і науки України: «*Чоловіки є групою, яка володіє привілеями і не хоче від них відмовлятися*». Чи погоджуєтеся ви з цією думкою? Наведіть аргументи.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, чому в підзаголовку твору означено, що новела — «*фрагмент*».
2. Дослідіть роль оповідачки у творі.
3. Поясніть, у чому полягає автобіографічність новели.
4. Порівняйте опис вальсу Шопена у виконанні Софії з композицією новели. У чому їх подібність?
5. Чому авторка неодноразово в характеристиці Софії повторює художню деталь *type antique* (античний стиль)?

- ▶ 6. Поясніть таку художню деталь у творі: Софія носила красиву нижню білизну й водночас мало звертала увагу на свій зовнішній вигляд. Як ця художня деталь характеризує героїню?
7. Схарактеризуйте жіночі образи. Свої думки підтверджуйте цитатами.
8. Визначте проблематику новели. Назвіть її тему та ідею.
9. Проаналізуйте художній час новели та поясніть його роль у творі.
10. Проаналізуйте, як кольорова гама в новелі допомагає розкрити настрої та характери героїнь.
11. Доведіть, що «Valse melancholique» — психологічна новела.

Напишіть есе на тему: «Емансипантка у творах О. Кобилянської: яка вона?».

Читаємо із задоволенням

Життю Ольги Кобилянської українська письменниця **В. Врублевська** присвятила біографічний роман «**Шарітка з Рунгу**». За словами авторки, її зацікавила творча особистість, яка є відомою постаттю в українській літературі. «Вона була жінка, яка замінила життя жінки на перо і папір», — зауважує В. Врублевська. У творі досліджується проблема нереалізованої жінки в родинному, материнському та жіночому сенсі.

Література в колі мистецтв

1. Твори О. Кобилянської упродовж багатьох десятиліть приваблювали кінематографістів. Так, 1954 р. на кіностудії ім. Олександра Довженка було створено фільм за повістю Ольги Кобилянської «Земля». Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. екранізовані твори «Царівна», «Природа», «В неділю рано зілля копала...», «Вовчиха», «Меланхолійний вальс».

Перегляньте один із зазначених фільмів і напишіть про нього відгук.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

1. Інтернет-видання «Гендер у деталях» повідомляє, що «ще 1902 р. французький поліграфіст Альберт Бержере створив листівки, які зображували жіночі професії в майбутньому. Це звичайні заняття для нашого часу, але тоді вони здавалися до абсурду фантастичними. Сама думка про те, що жінка може досягнути успіху в юриспруденції, служити у війську, стати депутаткою, письменницею чи літературознавцем, викликала усмішку. А проте фемінізм уже почав свій хід Європою і згодом утвердився як одна з найвпливовіших течій ХХ ст. в усьому світі, не оминувши й Україну».

Підготуйте матеріал, у якому спрогнозуйте ролі жінки в суспільно-му житті через наступні 50 років.

2. На сайті «Читомо» ознайомтеся з анонсом перекладу книжки «Включайся!» Шерил Сандберг — бізнес-леді, яка входить до ради директорів Facebook. Підготуйте й запишіть тези книжки. Висловте власне ставлення до порушених у ній проблем.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Підготуйте матеріал про видатних феміністок в українській культурі. Який їхній внесок у відстоюванні права жінок на рівноправність із чоловіками?

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК: «ПИСЬМЕННИК, ЩО РВАВ СВОЄ СЕРЦЕ НАВПІЛ»

ВАСИЛЬ
СТЕФАНИК
1871–1936

...те, що я прочитав, було для мене зразком величезного таланту.

*Станіслав Пшибишевський,
польський письменник*

«**Н**е пишть так, пане Стефанику, бо вмрете», — звертався до свого зятя, відомого українського новеліста, його тесть священик Кирило Гаморак. Та й сам письменник добре відчував тягар своєї місії. Кожен його твір — як оголені нерви — був ніби останнім у житті. На ювілеї з нагоди 50-річчя В. Стефаник підсумував своє творче життя такими словами: «*Більше писати не можу, бо руки трясуться і кров мозок заливає. Приступити ще ближче до вас [простих людей. — Автори.] — значить спалити себе*». Але ж уся письменницька праця митця до цієї миті теж була жертвним самоспаленням...

За своє життя В. Стефаник написав небагато: усі його твори помістилися в тритомне видання. Але не кількістю вимірюється внесок письменника в історію культури. За силою болю й пристрасті, яку автор укладав у кожний свій твір, вони посідають почесне місце серед світової новелістики.

Поштова марка України, присвячена 125-річчю від дня народження Василя Стефаника

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Основні віхи життя

Народився Василь Семенович Стефаник **14 травня 1871 р.** в селі Русові в тодішній Австро-Угорській імперії (нині — Івано-Франківщина) у заможній селянській родині. Батько майбутнього письменника був людиною авторитарною, від чого страждали всі члени родини. *«Його самолюбство підказувало йому думку, що земля — це спосіб до всього. Вона дасть йому владу і честь, хоч у тому змаганні від непосильної праці повмирають рідні діти та жінка, будуть терпіти всі ті, кого заженуть на його лани нестатки»*, — згадував далекий родич В. Стефаника В. Костащук.

Хата-музей
В. Стефаника у селі Русів

Але про своє дитинство у сповіді *«Моє слово»* В. Стефаник згадував тепло: *«Я був щасливий. Коли я глядів дитиною на мамині очі, як по них сунулися тихесенько пречисті хмарки щастя, — я був щасливий»*. Мама навчила його співати, вона була його ангелом-охоронцем протягом усього життя. Василь добре пам'ятав той день, коли батько мав відвезти його на навчання до Снятина. Хлопчик гірко плакав, і потайки плакала мама, збираючи дитячі речі. *«Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили. І я ходив тихонько, як біленький кіт»*, — напише він потім про цей період свого життя. І в Снятинській школі, і в Коломийській гімназії чистий і наївний сільський хлопчик зіштовхнувся з несправедливістю — «чорним світом» людей. *«Удома мої батьки ніколи мене не били»*, — писав В. Стефаник в автобіографії. Зате в школі та гімназії він терпів знуцання не тільки від учнів, а й від учителів за те, що селянський син, що розмовляв українською (навчання велося польською та німецькою мовами), що носив селянський одяг. Це приниження переслідувало письменника все життя. *«Здається мені, що я був би іншим чоловіком, якби той стид мене не отруїв»*, — міркував згодом В. Стефаник. Ті приниження викликали в душі майбутнього письменника опір, змушували його наполегливою працею здобути ґрунтовну освіту, стати одним із відомих

письменників у Європі та поставити своє СЛОВО на захист прав простої людини.

У Коломийській гімназії Василь Стефаник знайомиться з **Лесем Мартовичем** й **Іваном Семанюком** (літературний псевдонім Марко Черемшина), майбутніми письменниками. Вони засновують творчу спілку, яку пізніше критики назвали «**Покутська¹ трійця**». Молодики проводять активну роботу серед селян: збирають бібліотеку, у якій налічувалося понад 400 томів, виїжджають у села, розповсюджують літературу й ведуть просвітницьку роботу. Уже в гімназії В. Стефаник розпочинає літературну діяльність. Разом із Л. Мартовичем

Василь Касіян.
Покутська трійця

він пише оповідання «**Нечитальник**» (1888) та «**Лумера**» (1889). Про активну громадську роботу В. Стефаника стало відомо поліції, і його з кількома іншими учнями відраховують із гімназії. Щоб здобути середню освіту, юнак продовжує навчання в Дрогобичі. У цей час він захоплюється ідеями М. Драгоманова та І. Франка, політичні погляди яких справили великий вплив на формування його світогляду, бере участь в «Українсько-руській радикальній партії», заснованій І. Франком.

Уже після складання іспитів за гімназійний курс В. Стефаник дізнається про смерть своєї сестри Марії й вирішує вступати на медичний факультет Ягеллонського університету в Кракові, аби допомагати людям долати хвороби. Та й батько наполягає, щоб син став лікарем. Але скоро Василь розуміє, що помилився у виборі професії. Восьмигодинний робочий день «*серед трупів*», як зізнається В. Стефаник, його мало приваблює, натомість він поринає в бурхливе культурне життя Кракова, який був одним із розвинених мистецьких міст Європи. Письменник багато читає, відвідує театри, знайомиться з новими, модерністськими стилями в літературі. Тут, у Кракові, В. Стефаник товаришує з лікарем і культурним діячем **В. Морачевським**

¹ *Покуття* — територія на Західній Україні між річками Дністер, Прут і Черемош із притоками. Нині — східна частина сучасної Івано-Франківської області.

та його дружиною **С. Окуневською**, українкою, першою лікаркою в Австро-Угорщині, яка здобула вищу медичну освіту у Швейцарії. Подружжя вводить його в коло літературних діячів, зокрема знайомить із польськими письменниками **С. Пшибишевським** та **В. Орканом**, іншими членами «Молодої Польщі», які вплинули на становлення новаторської манери письма **В. Стефаніка**. У Кракові він створює поезії в прозі, новели «*Камінний хрест*», «*Вечірня година*», «*Дорога*», «*Палій*», які кидали виклик літературній провінційності.

У студентські роки письменник не пориває зв'язків із рідним Покуттям. Приїжджаючи додому, він виступає на селянських мітингах, друкує публіцистичні твори на захист прав селян у тогочасних періодичних виданнях. За громадську діяльність 1895 р. **В. Стефаніка** заарештовують, але це його не зупиняє. Він займається активною передвиборною агітацією за **І. Франка** під час виборів до парламенту, зустрічається із селянами та бачить велику нужду рідного краю.

Загальна характеристика творчості

Перший період творчості (1897–1901)

1896–1897 рр. відзначалися для **В. Стефаніка** активною творчою роботою. 1897 р. в чернівецькій газеті «Праця» побачили світ його новели «*Виводили з села*», «*Лист*», «*Побожна*», «*В корчмі*», «*Стратився*», «*Синя книжечка*». Редактор видання **В. Будзиновський** згадував, що професор **С. Смаль-Стоцький** та письменник **О. Маковей**, який відзначався міцними нервами, плакали, читаючи їх. Плакав і сам автор, пишучи. Ось як відтворив творчу майстерню письменника **Богдан Лепкий**: «*Стефанік не писав легко, ані скоро. Довго носився зі своїми літературними задумами, виношував їх... Він брав тему у свою кріпку, як казав, хлопську жменю і витискав з неї всю воду. До останньої краплини. Лишався сам “мнекуш”. З того м'якуша він своїми жилавими пальцями формував постаті людські з таким виразом трагічного терпіння, що нагадувалася група Лаокоона¹. Та робота коштувала йому багато сил і нервів. Як писав, то ходив марний і мрачний, ніби сам переживав те все, що пише. Не тим ста-*

¹ *Лаокоон* — скульптура троянського жреця й віщуна Аполлона роботи Агесандра, Полідора й Атенодора, що експонується у Ватиканському музеї. За міфом, коли він попередив троянців про підступність греків, на нього і його двох синів напали змії. Образ Лаокоона символізує страждання.

вав. Маломовний, скупчений у собі, робив вражіння хорого чоловіка. На такі малі твори (розмірами малі), як він давав, могло йому вистачити сил і нервів, на велику повість — ні. Гадаю, що й читачеві також...

— Оповідаси, і буцім воно легко, — казав, — а зачнеш писати, не йде. Перо робиться таке тяжке, як довбня. Слова тікають від нього, бо воно їх торощить... Плугом легше орати».

Д. Дорошенко¹ наводив враження В. Стефаніка про написання ним новел: «Ви можете зрозуміти, що кожна моя дрібниця, яку я пишу, граничить з божевіллям, і я нікого в світі так не боюся, як самого себе, коли я творю. Ви можете зрозуміти, то я не пишу для публіки, а пишу на те, щоби прийти ближче до смерті».

Після першого успіху В. Стефанік видає одну за одною три збірки: «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901). Своє завдання він бачить не в зміні тематики, а в нових підходах до зображення дійсності. Соціально-психологічні новели автора вихоплювали одну миттєвість із життя простої людини, яка опинялася в драматичній, межовій ситуації. У його письмі немає місця ідеалізації села, розлогим описам, а роль оповідача зведена до мінімуму, бо автор надає перевагу діалогам і монологам. Стефанікова фраза стисла, сильна, кожна новела — це згусток емоцій, ліризму і драматизму. І. Франко про його твори писав: «Та хіба ж Стефанік малює саму нужду селянську? ... Ні, ті трагедії й драми, які малює Стефанік, мають не багато спільного з економічною нуждою; се трагедії душі, конфлікти та драми, що можуть *mutatis mutandis*² повторитися в душі кожного чоловіка, і власне в тім лежить їх велика сугестивна³ сила, їх потрясаючий вплив на душу читача». Письменник швидко став знаменитістю, і вже протягом перших двадцяти років його твори переклали на польську, німецьку, російську, італійську та інші мови.

У 1901 р. В. Стефанік через фінансову скруту обличив навчання в університеті й виїхав із Кракова. На бать-

¹ Дмитро Іванович Дорошенко (1882 – 1951) — український політичний діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф.

² *Mutatis mutandis* — з необхідними змінами.

³ Сугестивний — 1) який впливає на кого-небудь, викликає у когось певні уявлення, настрої; 2) пов'язаний з навіюванням.

ківщині він засновує читальні «Просвіти», як член Радикальної партії агітує на виборах, виголошує промови на вічах. У 1908 р. його обирають депутатом парламенту Австро-Угорської імперії, і протягом десяти років він захищає права українського селянства на державному рівні.

Другий період творчості (1916–1933)

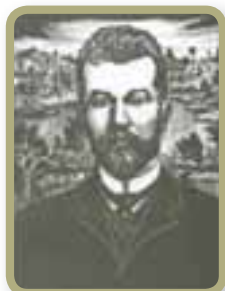
Протягом 1902–1916 рр. у творчості В. Стефаніка запанувала тривала пауза. Викликана вона була й сімейними обставинами, й активною громадською роботою, і творчим виснаженням. Порушити мовчанку письменника змусила Перша світова війна. Відкриває другий період творчості новела «*Діточа пригода*» (1916), у якій зображено трагічну долю дітей у воєнне лихоліття. За другий період письменник написав усього 26 новел. Шість творів десятиліття (1916–1926)

увійшли до його п'ятої збірки «*Вона — земля*». Стилистично його новели стають ще експресивніші, роль оповідача зводиться до мінімуму, а душевний стан героїв часто передається через стислі монологи або діалоги.

В останні роки життя В. Стефанік опублікував ще понад десять творів: «*Нитка*», «*Браття*», «*Серце*», «*Вовчиця*», «*Слава Йсу*», «*Людмила*», «*Каменярі*» та інші.

Особливі почуття відчував В. Стефанік до України, що перебувала під владою Росії, а потім СРСР. У 1903 р. він їде до Полтави на відкриття пам'ятника І. Котляревському, де знайомиться з видатними діячами української культури, відвідує могилу Т. Шевченка. Письменник надихається настроями, що виражали учасники цих заходів, вірить в об'єднання українських земель в одну державу. Друга подорож В. Стефаніка до України відбулася в 1919 р., коли він очолив делегацію представників західноукраїнських земель для участі в об'єднанні УНР і ЗУНР. Письменник болісно переживав захоплення України більшовицькою владою. Правда, вона пробувала загравати з ним: його твори друкували в Радянській Україні, а 1926 р. уряд призначив письменникові пенсію. Однак у 1933 р., навіть терплячи велику матеріальну скруту, митець від неї відмовляється на знак протесту проти великого голодомору, влаштованого більшовиками в Україні.

Життя письменника скінчилося 7 грудня 1936 р.

Василь Касіян.
Стефанік

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Прочитайте біографічну статтю та назвіть 4–5 подій з життя В. Стефаніка, які, на вашу думку, визначають його позицію як громадянина й митця.
2. Поясніть, у чому проявлялося служіння письменником своєму народу. Наведіть кілька прикладів з його життя.
3. Прочитайте спогади Б. Лепкого про В. Стефаніка: *«Він не любив перечеркувати написаного, дописувати, справляти і вигладжувати. Напише речення, прочитає, і як воно йому не подобається, то передре [порве. — Автори.] і кине. Пише наново, поки не вийде сторінка така, як він хотів, така, що на ній ані викинути нічого, ні додати, ні навіть слова переставити не можна. — Бачиш, кілько-то я паперу збавляю, аж гріх. А люди собі гадають, що воно от так собі: сів та й написав. Ая! Тяжкий хліб, і, не дай Боже, письменником бути».*
Спираючись на цю цитату та біографічну статтю, прокоментуйте, у чому виявлялися особливості творчої лабораторії В. Стефаніка.
4. Окрема сторінка біографії В. Стефаніка — це його стосунки з родиною К. Гаморака. У нарисі «Серце» про його трьох дочок митець напише: *«Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки. Ольга — найбільший мій приятель і мати моїх трьох синів. Олена Плешканова — моя вірна приятелька в біді на старі роки — вона виховала мені трьох синів: Семена, Кирила, Юрка».* Опрацюйте додаткову літературу та підготуйте повідомлення про трьох сестер Гаморак, які відіграли в особистому житті В. Стефаніка значну роль.
5. Роздивіться плакат «Василь Стефанік» із проекту «Діячі України» (клуб ілюстраторів Pictoric). Чи зрозуміла вам ідея, закладена автором? Поверніться до обговорення плаката після прочитання новели «Камінний хрест».

Андрій Сакун.
Василь Стефанік

«КАМІННИЙ ХРЕСТ»

Історія написання

З 1898 р. через Краків із західноукраїнських земель на Американський континент котилася хвиля еміграції. За двадцять років — з 1890 до 1910 рр. — туди виїхало понад 300 000 українців, і майже 500 мешканців тільки зі Стефанікового села Русова. Поштовхом до написання новели став дійсний факт, коли земляк письменника перед виїздом за кордон поставив собі на власному полі хрест. Ця подія так вразила митця, що він присвятив темі еміграції новелу *«Камінний хрест»*.

Що приваблювало українських емігрантів за океаном? Щоб цивілізувати заліснені північні території, канадський уряд надавав переселенцям по півгектара землі за передоплату в десять доларів, якщо протягом трьох років вони зведуть собі помешкання та викорчують на ділянці не менше ніж третину лісу. Погодьтеся, умови життя та праці були надзвичайно важкими, але земля манила українських хліборобів і гнала їх в еміграцію.

Митець боляче переживав ці події. Одного разу він привів свого приятеля й земляка Богдана Лепкого на Краківський вокзал і з жалем проводжав емігрантів.

Зі спогадів Б. Лепкого:

«І дійсно, були це наші спільні знайомі, селяни, що перед галицькою бідю втікали за велику воду. Сиділи з жінками й дітьми, з клунками і клуночками на кам'яних плитах, як ластівки перед відлетом на телеграфічних дротах, сиділи здовж перону попід студений мур. Змаргані бідю дома і невигодами в дорозі, помарніли й почорніли, як та земля, що з неї вийшли і від неї тепер утікали, куняли, немов попід плотами тіні. Діти зривалися зі сну, а мами їх зацитькували.

— Цить! Як приїдемо там, то булку тобі куплю таку білу й солодку, як цукор. І дрімбу зі щирого срібла, — обіщувала мама.

А батько тільки спльовував крізь зуби й цікав слова:

— Обіщай, обіщай, щоб те проклинали, ек віросте. Гадаєш, що втікнемо від нашої бідю? Вона за нами, як пес, побіжить, як тіль, за чоловіком піде. Де хлоп, там і бідю.

— А чого ж ми їдемо туди? — питалася жінка.

— Чого? Бо мус. Мус нас жене; тут вже довше витримати тяжко. Там, хоч не краще, то буде інакше.

— *То на таке ти мене витягнув, чоловіче, з села, як тую вишню з землі, з корінням вирвав? Світоньку ти мій, матінко свята! — і жінка в плач.*

А як від'їздили зі своїх сіл, як їх виривало з землі, ніби вітер тую деревину рве. То, небоже, мусить бути написано, але так, як воно було та ще буде.»

Кадри з фільму
«Камінний хрест»

Режисер — *Леонід Осика;*
сценарист — *Іван Драч.*
У головних ролях:
Данило Ільченко,
Борислав Брондуков,
Костянтин Степанков

Ідейно-тематичні домінанти

Конфлікт у новелі відтворює не стільки зовнішню, скільки внутрішню драму Івана Дідуха.

Зовнішній конфлікт пов'язаний із невідповідністю між працею селянина та соціальними обставинами, які перешкоджають йому бути щасливим. Дідух своїм простим селянським розумом збагнув найголовнішу причину еміграції — земля на батьківщині втрачає цінність. Цю думку він пояснює односельцям так: *«Тепер нікому не треба землі, лиш виклів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани, що за землев не згоріли»*. Втрачає також цінність і людська праця: *«А податки накипають: що-с платив лева, то тепер н'єть, що-с їв солонину, то тепер бараболу»*. У знеціненні землі та праці на батьківщині — основна причина, що штовхає селян до еміграції.

Внутрішня драма героя набагато глибша: він повинен емігрувати всупереч своїм бажанням. Батьківський обов'язок вимагає, щоб Іван вивіз родину до Канади, як умовляють його сини. Таким чином Дідуха виривають із тієї системи координат, у якій жив і він, і його предки. Нащадки не хочуть продовжувати традиції, отже, переривається ланцюжок між поколіннями. Усвідомлення цієї кризи поколінь та розставання з рідною землею викликають страшний біль у героя.

Для Дідуха втрата батьківщини перетворюється на велику особисту трагедію, не меншу, ніж смерть. Він звертається до дружини зі словами: «*А то ті, небого, в далеку могилу везу...*». Тому й виніс на горб перед від'їздом на чужину кам'яний хрест і викарбував на ньому своє ім'я та ім'я дружини. Як бачимо, носієм драматичного в новелі стають не стільки зовнішні обставини, скільки сама людина.

Сюжет і композиція новели

Новела складається із семи частин. Художній час, динамічний і напружений, розгортається протягом кількох годин. Автор уникає пейзажів та інтер'єрів, натомість зосереджує свою увагу на відтворенні складного внутрішнього переживання героїв. Розповідь ведеться від третьої особи, але вона не відсторонена й нейтральна. За кожним рядком відчувається велика сила співчуття оповідача до трагедії героя.

Трагічна подія прощання газди Івана Дідуха з односельцями перед еміграцією до Канади становить сюжетний центр новели. В **експозиції** автор у лаконічній формі розгортає практично все життя персонажа, бідне на будь-які події. З неї стає відомо, що Іван після служби у війську повернувся на занедбане батьківське хазяйство й усе життя поклав на кам'яний горб, що дістався йому в спадок. Автор описує тяжку працю Дідуха, який впрягався в роботу нарівні з конем, ба більше, він коня жалів сильніше, ніж себе. Але, попри неймовірні умови життя, відсутність радощів, він був по-своєму щасливий. Це був його вибір і сенс його життя — обробляти успадкований шмат землі. Так В. Стефаник зображує тяглість народної традиції, коли справу батьків продовжували діти, і на цьому тримався світ селянина і, власне, національні традиції.

Але в переломну добу між двома століттями традиції швидко руйнуються. У **зав'язці** твору стає відомо, що сини та дружина, піддавшись загальним емігрантським настроям, умовили Дідуха покинути землю й переїхати до Канади. Таке рішення стало для героя крахом усього його життя. Прощання з односельцями, спочатку скупі емоції героя, які згодом переростають у відчай, становлять **розвиток дії** новели. **Кульмінаційним** епізодом стає танок Івана зі своєю дружиною, у якому виявився весь розпач героя перед розставанням із батьківщиною.

Образ Івана Дідуха

Прототипом Івана Дідуха в новелі був житель села Русова Стефан Дідух.

В. Стефаник про нього згадує так: *«Він дуже не хотів покидати свого каменистого ґрунту, та діти, невістки і доньки не давали йому жити, і він лише тому втік до Канади, щоби могли жити даліше. Він дійсно ще довго жив у Канаді, але писав мені, що все чуже довкола нього і що його ферма йому немила, та його дітям добре поводитьсь».*

Головний герой новели — Іван Дідух — працьовитий селянин, який усе життя віддав своєму кам'янистому горбу. І хоч із зароблених у війську грошей він ще прикупив землі, на якій господарювали його сини й дружина, сенс свого життя герой убачав у тому, щоб підняти той безплідний ґрунт, що дістався йому в спадок від батьків. Працював нарівні з худобою так, що *«і на коні, і на Івані жили виступали»*, не дозволяв навіть курям гребтися в гної, який носив на горб. Тяжка робота зробила його калікою, і за згорблену спину односельці називали Івана Переломаним. Але ця праця дала селянинові й відчуття безмежної сили над природою: *«Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тінь із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягла тінь Іванова, як велетня, схилоного в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбові: “Ото-с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носе, то мус родити хліб!”»*.

Розлучитися з горбом для Дідуха — майже те саме, що втратити себе. За дитиною й ріднею він менше сумував, ніж за ним: *«Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взев з собов у світ»*. Той горб не просто власний шматок кам'янистої землі,

Кадр із фільму
«Камінний хрест»

Ярема Оленюк.
Іван Дідух

він тримав його на світі, надавав, як було зазначено, сенсу його життю. І навіть в останні хвилини перед від'їздом думка про горб не покидала його: *«Аді, стою перед вами і говорю з вами, — звертається Іван до гостей, — а тот горб не виходить ми з голови. Таки го виджу та й виджу, та й умираю буду та й буду го видіти»*. У цих словах — уся трагедія селянина-емігранта. Від того розставання із землею героєві здавалося, що він кам'яніє, тобто втрачає душу. Картина прощання в другій частині видає Іванове сум'яття й хвилювання. Він *«не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів на-вперед себе і хитав головою, як би молитву говорив...»*. Його уривчасті й незв'язні репліки переходять у наступній частині в сповідь про наболіле. Прощання з односельцями перетворюється на прощання з дружиною та світом. Відчаєм віє від Іванових слів, коли він заповідає, як мають селяни кропити свяченою водою камінний хрест на горбі та замовляти в церкві службу за нього з дружиною. І найвищого напруження емоцій досягає фінальний епізод їхнього танцю. У його запрошенні до танцю — *«Ходи, уберемоси по-панцьки та й підемо панувати»* — звучить самоіронія, навіть сарказм. Яке панство може бути на чужій землі? І далі — жодного слова, адже ніяке слово не може передати його душевної розпуки.

Літературознавчі координати

ЕКСПРЕСІОНІЗМ

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в мистецтві (а це і живопис, і музика, і, звичайно, література) зароджується експресіонізм як одна зі стильових течій модернізму. У цей період відбувається бурхливий розвиток техніки, а кардинальні зміни в суспільному житті призводять, на думку експресіоністів, до **дисгармонії, духовної кризи, що прирікає людину на страждання**. Тому вони сприймають світ трагічно, нервово, емоційно, тобто експресивно. Звідси — й назва.

Один із видатних німецький письменник Й. Бехер образно представив експресіонізм як *«напружений, відкритий в екстазі рот»*. Аналогічно осмислював поетику експресіонізму й норвезький художник Е. Мунк у роботі **«Волання»** (інший переклад — **«Крик»**). Свою творчу майстерню він представляв так: *«Писати для мене — це хвороба і сп'яніння. Хвороба, від якої я не хочу звільнитися, і сп'яніння, в якому хочу перебувати»*. Чи не правда, у цих словах багато того, що об'єднує Е. Мунка з В. Стефаником? Та, власне, і з усіма експресіоністами, адже в основі їхньої творчості лежать особисті переживан-

ня митця, викликані певними обставинами життя. Твори експресіоністів пройняті трагічним відчуттям буття, настроєм відчаю, песимізму, викликаним дегуманізацією суспільства, знеособленням у ньому людини та розпадом духовності.

Митці відображали реальність такою, якою вона була, але відтворювали її специфічно, через перебільшені емоції. Окрему подію вони доводили до вселенських масштабів і вивчали психологію людини в цих обставинах. Ось як на прикладі творчості В. Стефаніка цю думку пояснює письменник С. Процюк: *«Покутські селяни у своєму загалі не топили у річці своїх дочок, не вбивали конокрада, не бажали своїй дитині смерті із найглибшого відчаю. Їх життя було сповнене важкої фізичної праці, невеличких статків, своєрідного стоїцизму, мовляв, так Бог дав, і обмеженого світогляду, де не було місця ні великим радощам і екзальтованому ідеалізму, ні великим потрясінням. Але таке існування не надто цікавило письменника. Йому треба було занурень в атмосферу межових психічних станів. Життя і побут покутського села кінця XIX – початку XX віку не можна вивчати за його творами! Бо він не реаліст-побутописець, а співець екзистенційної епілепсії...»*.

Едвард Мунк.
Воляння (1910)

Отже, можемо виокремити такі особливості експресіонізму:

- психологізм і драматизм;
- суб'єктивізм, тобто вираження оголеного почуття митця;
- зображення надломлених, кризових, межових станів;
- відтворення реальності крізь призму авторського сприйняття;
- гіперболізація, гротеск, фантастика, символізм, фрагментарність письма.

В українській літературі експресіонізм започатковано саме Василем Стефаніком.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Визначте проблематику новели В. Стефаніка «Камінний хрест».
2. Назвіть конфлікт новели та поясніть, як автор його втілює.
3. Поясніть символічний зміст образів горба та кам'яного хреста в новелі.
4. Прокоментуйте міркування оповідача з другого розділу: *«То як часом якась долішня хвиля викарбутиє великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя».*

У чому виявляється паралель між образом каменя та життєвими обставинами, у які потрапляє Іван Дідух?
5. Поясніть, чому прощання Івана Дідуха з рідним селом автор зображує як похорони. Наведіть приклади з твору.
6. Схарактеризуйте образ Івана Дідуха.
7. Поясніть назву новели В. Стефаніка «Камінний хрест». Розкрийте її підтекст.
8. Опишіть репродукцію картини Е. Мунка «Воляння». Які ознаки експресіонізму в ній виявилися?
9. Порівняйте стильові ознаки імпресіонізму та експресіонізму. До кожної ознаки доберіть по одному прикладу. У робочому зошиті узагальніть свої спостереження у формі таблиці.
10. Прочитайте та проаналізуйте два уривки з творів. Визначте, ознаки якого стилю в кожному з них домінують (прізвища письменників не вказано).

А. У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відкопи Грицька змерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби-то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він жиє, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило.

То прийшов він вечором додому та й застав дівчата на печі.

— Дедю, ми хочемо їсти, — сказала старша, Гандзуня.

— То їжте мене, а що ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, та й начинейтеси!

Б. Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняв собою весь дім. Там, у жіничиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу по своєму кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху

повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи — вгорі темний, похмурий, важкий, під ним — залитий світлом, із ясними блисками і з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо різке око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом з мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчинку, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оце мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котенятко... Се мені крає серце. Коли б швидше кінець!

11. Наведіть приклади, які підтверджують тезу, що «Камінний хрест» — експресіоністична новела.
12. У чому значення творчості В. Стефаніка?

1. Прочитайте міркування українського режисера О. Саніна, творця відомих фільмів «Мамай» і «Поводир», про еміграцію та емігрантів: «Америка — воістину "країна контрастів", частиною яких я б ніколи не зміг стати. Навіть дуже серйозним режисерам не вдається переступити культурну межу в собі — люди, які десятки років живуть і працюють у Голлівуді, все одно не знімають чистокровні блокбастери. Товариші, котрі протоптують мені стежку на Фабрику мрій, постійно мені говорять, що я їм нецікавий як технолог американського кіно — в них достатньо цього лайна — а от мій спосіб мислення їм якраз цікавий. То навіщо мені переїжджати до Голлівуда?

До того ж, якщо ти незрозумілий в себе вдома, не варто думати, що будеш цікавий в іншому місці. Хоча, насправді, весь світ однаковий, але кіно і люди моєї професії — це не супермаркет. Ми оригінальні своєю позицією, культурою, світоглядом... Навіть боксери, і ті мають національність».

Напишіть есе на одну з тем:

- **Чи варто шукати щастя за кордоном?**
- **Щастя — це місце проживання чи стан душі?**

2. У листі до своєї приятельки письменниці Ольги Кобилянської В. Стефанік зазначав: «Я не люблю інтелігенцію. Для неї я не маю серця. Писати для неї не буду. Не можна любити те, що вродилося тому п'ятдесяти років і є маленьке та до того миршаве. Оправдати я годен, але любити не можу. Я люблю мужиків за їх тисячолітню тяжку історію, за культуру, що витворила з них людей, котрі смерті не бояться. За них я буду писати і для них». Поясніть, у чому полягала суперечність між тим, що В. Стефанік, з одного боку, писав про селян, а з іншого, — читати й розуміти його твори могла лише інтелігенція.

Література в колі мистецтв

1. Перегляньте фільм «Камінний хрест» (режисер **Леонід Осика**) та фільм «Гріх», присвячений історії створення шедевра «Камінний хрест» (режисер **Олесь Санін**, учень Леоніда Осика). Напишіть у робочому зошиті есе на довільну тему про один із них. Доберіть заголовок до свого тексту.

Постер фільму
«Камінний хрест»

2. Історики мистецтва віднаходять паралелі у творах Василя Стефаника й художників Вінсента Ван Гога, Едварда Мунка та скульптора Огюста Родена. Доберіть у мережі Інтернет чи іншій довідковій літературі матеріали про названих митців і проаналізуйте, у чому виявляються ці паралелі. Свої висновки узагальніть у вигляді ментальної карти та зробіть повідомлення в класі.

Вінсент Ван Гог.
Сіяч

Едвард Мунк.
Меланхолія

Огюст Роден.
Урок віри

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

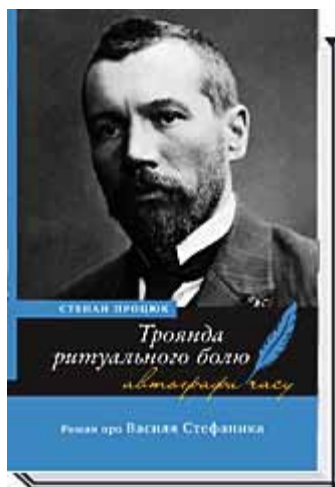
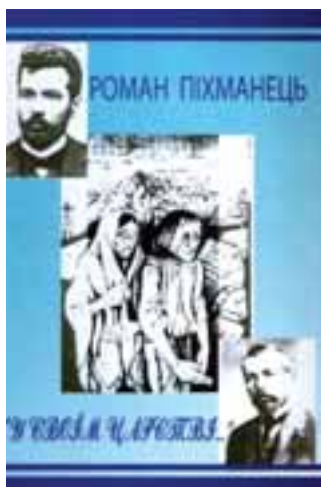
Уявіть собі, що ви — О. Кобилянська. Напишіть від її імені кілька записів в особистому щоденнику про стосунки з В. Стефаником. Прочитайте підготовлені матеріали в класі (за бажанням).

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Прочитайте листування Ольги Кобилянської та Василя Стефаника. Їхні листи — елемент культури тодішньої української інтелігенції. Що для неї характерно? Як ці листи характеризують їх авторів? Підготуйте проєкт на тему: «Яким може бути кохання?». Результати пошуків узагальніть у формі колажу, ментальної карти, драматичної дії за фрагментами листів тощо.

Читаємо із задоволенням

Постать В. Стефаника цікавила дослідників і письменників. Тим, хто хоче дізнатися більше про митця, радимо прочитати книги Р. Піхманця **«У своїм царстві...»** або С. Процюка **«Троянда ритуального болю»**.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО: «ХУДОЖНИК, РОЗИП'ЯТИЙ НА ХРЕСТІ ПОЛІТИКИ»

ВОЛОДИМИР
ВИННИЧЕНКО

1880–1951

Поеднував у собі дві вдачі — митця і бунтаря, дві свідомості — українофіла і соціаліста, дві професії — письменника і революціонера.

Олександр Білецький

«**Історію України не можна читати без броду**». Ці слова належать відомому українському письменникові, художнику й політичному діячеві Володимирові Кириловичу Винниченку. Власне, перефразовуючи їх, можна було б сказати, що біографію В. Винниченка не можна читати без валеріанки. Він пережив стільки, що вистачило б для біографії кількох пересічних людей. У його житті були стрімкі злети й падіння. Він був одним із архітекторів державності України на початку ХХ ст., життєві лінії виводили його на контакти з такими одіозними світовими лідерами, як В. Ленін і Й. Сталін. Водночас він — самобутній письменник, який сміливо шукав шляхів розвитку української літератури, автор понад сотні оповідань і повістей, 14 романів, 23 п'єс і численних публіцистичних статей. Погодьтеся, якби про нього знімали нині художній фільм, то це, напевне, був би блокбастер, — таким насиченим і яскравим було його життя.

Поштова марка України,
присвячена
Володимирові Винниченку
(2005)

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Дитинство й навчання

Народився Володимир Кирилович Винниченко **28 липня 1880 р.** в селі Великий Кут на Херсонщині (нині — Кіровоградщина). Хлопчик був єдиною спільною дитиною Кирила Васильовича та Євдокії Онуфріївни, яка від попередніх двох шлюбів мала ще трьох дітей. Наймолодший у родині, він був пестунчиком у батька, зате мати ставилася до нього дуже вимогливо. Здібний від природи В. Винниченко навчився читати самотужки непомітно для родини. Першим букварем для нього були афіші, які приносив додому старший брат Андрій, працівник друкарні. У сільській народній школі, де він спочатку здобував освіту, на нього звернула увагу вчителька й порадила батькам продовжувати його навчання.

З 1890 р. В. Винниченко стає учнем Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії, яка була на той час одним із найкращих освітніх закладів у Херсонській губернії. У ній вивчали п'ять мов — російську, німецьку, французьку, старогрецьку та латинську, а також — математику, фізику, астрономію. Навчання давалося хлопцеві легко, він був одним із найкращих учнів у класі, а от стосунки з однокласниками та вчителями не клеїлися.

Володимир
Винниченко —
гімназист

Штрихи до портрета

Від природи запальний і справедливий, В. Винниченко часто наминав боки гімназістам, які глузували з його мужицького походження, мови, одягу й поведінки. Свій нестримний характер письменник опише пізніше в оповіданні «*Федько-халамидник*».

Не змовчував хлопець і вчителям, які докладали зусиль, щоб із селяка виховати інтелігента. «*Мы тебя учим на чиновника, а не на свинопаса*», — неодноразово чув він. На знак протесту, як згадував у мемуарах письменник і громадський діяч Ю. Тищенко, «*він [В. Винниченко. — Автори.] навмисне підкреслював те, що походить з селянського роду і свідомо говорив своєю мовою, як з товаришами-гімназістами, так і з учителя-*

ми. Вже тоді в його думках зародилося питання: чому се так, що мова, якою говорять його батьки й більшість людей, забороняється та висміюється? Вже тоді склалася і та думка, що се несправедливо, що забороняють говорити йому безправно».

Протест почав проявлятися в небажанні вчитися, а потім В. Винниченко організовує гурток із числа учнів гімназії на захист їхніх знехтуваних прав. Це рішення не було несподіваним, зважаючи на раннє загострене почуття справедливості юнака. «З дитинства, — писав В. Винниченко у своєму *“Щоденнику”*, — з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдувив його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, — з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависті до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку; потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених...». Як бачимо, уже з ранніх літ (і це почуття він пронесе протягом усього життя!) В. Винниченко перебував під впливом двох почуттів — «любові до українства» й «ненависті до соціального визиску». Через свою поведінку майбутній письменник не отримує атестат про освіту й лише в останній рік XIX ст. у Златопільській гімназії успішно складає екстерном іспити за повний гімназійний курс.

Революційна діяльність

У 1901 р. В. Винниченко вступає на правничий факультет університету Святого Володимира в Києві. Тут він захоплюється революційними ідеями, стає членом «Української студентської громади», бере участь у політичній партії РУП (Революційна українська партія). У 1904 р. В. Винниченко — активний учасник реорганізації РУП в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яка була тісно пов'язана з аналогічною російською партією РСДРП. Як і його однопартійці, він ідеалізує російських соціал-демократів і свято вірить, що після перемоги російської революції український народ автоматично здобуде політичні та соціальні права. Про національне питання на той час мова навіть не йшла, тому що українські соціал-демократи уявляли вільну Україну на правах автономії у складі Росії. За активну

революційну діяльність В. Винниченка після першого курсу відраховують з університету, і лише в 1906 р. він отримав диплом, блискуче склавши іспити екстерном.

За кілька років юнак перетворюється на професійного революціонера. *«Намічається путь на Голгофу, — пише він. — Треба, щоб знову чашу пониження, образ, тривоги, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься “сумлінням”»*. За участь у революційних заворушеннях слідують кілька арештів, служба в армії, арешт за пропаганду соціалістичних ідей серед солдатів. Як зазначає літературознавець В. Панченко, В. Винниченко відчував *«неймовірні психічні перевантаження, добре відомі професійним революціонерам, чия молодість минала в тюремних камерах, у вічному ризикові й вічному напруженні...»*. Але ніщо не спиняє його революційний запал. У листі до українського мецената Є. Чикаленка Володимир Кирилович писав: *«Будьте певні, Євгене Харлампійовичу, що поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати нарівні з передовими націями. Це мета, для якої варто жити й працювати»*.

Початок творчого шляху

Поставити Україну в один ряд з іншими націями В. Винниченко мав намір через революційну діяльність і розвиток красного письменства. Він був переконаний, що художніми творами можна змінити і людську сутність, і суспільство.

Перший період його творчості припадає на 1902–1907 рр. Уже перше друковане оповідання *«Сила і краса»* (1902) привернуло до себе увагу читачів. Є. Чикаленко, який відкрив талант В. Винниченка, відгукнувся про нього так: *«На мою думку, оповідання написано вельми талановито, читається з інтересом, навіть захоплює. Очевидячки, з Вас може виробитись неабиякий письменник. Але Вам треба багато, багато працювати»*.

І молодий письменник наполегливо працює. Один за одним виходять його твори *«Голота»*, *«Боротьба»*, *«Антрепреньор Гаркун-Задунайський»*, *«Біля машини»*, *«Контрасти»* та інші. У них він досліджує проблему людини як соціальної особистості. За стильовими ознаками ранні твори письменника належать до реалістичної прози. У них ще відчутні традиції етнографічно-народницького побутописання, але автор прагне

скинути із себе пута традиційності. Його ранні твори, за словами М. Зерова, «зліквідували народницько-умовний образ села, показавши його розшарування та деформацію старого побуту, вони ввели в поле зору української повісті строкових робітників, економічних і заробітчан, представили в колоритних постатях і солдатську казарму, і жорстоку “халтурність” мандрівної малоросійської трупи...».

У 1906 р. надруковано збірку оповідань В. Винниченка *«Краса і сила»*. У рецензії І. Франко емоційно оцінив її так: *«“І відкіля ти такий узявся?” — так і хочеться запитати д. Винниченка, читаючи його новели, яких в оцій книжці зібрано сім. Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої або ординарно шаблонованої та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом, як саме життя, в суміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості, і відкіля ти взявся у нас такий? — хочеться по кожнім оповіданню запитати д. Винниченка»*.

Опанувавши жанри малої прози, В. Винниченко, за порадою Є. Чикаленка, береться до написання драматичних творів. Він розуміє, що з-посеред інших видів мистецтва найкращі можливості виховати нову людину має новий театр. Для цього драматичній колізії потрібно надати психологічної глибини та пожвавити дію. Головним героєм його творів цього періоду стає революційна інтелігенція. Так 1907 р. з появою драм *«Дизгармонія»*, *«Щаблі життя»*, *«Великий Молох»* розпочинається другий період творчості В. Винниченка. У драматичних та епічних творах цього часу письменник приділяє велику увагу психологічному змалюванню характерів героїв, реалістична манера письма трансформується в неореалістичну з елементами імпресіонізму та символізму. У другий період творчості В. Винниченко ставить перед собою завдання виховати людину нової доби. Стосувалося це насамперед інтелігенції, зокрема професійних революціонерів із її середовища. На думку письменника, застарілі моральні закони, винайдені колись, нищать природність стосунків, перешкоджають людям бути собою, а отже, є перешкодою для досягнення щастя. В. Винниченко художньо досліджує зокрема проблеми мети й засобів револю-

ційної боротьби, неминучості насильства в час суспільних змін, свободи особистості, її відповідальності, вибору між добром і злом, стосунків між чоловіком і жінкою тощо.

Драми В. Винниченка своєю формою та змістом були близькими до європейської «нової драми» — творів К. Гауптмана, Г. Ібсена, М. Метерлінка, А. Чехова. Написані протягом 1910–1913 рр. п'єси «*Базар*», «*Брехня*», «*Чорна Пантера і Білий Ведмідь*», «*Мemento*», «*Гріх*» були поставлені на сценах України й Росії та користувалися великим успіхом.

У боротьбі за незалежність України

Паралельно з активною письменницькою працею В. Винниченко займається революційною діяльністю. У 1907 р. він їде за кордон і повертається з еміграції лише 1914 р. У цей проміжок часу щороку приїжджає до Києва, Харкова, Санкт-Петербурга під чужими прізвищами, а з 1914 до 1917 рр. живе в Україні та Росії з фальшивими паспортами. З поваленням царської влади в Росії та утворенням там Тимчасового уряду в Україні проголошено Українську Народну Республіку. Її головою обрано професора М. Грушевського, а уряд очолив В. Винниченко. Як юрист, він готує всі законодавчі акти нової влади, пише Універсали, у яких спочатку проголошено автономію України у складі Росії. Про той період свого життя В. Винниченко зауважував: «*Воістину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ*».

Члени Генерального Секретаріату — першого уряду України, утвореного Центральною Радою 28 червня 1917 р.

Пригадайте!

Яку інформацію про політичну діяльність В. Винниченка ви отримали на уроках історії України? Яка його роль — політика чи письменника — здається вам важливішою?

З розвитком революційних подій В. Винниченко змінює свої погляди на російську соціал-демократію. Він бачить, що її демократизм закінчувався там, де починалося українське питання. Письменник усвідомлює, що не має змоги розв'язати національне питання у складі Росії. Тому 22 січня 1918 р. УНР VI Універсалом, автором якого був В. Винниченко, проголосує українську самостійність і суверенність. У своєму «Щоденнику» від 16 жовтня 1917 р. письменник зазначає: *«О, Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитроцями, з яким часом, одчаєм, люттю й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть жити наші нащадки...»*.

Після кризи в УНР В. Винниченко виїжджає за кордон і в 1920 р., як глава закордонної комуністичної партії, пише листа Леніну з проханням про зустріч. Будучи прибічником дружніх українсько-російських відносин, він хоче порозумітися з більшовицьким урядом у національному питанні й легалізувати своє повернення в Україну. Ленін погодився зустрітися з В. Винниченком, але потім доручив провести переговори Троцькому і Сталіну. Результати перемовин тільки ще більше розчарували письменника в можливості співпраці з більшовицькою Росією, і 23 вересня 1920 р. В. Винниченко назавжди покидає Батьківщину.

В еміграції

Спочатку подружжя Винниченків мешкало в Німеччині, а в 1934 р. купило в містечку Мужен (Франція), неподалік від Канн, старий занедбаний будиночок. Жили досить скромно й самотньо.

В еміграції починається **третій, досить плідний період творчості письменника**. Відірваний від Батьківщини, він не полишає думки про шляхи її розвитку. Чим може закінчитись

комуністичний експеримент під гаслом «Від кожного — за можливістю, кожному — за потребами» В. Винниченко художньо осмислює в першому в українській літературі соціально-утопічному романі «*Сонячна машина*» (1927). У ньому письменник виходить за національні рамки й намагається осмислити глобальні проблеми людства. Дія в романі відбувається в Німеччині. Головний герой — хімік Рудольф Штор — здійснює відкриття, що заміняє людську працю: під впливом сонячного проміння будь-яка рослинна маса перетворюється на придатні для їжі продукти. Цей винахід має забезпечити людству щастя й звільнення від рутинної виснажливої праці. Але шляхетне, на перший погляд, відкриття призводить до деградації та здичавіння суспільства. Таким чином ідейним змістом твору письменник заперечує комуністичні ідеї насильницького ощасливлення людства та нав'язування йому неперевіраних соціальних експериментів.

Роман мав великий успіх за кордоном. В Україні він витримав три видання й був досить прихильно сприйнятий читачами й критикою. Фантастичну лінію роману «Сонячна машина» В. Винниченко продовжує в драмі «*Пророк*», у якій події відбуваються в Сполучених Штатах Америки, та епічних творах «*Нова заповідь*», «*Вічний імператив*», «*Лепрозорій*». Більшовицькій комуністичній утопії оновлення людства В. Винниченко протиставляє свої філософсько-етичні погляди в трактаті «*Конкордизм. Система будування щастя*».

Варто зазначити, що до 1933 р. в Україні В. Винниченко — популярний письменник. Його активно друкують. Так, у 1932–1933 рр. готується до видання зібрання творів у 28 томах. Але ставлення офіційної влади до письменника змінюється після відкритого листа Володимира Кириловича до Політбюро КП(б)У¹, у якому він різко звинувачує радянську владу й Сталіна в голодоморі та масових репресіях в Україні. В. Винниченка непокоїть люди-

Володимир Винниченко.
Краєвид Мужена

¹ КП(б)У — Комуністична партія більшовиків України.

ноненависницький режим, установлений на Батьківщині, тому останній його роман *«Слово за тобою, Сталіне!»* був спробою *«навести напівбожевільне суспільство на інший шлях...»*. Як і варто було очікувати, до цих ідей в Україні ніхто не прислухався, вони так і залишилися утопічними.

Під час Другої світової війни фашистський режим пропонував В. Винниченку повернутися в Україну й очолити уряд, але митець категорично відмовився співпрацювати з нацистами, за що потрапив у концтабір.

Вічний спочинок письменник знайшов на кладовищі в містечку Мужен (Франція).

«Кохання і любов» Володимира Винниченка

Жінки В. Винниченка любили віддано і відчайдушно і, потрапивши у поле його незбагненої притягальної сили, готові були заради нього на все. Наприклад, Катерина Голіцинська, аналізуючи свої почуття до В. Винниченка, зізнавалася: *«Я колись дійшла до такої слабости, що скажи він одне лише слово — і я пішла б сліпо за ним, куди він би схотів, перевернувши цілком догори ногами своє життя...»*.

А він охоче заводив романи з багатьма жінками, слідуючи в житті своєму ж принципу: *«Кохати можна одночасно двох, трьох, п'ятьох, стільки, скільки вистачить сили тіла і вогню. Любити одночасно можна тільки одного. Врости можна тільки в одну душу, і одна душа тільки може прийняти всю істоту до кінця»*. Любов'ю В. Винниченко називав почуття до тієї жінки, від якої б хотів мати дітей і створити сім'ю. Таку жінку-обраницю він шукав дуже довго. Нею стала Розалія Яківна Ліфшиць. А в ході пошуку єдиної жінки свого життя письменник заводив романи, ставив експерименти із закоханими в нього жінками, спостерігав за розгортанням любовних сюжетів, а потім переносив їх у свої твори. Часом роман-флірт перетворювався на життєву драму чи навіть трагедію. Так сталося з Катериною Голіцинською, яка хотіла покінчити життя самогубством, Софією Задвиною, Марією Барановою, Аллою Пігуловою, Люсею Гольдмерштейн, стосунки з якою завершилися смертю їхнього сина».

Володимир
Винниченко.
Портрет дружини

(За Володимиром Панченком)

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на біографію В. Винниченка, прокоментуйте думку О. Білецького, що є епіграфом до розділу.
2. Підготуйте систему запитань про життєвий і творчий шлях письменника та поставте їх на уроці своїм однокласникам.
3. Роздивіться різні зображення Володимира Винниченка. Яке з них ближче і зрозуміліше саме вам?

Микола
Глуценко.
Портрет
Володимира
Винниченка
(1923)

Володимир Винниченко.
Автопортрет (1929)

Ярко Філевич. Володимир
Винниченко (2015)

4. Визначте риси характеру В. Винниченка, які забезпечили йому насичене й плідне життя. Яким, на вашу думку, має бути сучасний лідер?

Пригадайте!

Що ви знаєте про реалізм у літературі й образотворчому мистецтві? Назвіть його характерні ознаки.

Літературознавчі координати

Реалізм як домінуючий літературний напрям другої половини XIX ст. — початку XX ст. набуває нових якостей. Він трансформується в **неореалізм** — художню течію, для якої характерне поєднання реалізму з модернізмом.

Одним з яскравих представників неореалізму в українській літературі був В. Винниченко.

Неореалізм — **течія модернізму**, яка в нових умовах **актуалізує реалістичний стиль (напрямок)**. Від модернізму він узяв суб'єктивізм, ірраціональність, домінування відчуття й сприйняття як форм художнього пізнання дійсності. Це єдина течія модернізму, яка визнає загальну об'єктивну зумовленість буття, його причинно-наслідковий ланцюг, зокрема, психологічну зумовленість усього суцього.

Це постімпресіоністична течія, прихильники якої відмовилися зображати світ фрагментарно, а писали про будь-які явища як процеси. Відштовхуючись від лірико-імпресіоністичної манери, неореалісти зосередились на внутрішньому світі персонажа.

Художні ознаки: герой, як правило, переживає кризу, кризовий час. Минуле зображується як стале, а теперішнє — дегуманізоване, майбутнє — часто це лише натяки на розплату. Художній простір обмежений, камерний. Неореалісти уважні до конкретних історичних подій, проте ці події для них не головні, а центральним і головним є приватне життя героя, яке розкривається через його психологічні рефлексії на конкретні історичні події. Психологічне обґрунтування героїв водночас спирається на їхні вчинки. Письменник не намагається зобразити, як розвивались події, а змальовує реакцію на них героя (героїв). Зростає роль невластивої прямої мови в розкритті душевного світу людини.

Переважають урбаністичні теми.

Основні жанри — психологічна новела, психологічне оповідання, інтелектуальна й психологічна повість, інтелектуальний та урбаністичний роман.

Володимир Винниченко.
Вітер

«МОМЕНТ»

Один із ранніх творів, у якому В. Винниченко досліджує проблему таємниці стосунків чоловіка та жінки й осмислює проблему людського щастя, — новела «*Момент*» (1910).

Ідейно-тематичні домінанти

Новелу «Момент» присвячено осмисленню проблеми щастя нової, модерної людини, яка є, власне, ключовою проблемою для всієї творчості письменника. Шляхом до щастя, на думку В. Винниченка, є ЛЮБОВ. За кілька кроків від можливої смерті опиняються двоє молодих революціонерів — оповідач і панночка Муся. В один момент життя набуває для кожного з них нового змісту, загострюються їхні реакції, почуття й переживання. Межова ситуація запускає в дію «ядерну реакцію» у свідомості, вмикає біологічну кнопку продовження життя та отримання максимального задоволення від кожної миті.

Темою новели є зображення стосунків двох молодих людей у межовій ситуації між життям і смертю.

Автора цікавить насамперед моральний аспект взаємин між чоловіком і жінкою. Зі змісту твору стає зрозуміло, що психологічні реакції на одне й те саме почуття в них різні. Для оповідача стосунки з жінкою — частина біологічного процесу продовження життя, коли змітаються всі заборони й немає *«треба»* чи *«мушу»*. Його закоханість — це, перш за все, імпульсивний біологічний потяг плоті, необтяженої суспільними умовностями. Але коли панночка пропонує йому більше не зустрічатися, він поважає свободу її вибору й погоджується, хоч розум *«дивувався, протестував в глибині душі...»*.

Натомість для Мусі тілесний аспект кохання є вторинним порівняно з духовним. Моральні принципи й обмеження не дозволяють дівчині відразу кинутися в стосунки з незнайомим чоловіком, хоч вона й відчуває до нього симпатію з першого погляду. Лише екстаз, пережитий, під час переходу кордону, підносить її на вершину щастя, і вона «відпускає гальма», пристрасно цілує юнака й так виражає свої почуття до нього. Але наступна її реакція стає незбагненою для «Шехерезади». Дівчина не прагне до традиційних шлюбних стосунків і створення сім'ї. Навпаки, Муся — дівчина нової доби, покоління,

яке прагне знищити «пошлість» старого життя. Тому вона вважає, що побут зруйнує кохання, а отже, стосунки між чоловіком і жінкою мають закінчуватися там, де починається буденне життя. І саме мить екстазу є щастям, яким потрібно дорожити.

Як бачимо, герої у кризовій життєвій ситуації відступили від типової чоловічої та жіночої моделі поведінки й зробили крок назустріч одне одному. Він — не наполіг на подальших стосунках і виявив повагу до її рішення, вона — перемогла сором'язливість і виявила почуття до практично не знайомого чоловіка. Отже, кожен з героїв подолав стереотипні реакції, набув нового життєвого досвіду.

Ідеєю новели є заклик вийти за межі життєвих умовностей і цінувати кожен мить життя, насолоджуватися ним у всіх проявах.

Сюжет і композиція

Новела побудована у формі ретроспекції¹ — оповіді безіменного персонажа, якого автор умовно називає «тюремною Шехерезадою», про один епізод зі свого життя — перетин ним і панночкою, на ім'я Муся, державного кордону. Сюжет новели динамічний і складається з кількох епізодів, кожен з яких є напруженішим від попереднього. Автор нагнітає настрій і переживання головного героя-оповідача, щоб відтворити його рефлексію на певні події.

Сюжет утворюють два конфліктні вузли — **зовнішній** (перехід кордону та стан між життям і смертю в екстремальній для людини ситуації) і **внутрішній** (стосунки між чоловіком і жінкою). Твір починається з **експозиції**, у якій стає відомо про намір «Шехерезади» якомога швидше перейти через кордон. Провідник Семен Пустун не радить йому ризикувати, попереджує про небезпеку й пропонує почекати в повітці до вечора. Саме там герой зустрічається з панною, що теж має намір перетнути кордон. Епізод зустрічі героїв є **зав'язкою** новели. Події розгортаються стрімко й відтворюють кількагодинний проміжок часу, протягом якого герої рухаються в напрямку до кордону. Небезпека загострює всі їхні реакції та почуття, і між ними виникає закоханість. Ці події становлять **розвиток дії твору**. Епізод безпосереднього перетину кордону є **кульмінацією**, а розставання героїв — **розв'язкою новели**.

¹ Ретроспекція (від лат. *retro* — назад і *specto* — дивлюсь) — пригадування подій, колізій, що передували фабулі або зображені в самій фабулі; один із художніх засобів, за допомогою якого твориться художній час.

Особливістю композиції новели є звуження художнього часу (до кількох годин), і художнього простору (місцевістю в кількох кілометрах від кордону), що є однією з ознак неореалізму. Такий прийом дає можливість авторові сконцентрувати увагу на зображенні не зовнішнього світу героїв, а їхніх внутрішніх станів.

Іншою особливістю композиції твору є наявність подвійного оповідача. Така оповідна стратегія — ускладнена — характерна для неореалізму. Історію короткого кохання чоловіка й жінки переповідає один із ув'язнених, який слухав колись у камері іншого в'язня, «Шехерезаду», що розважав слухачів пригодами зі свого минулого. Звідси — підзаголовок «*Із оповідань тюремної Шехерезади*», що є алюзією на східну збірку казок «Тисяча й одна ніч», у якій дружина царя Шахрияра, на ім'я Шехерезада, розповідає йому щоночі по одній захопливій історії. Такий художній прийом дає можливість авторові ніби зсередини дослідити найтонші порухи душі героя в межовій ситуації й таким чином поглибити психологізм зображення.

Функцію поглиблення психологізму виконує в новелі й пейзаж, що є не лише тлом, на якому розгортаються події, а й служить для виразнення почуттів оповідача. Власне, природу він сприймає відповідно до свого душевного стану: поки юнак не пережив загрози життю, вона спонукала його до філософських роздумів про сенс життя; у щасливі моменти закоханості природа радіє разом із ним і ніби заохочує кохатися; під час небезпеки вона зловісна й застерігає бути обережним. Для пейзажних картин новели характерні ліризм та емоційність, вони виписані широкими імпресіоністичними мазками. Багата кольорова палітра, гама звуків ужита не лише в прямому значенні, а й часто набуває символічного. Скажімо, ліс — це не тільки територія, де ростуть дерева, а й межа, кордон, стіна, за якою — невідомість і небезпека. Він є також символом внутрішніх обмежень у стосунках героїв. Автор відтворює миттєвості буття, звертає увагу читача на неповторність кожного моменту. Отже, пейзаж у творі сприймається крізь призму душевного стану оповідача, що є, по суті, імпресіоністичним прийомом.

Образи

Головну ідею новели В. Винниченко розкриває через стосунки двох революціонерів-інтелігентів — «Шехерезади» та панночки Мусі. Вони символізують собою два начала людини — *чуття* (він) і *раціональність* (вона). Автор не прагне дослідити їхню психологію вичерпно, а вимальовує лише психологічні штрихи особистостей у певній екстремальній ситуації. Розкриваються характери героїв через ставлення до життя і смерті та через інтимні стосунки між ними.

Головна думка, утілена в цих образах, — шлях до щастя пролягає через гармонійне поєднання в людині чуття й розуму.

Головний герой твору сприймає себе як частину живої природи, а значить, на нього як біологічну істоту мають поширюватися універсальні закони цієї природи. Один із них — закон життя і смерті як два аспекти існування всього живого. Тому коли Семен Пустун застерігає «Шехерезаду» від нерозважливості, бо в лісі біля кордону чатує смерть, головний герой її не боїться, адже смерть — це інший бік життя, що природно. Спокійно й навіть легковажно, ніби спостерігаючи ситуацію збоку, він міркує про свою можливу загибель: *«Лежу десь, в якому-небудь яру дикому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружком сидять такі ж самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, всередину, де оселилась смерть»*. Навіть перед кордоном в героя не було *«ні страху, ні суму, ні жалю, тільки... один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всієї істоти з цим призначеним, неминучим»*. Чому? Бо ту смерть чинитиме одна людина іншої, що є протиприродним. Так само протиприродними, на думку героя, є інтимні стосунки між чоловіком і жінкою, скуті умовностями й моральними приписами, які в'яжуть їх по руках. Для нього еталоном стосунків є взаємини кузьок, пташок, *«несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого — людини»*. У них *«нема незаконнородених..., пашпортів, моралів, “уложеній о наказаніях”*». Однак він поважає рішення Мусі, яка пропонує йому розстатися в момент найвищого відчуття щастя.

Панночка Муся є представницею нового покоління жінок. Умови становлення її характеру залишаються поза текстом, у новелі вона представлена вже цілком сформованою особистістю. Дівчина ніжна, жіночна, про що свідчить її портрет. Художня деталь — *«очі, як у зляканої лані, променисті, чисті, великі»* — щоразу відображає інший стан її душі — кокетування, переляк, закоханість. У Мусі, попри міське походження, наявна якась потужна природна сила, що споріднює її в моменти небезпеки чи з диким звіром, чи з прекрасною ланню. У стосунках із «Шехерезадою» вона ніжна й кокетлива, водночас стає рішучою в миттєвості небезпеки й навіть готова позба-

вити себе життя, аби не датися в руки поліції. Можливу смерть панночка сприймає як кінцевий пункт свого існування, але хоче залишатися живою хоч у пам'яті знайомих. Тому й наказує своєму випадковому супутникові в разі її смерті написати вісточку, що вона загинула так, *«як умирають ті, які дуже люблять життя»*.

Наталія Антоненко.
Ілюстрація до
новели «Момент»

Якщо в «Шехерезади» почуття до дівчини виникли відразу, то в неї симпатія переростає в закоханість поступово. Муся не наважується відповісти юнакові на його знаки уваги, адже вони *«всього кілька годин знайомі одне з одним»*. Саме межова ситуація перетину кордону та велике нервово напруження змусили її відкинути всі усталені правила моралі й віддатися пристрасті всього на кілька хвилин. Але, як писав В. Винниченко в прощальному листі до закоханої в нього Алли Пігулової, *«сильна, справжня любов не допускає віддавання другому»*. Так вважають і його герої. І герої роману *«Записки кирпатого Мефістофеля»*, і Муся розуміють, що в подальшому кохання призведе до влади однієї людини над іншою. Наслідком цього стане втрата особистої свободи, що є буденщиною й банальністю. Лише короткий момент поєднання двох вільних особистостей може гарантувати щастя. Звідси й виникає Мусина формула, що **щастя — це лише момент**.

Образи «Шехерезади» й панни змальовані в традиціях неоромантичної естетики. Вони сильні, індивідуально цілісні особистості, що силою духу підносяться над обставинами, заперечують міщанство й виступають поборниками індивідуальної свободи.

Густав Клімт.
Поцілунок
(1908–1909)

Всеволод
Максимович.
Поцілунок (1913)

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Київська академічна майстерня театрального мистецтва «Сузір'я» має у своєму репертуарі моновиставу «Момент кохання» за новелою В. Винниченка з Євгеном Нищуком у головній ролі. На інформаційному порталі «Гречка» про свій задум його виконавці повідомили так: *«Історія про перехід кордону видалась нам вельми привабливою як привід поговорити про наші особисті межі і кордони. Дуже часто особистість спокушається перейти святі границі, натомість жорстко і переконливо дотримується норм мовчазного потурання брехні, насильству і блюзнірству. Вистава ще раз змушує задуматись про скороминущість миттєвостей щастя».*

Організуйте обговорення в соціальних мережах щодо того, наскільки далеко людина може заходити у своїх бажаннях і вчинках. Де має пролягати її особистий кордон? Що є критеріями поведінки сучасної людини?

Література в колі мистецтв

1. В. Винниченко відомий не лише як талановитий письменник, а й художник. Йому належить близько ста живописних робіт, створених переважно в період еміграції. Про здібності В. Винниченка до живопису його вчитель, перший український художник-імпресіоніст Микола Глущенко зазначав: «...*Не маючи високого професійного знання, Винниченко ще з перших своїх малярських кроків дивував своїми осягненнями...*».

Доберіть матеріали про цей аспект таланту письменника та підготуйте презентацію в зручній для вас формі.

2. У 2014 р. режисерка **О. Тесленко** здійснила екранізацію новели «Момент». Перегляньте фільм на каналі YouTube та напишіть відгук на нього.

Постер фільму
«Момент»

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ **1.** Поясніть, чому автор використав у новелі прийом переінакшення Шехерезади-жінки в чоловіка.
- 2.** Чому не вказано імені головного героя твору?
- 3.** Прочитайте два уривки з новели.
  - А.** *Серед свиток була жіноча хустка, а для мене — шапка. Ми мовчки, похапцем одяглись.*
— *Ноги з-під свит видно... Нічого, — муркнув Семен... — Полеми будете йти... Аби здалека не впізнали...*
  - Б.** *Перед нами далеко зачорніла підвода. Пам'ятаю, ми якось разом озирнули одне одного й весело зареготались.*
— *Срунда виходить? — питаюче й зо сміхом сказала панна.*
— *Хм! — безпомічно озирнувся я.*
— *Знаєте що? Давайте сядемо й закриємо ноги. Ніби спочиваємо.*
Чому автор підкреслює таку художню деталь, як ноги?
- 4.** Проаналізуйте, яке ставлення оповідача до інтимних стосунків між чоловіком і жінкою. Що і як відчував оповідач до Мусі? Які художні деталі допомагають передати нюанси цього почуття?
- 5.** Розвиток почуття дівчини до оповідача описано його очима. На яких емоційних станах Мусі герой акцентує свою увагу?

- ▶ 6. Прокоментуйте емоційні стани героїв новели в уривку:
 — *Знаєте, ви надзвичайно гарні зараз! — проти волі вирвалось у мене.*
Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене, й вона за-сміялась:
 — *Я не знаю, що треба сказати на це...*
Нам обом стало якось радісно-ніяково, і ми мовчки швидше пішли до лісу.
Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Іноді тільки озирались назад, перекидалися короткими фразами й, зустрівшись на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі.
7. Прочитайте уривок від слів «А я мовчки дививсь на неї, і чудно мені було якось...» до кінця абзацу та прокоментуйте його.
8. І оповідач, і Муся шукають аналогію в природі для пояснення мотивів своїх вчинків. Назвіть їхні тези та прокоментуйте аргументи.
9. Проаналізуйте символи в новелі. Яка їх роль у розкритті авторського задуму?
10. Дослідіть роль пейзажу в новелі.
11. Поясніть ідейний зміст і визначте проблематику твору.
12. Доведіть, що «Момент» — психологічна новела.
13. Укажіть ознаки імпресіонізму в уривку:
 «*Пам'ятаю, в якомусь кутку повітки тягнулась до землі жовта смуга проміння і здавалась золотою палицею, припнутою до стіни; за повіткою Семен когось ляяв, мабуть, конячинку; в двері видно було, як літали, наче чорні стріли, ластівки. З темних кутків повітки віяло якимсь стародавнім сумом, якимсь журним затишком. Десь з досадою гуділа оса*».
14. У чому полягає новаторство творчості В. Винниченка?

1. Спираючись на новелу В. Винниченка «Момент», напишіть есе, у котрому поміркуйте над проблемою, яким ви уявляєте людське щастя.
2. Зробіть порівняльний аналіз новел М. Коцюбинського «Intermezzo» та В. Винниченка «Момент».

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

За мотивами новели В. Винниченка «Момент» напишіть фанфік. Разом з однокласниками оприлюдніть свої роботи на будь-якому електронному ресурсі для спільного ознайомлення та обговорення.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Прочитайте тринадцять правил конкордизму¹ В. Винниченка:

1. «В усіх галузях життя твого звільняйся від гіпнозу релігії і будь простою часткою природи».
2. «Будь погоджений з іншими, не шкідливими тобі живими істотами на землі й скільки змога бувай у русі, на повітрі, у найближчому контакті з сонцем, рослиною».
3. «Не годуйся нічим, непритаманним природі людини», себто нічим, що «не приготоване на кухні матері природи».
4. «...роби так, щоб кожна твоя дія була виявом погодження всіх або великої більшості головних сил (інстинктів, підінстинктів, розуму, почуття, підсвідомості, волі)».
5. «Будь чесним з собою...».
6. «Будь погодженим в слові і ділі, себто: що визнаєш на словах, те виконуй на ділі. Що проповідуєш іншим, те роби сам у своєму власному житті».
7. «Будь послідовним до кінця».
8. «Не силуйся любити ближніх без власної оцінки і не претендуй на їхню любов, не будучи цінним для них».
9. «Завсіди пам'ятай, що всі люди і ти сам хворі на страшну хворобу дискордизму. Борись із нею не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, поміччю».
10. «Живи тільки з власної праці».
11. «Кохайся, з ким любо кохатися, але родину твори тільки з тією людиною, яку ти всією душею і всім тілом твоїм хотів би (хотіла б) мати за матір (чи батька) дітей твоїх».
12. «Не пануй і не підлягай пануванню».
13. «Будь ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активно відданою клітиною його. І тоді навіть страждання за нього буде тобі за вищу радість».

🔍 Оберіть два–три правила та дослідіть, як вони втілювалися в житті й творах В. Винниченка.

¹ «Конкордизм» (з лат. «погодження») — праця Володимира Винниченка, що була написана ним наприкінці життєвого шляху та є підсумком його поглядів. У цій книзі автор, висловлюючись із приводу найрізноманітніших питань (від гігієни до оптимального політичного режиму), вибудовує утопічну систему побудови щастя людства. За життя автора, твір не був надрукований.

Я — справжній читач, або Перевірємо себе

1. У чому виявилось стильове новаторство М. Коцюбинського?
2. Яка роль символічних образів у новелі «Intermezzo»?
3. Визначте головну думку «Intermezzo».
4. Як у повісті «Тіні забутих предків» утілено суперечність між мрією і дійсністю?
5. Схарактеризуйте фольклорно-міфологічне тло повісті.
6. Чи зображено у творі романтичний ідеал кохання? Чому Івана й Марічку називають «українськими Ромео і Джульєттою»?
7. Поясніть композиційну роль музики в новелах О. Кобилянської «Impromptu phantasie» та «Valse melancolique».
8. Розкрийте, як у новелах О. Кобилянської «Impromptu phantasie» та «Valse melancolique» поєднуються ознаки неоромантизму, імпресіонізму та символізму.
9. Поясніть, чому підзаголовок новели «Valse melancolique» — «фрагмент».
10. Назвіть теми, які є спільними для творчості О. Кобилянської та В. Стефаника. Наведіть приклади творів.
11. Назвіть ознаки психологічної новели (за творами «Камінний хрест» та «Intermezzo»).
12. Назвіть мистецький напрям, який визначає мистецький стиль В. Стефаника. На прикладі новели «Камінний хрест» поясніть його особливості.
13. Визначте тему та ідею новели В. Винниченка «Момент».
14. Прокоментуйте, як у новелі «Момент» традиційній моралі протиставлено вільні стосунки чоловіка та жінки. Як ви ставитеся до цього?

ОБРАЗНЕ СЛОВО ПОЕТИЧНОГО МОДЕРНІЗМУ

Навчальний маршрут розділу

У цьому розділі ви:

◆ **ознайомитесь** з модерністськими тенденціями в українській поезії початку ХХ ст.;

◆ **прочитаєте й проаналізуєте** твори письменників: *Лесі Українки* (Лариси Косач) «Contra spem spero!», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Мріє, не зрадь!...», «Стояла я і слухала весну...», «Лісова пісня»;

Миколи Вороного «Блакитна Панна», «Інфанта»; *Олександра Олеся* (Олександра Кандиби) «З журбою радість обнялась...», «Чари ночі», «О слово рідне! Орле скутий!...», «По дорозі в Казку»;

◆ **засвоїте поняття з теорії літератури;**

◆ **вивчите напам'ять:** «Contra spem spero!» *Лесі Українки*, «Блакитна Панна» *Миколи Вороного*, «Чари ночі» *Олександра Олеся*

◆ **дізнаєтеся** про угруповання «Молода муза», альманах «З-над хмар і з долин» та модерністські пошуки українських поетів у контексті розвитку світової літератури;

◆ **удосконалите вміння** аналізувати поетичні твори, визначати ідейно-художній зміст ліро-епічних творів і характеризувати образи героїв; даватимете оцінку персонажам, використовуючи навички критичного мислення;

◆ **навчитесь** визначати образи-символи, алегоричні образи в поетичних творах та аналізувати їх підтекст;

◆ **розмірковуватимете**, що таке щастя, дискутуватимете про поєднання матеріального й духовного в житті людини, суперечність між мрією, духовністю людини й жорсткою дійсністю, про гармонію людини й природи

ЛЕСЯ УКРАЇНКА: «СЕРЦЕ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ»

ЛЕСЯ УКРАЇНКА
(ЛАРИСА ПЕТРІВНА
КОСАЧ)

1871–1913

Для неї ніколи не стояло питання:
жити для України чи якимось інакше?
Стояло тільки питання: що і як
робити для України?

*Іван Дзюба, філософ,
літературознавець*

...з огляду на її універсальність,
вона може бути прочитана представ-
никами різних націй, різних культур,
і кожен із них буде знаходити щось
своє.

*Володимир Панченко,
літературознавець*

Про Ларису Петрівну Косач, яка увійшла в українську лі-
тературу під псевдонімом Леся Українка, Д. Донцов¹ на
початку ХХ ст. висловив думку, що «вона на цілу голо-
ву переростала хистом майже всіх сучасних письменників,
а лишилася дивно незрозумілою, хоч і респектованою²». Та
й сама поетеса зауважувала, що її твори належать до речей
«хвалимих, але не читомих».

На жаль, українське суспільство протягом тривалого часу
належно не змогло оцінити творчості поетеси. За життя її зви-
нуувачували в космополітизмі³, літературщині й відриві від на-
роду, після смерті — часто прочитували спрощено й припасу-
вали невластивий образ революціонерки. Натомість значення

¹ Дмитро Іванович Донцов (1883–1973) — український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, один із перших керівників Союзу визволення України (СВУ), головний ідеолог українського націоналізму.

² Від французького. «респéкт» — той, кого поважають, визнають.

³ Космополітизм — ідеологія, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне — національним проблемам. Прибічник цих ідей — космополіт («людина світу»).

творчості Лесі Українки для української культури величезне. Вона — освічена людина європейського рівня, яка своєю творчістю сприяла модернізації української літератури, виведенню її з прокрустового ложа народницької естетики, феміністка, зрештою, велика ревнителька України й усього українського.

Пригадайте!

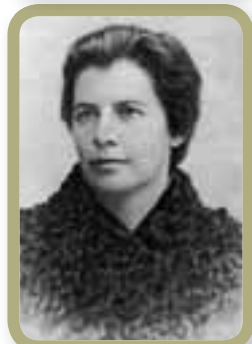
Що ви знаєте про особистість Лесі Українки? Які твори її читали в початковій та середній школі?

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Народилася Леся Українка **25 лютого 1871 р.** в м. Звягелі (нині — Новоград-Волинський) у родині Петра Антоновича та Ольги Петрівни Косачів. Її батько, високоосвічений дворянин, обіймав посаду дійсного статського радника, що, згідно із царським «Табелем про ранги», відповідало військовому званню генерал-майора. У його роду — ушлявлені воїни-лицарі з Герцеговини чи, за іншою версією, сербських земель. У XVII ст. один із предків — шляхтич Петро Косач — служив у війську короля Яна Собеського, а потім переїхав в Україну, де став сотником Стародубського полку на Чернігівщині.

Лесин батько здобув ґрунтовну освіту, навчався спочатку в Петербурзькому, а потім Київському університетах. Він був активним членом київської «Старої громади», яка займалася широкою просвітницькою роботою задля формування національної свідомості народу та активізації визвольного руху в Україні.

Мати Лесі, відома в літературі письменниця Олена Пчілка, «жінка-університет», — одна з перших представниць українських феміністок, «мати українського націоналізму» (О. Забужко), походила

Петро Олексійович
і Ольга Петрівна
Косачі

з родини Драгоманових. Один із її предків — грекза походженням — прибув в Україну й служив перекладачем («драгоманом») у війську Б. Хмельницького. Серед Лесиних предків — Колодяжинський — «перший по гетьмані старшина у війську» та дід Петро Драгоманов, освічена для свого часу людина, поліглот і письменник. Про те, як щасливо збіглися енергії двох родів і народили феномен Лесі України, її небіж Юрій Косач¹ писав так: «...за нею гроно лицарів, що дивляться суворо з портретних рам, в парчевих жупанах, в адамашкових кунтушах і в литих панцерах гучних політь лицарських гетьманів Полуботка й Апостола, за нею гроно... чесних кавалерів і джентльменів українських. А інколи майне поміж них лукавих профіль псевдокласичного поета Лобисевича й провінційного літератора Псьола... Меч і перо, два символи роду Косачів, роду військових і літераторів». Предки мовчазно диктували юним Косачам, зокрема й Лесі, «непохитний моральний норматив для наслідування й утримання», усвідомлення своїх обов'язків перед батьківщиною та народом.

Герб Косачів

Дитячі роки

Освітою й вихованням дітей у сім'ї Косачів займалася переважно Олена Пчілка.

У родині багато читали, діти вивчали мови (Лєся вільно володіла десятима, дві з яких були «мертвими» — давньогрецька й латинська), навчалися музики, ставили вистави. Щоб уникнути русифікації Михайла (старшого сина) й Лесі, Олена Пчілка склала програму, за якою діти здобували освіту вдома. Але — і це було найголовніше! — у молодших Косачів батьки змалку формували переконання про свою єдність із народом. Виявлялося це і в самій атмосфері родини, у повсякденному селянському вбранні дітей (чого не схвалювали інші дворянські родини), і в послугуванні в побуті вишуканою українською мовою, що

Лєся в дитинстві

¹ Юрій Миколайович Косач (1908–1990) — громадський діяч української діаспори, письменник, видавець.

наприкінці ХІХ ст. в дворянських родинах сприймалася як екзотика, і в самому глибинному національному дусі (молодші Косачі грали й спілкувалися із селянами, записували разом з матір'ю фольклорні твори тощо).

Доповнювало Лесине патріотичне виховання також оточення друзів родини. Косачі приятелювали з близькими за духом сім'ями Драгоманових, Старицьких і Лисенків. Як зазначає О. Забужко, «...саме те середовище було по-людськи дуже “теплим” — родинним і зрідненим, наскрізно переснованим живоплетіннями численних кровних, свояцьких і посвячених зв'язків, ...і саме за цією впадкованою “фамільною” моделлю творилася в ньому вже нова “генеалогія” — “не по крові, а по духу”».

Особливе значення для становлення Лесиного світогляду мав її дядько, прогресивний діяч **Михайло Драгоманов**. Саме йому дівчина завдячувала своєю широкою європейською освітою, філософськими й громадськими поглядами, зокрема, на історію як поступ до свободи, релігію тощо. Л. Драгоманова-Шишманова у зв'язку з впливом батька на Лесю називає її його «*духовною дочкою*».

Маючи перед собою приклади громадянської активності та самовідданого служіння українському народові своїх батьків, дядька та всього оточення, Леся й сама рано долучається до цього служіння. Виявляється воно через письменницьку працю. Поетичний талант дівчини пробудився дуже рано. У дев'ятирічному віці (1880) під впливом звістки про арешт тітки Олени Косач Леся написала перший свій вірш «*Надія*», а коли їй виповнилося 13 років, було опубліковано її поезію «*Конвалія*». Відтоді в періодичних виданнях усе частіше з'являються твори юної поетеси.

Початки творчості та громадська діяльність

Незважаючи на тяжку хворобу, перші ознаки якої почали проявлятися ще в дитинстві, Леся Українка багато працює: бере активну участь у культурному й громадському житті, разом із братом Михайлом створює літературний гурток «*Плеяда*», здійснює переклади творів світової літератури, пише власні поезії. У Львові 1893 р. надруковано першу збірку її віршів «*На крилах пісень*», у підготовці якої взяв участь І. Франко. У ній вміщено твори, якими юна поетеса намагалася дорівнятися до свого патріотичного псевдоніма. Звичайно, вірші цієї

Обкладинка першої збірки віршів Лесі Українки

збірки ще не можна назвати новим словом в українській літературі. Пояснюється це тим, що Леся Українка як поетеса формувалася під впливом своєї матері, тому наслідувала в ранній творчості народницькі традиції. Авторка повторює мотиви жалів-голосінь за нещасною Україною, закликає до самопожертви, служіння народові. Але вже в першій збірці юна поетеса знаходить щирі ноти для вираження своїх ліричних переживань.

Варто зазначити, що вибраний Лесею шлях у літературі не був легким — і вона це усвідомлювала. Мистецька доля письменниць часто була драматичною, тому що жінка в другій половині XIX ст. ще не мала прав у суспільстві нарівні з чоловіком. Через такі обставини письменниці зазвичай змушені були ховатися за чоловічими псевдонімами. Леся Українка за порадою матері обирає собі жіноче патріотичне псевдо й тим само свідомо, як показало її життя, обирає шлях служіння народу.

Із часом Лесина поетична муза стає впевненішою й мужнішою. Протягом життя авторки вийшло ще дві збірки ліричних творів — *«Думи і мрії»* (1899) та *«Відгуки»* (1902), на мотиви яких значний вплив справило спілкування Лесі Українки з М. Драгомановим і її захоплення соціал-демократичними ідеями. У них на зміну народницьким образам сіваців, що орють переліг, приходить громадянсько активний і вільнолюбний ліричний герой, готовий до рішучої непокори й протистояння. Як не дивно, але всі три збірки, хоч їх авторкою є молода дівчина, не містять інтимної лірики. В умовах активного поширення соціалістичних ідей Леся на перший план ставить поетичне слово як зброю, яка має служити народу.

Поетеса не тільки декларує свою громадянську позицію у творчості, а й сама бере активну участь у таємному політичному гуртку, членами якого частково були учасники «Старої громади», читає та перекладає марксистську літературу, у листуванні з прогресивними діячами критикує народників, вважаючи, що проповідь просвіти без політичних дій неефективна. Як бачимо, хворобі поетеса протиставляла свою активну діяльність, і, як зазначила О. Забужко, *«...духовно Леся Українка являє собою таки одну з „найздоровіших“ постатей в українській культурній історії»*.

Пригадайте!

Що вам відомо з уроків зарубіжної літератури про зміни в драматургії наприкінці XIX ст.?

На шляху до «нової драми»¹

Переломним для творчості поетеси став 1901 р. У лютому Леся їде до Мінська доглядати за смертельно хворим коханим С. Мержинським, із яким вона познайомилася в Ялті 1897 р. під час лікування. Він — активний революційний діяч, один із пропагандистів марксизму в Україні та Білорусі. Ні родина Косачів, ні Мержинські не схвалювали рішення Лесі доглядати смертельно хворого друга: пара була неодруженою, тим паче Леся нещодавно сама перенесла складну операцію. Але вона не зважає ні на що й два тижні як сестра милосердя проводить біля ліжка коханого. У ніч, коли С. Мержинський прощався з життям, тридцятирічна Леся пише драматичну поему² «*Одержима*», у якій узагальнено знайшли відображення і її стосунки з коханим. Розробляючи сюжет із ранньохристиянської доби про Месію та закохану в нього жінку Міріам, поетеса порушує проблеми самотності, любові й самопожертви та несправедливості світу. Героїня твору — жінка нової генерації, рівна чоловікові. Вона не розуміє, чому в ім'я торжества божественної любові та заради спасіння людей (і її також!) Христос повинен принести себе в жертву й відмовитися від любові людської. Міріам не приймає такої жертви й готова загинути з коханим — і в цьому вона кидає виклик самому Богові, адже тільки з його волі людина народжується й помирає. Але Месія не дає їй цього права і лише закликає любити своїх ворогів. Героїня твору вважає

Сергій
Мержинський
(фото 80-х рр.
XIX ст.)

¹ Авторами «нової драми» в зарубіжній літературі вважають Г. Ібсена, Г. Гауптмана, М. Метерлінка, А. Чехова, в українській — Лесю Українку, Олександра Олеса, С. Черкасенка. Однією з особливостей «нової драми» є зображення дійсності за допомогою символів, що пов'язують два світи: матеріальний — тлінний, та космічний — вічний.

² *Драматична поема* — невеликий за обсягом твір, у якому поєднують-ся жанрові форми драми та поеми.

гріхом, злочином отримати спасіння через смерть Христа, тому приймає смерть від рук тих, кого він урятував своєю смертю, і тим самим зрівнюється зі своїм коханим.

«Одержимою» на початку ХХ ст. починається новий період у творчості Лесі Українки. Поетеса зосереджує увагу на написанні драматичних творів, які вважає центральними у своїй творчості. У такий спосіб вона намагається подолати традиціоналізм і «шароварщину» на українських театральних сценах. З ними в національну літературу приходять новий, активний герой. Як зазначає дослідниця В. Агеева, *«неоромантичний персонаж цієї авторки — бунтар, який перш за все не може прийняти заповідь покірності, слабкості...»*.

Прекрасно обізнана зі світовою історією та культурою, Леся Українка розриває вузькі рамки етнографічно-побутових тем, переносить драматичну дію своїх творів в Іудею, Вавилон, Трою, Єрусалим, Іспанію тощо. Вона осмислює на філософському рівні загальнолюдські проблеми у взаємозв'язку з національними, зокрема такі, як ганебність рабства, боротьба за свободу, взаємини завойовника з підкореним. Водночас у її творах знаходять відображення морально-етичні проблеми обов'язку, догматизму й служіння ідеї, духовного удосконалення особистості та морального занепаду переможців тощо.

Зі сторінок драматичних творів Лесі Українки не завжди буквально, але прочитуються також феміністичні ідеї. За словами Соломії Павличко, *«всі образи драматургії Лесі Українки — від Любові з “Блакитної троянди” до Одержимої, Боярині, Кассандри, Мавки — є варіаціями на теми жіночої трагедії: зради щодо жінок, жіночої самотності, жіночого, часто глибшого за чоловічий патріотизму, жіночої драматичної відданості істині»*.

Осмислити ці та інші проблеми в усій своїй повноті Леся Українка змогла в жанрі драматургії. З-під її пера з'являються драматичні поеми (*«На полі крові»*, *«У пущі»*, *«Вавилонський полон»*, *«Кассандра»*, *«На руїнах»*, *«В катакомбах»* та інші), драми (*«Руфін і Прісцилла»*, *«Бояриня»*, *«Лісова пісня»*, *«Камінний господар»*).

Леся Українка поспішала жити. *«Жоден письменник-чоловік» такої “Сізіфової процедури” б не подужав*, — пише О. Забужко. — *Саме в жіночому первні, віднайденому “духові жіночого роду” український “Сізіф” отримав собі точку опори»*.

Останні роки життя Лесі Українки пройшли в подорожах на лікування до Єгипту й на Кавказ. Померла письменниця 1 серпня 1913 р. в Сурамі (Грузія). Похована на Байковому цвинтарі в Києві.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- ▶ 1. Розкажіть, як родина та друзі вплинули на формування світогляду Лесі Українки. Проясніть, як ви розумієте слова О. Забужко про те, що в родинному та дружньому колі Косачів творилася «вже нова «генеалогія» — «не по крові, а по духу»».
2. Чи погоджуєтеся ви з думкою деяких критиків, що творчість Лесі Українки космополітична й не стосується національної проблематики? Свою думку підтвердьте фактами із життя та творів поетеси.
3. Прокоментуйте слова І. Франка про Лесю Українку: «*Ся хвора, слабосила дівчина, — трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну*». Чому саме так назвав її побратим по перу і чи коректним є таке твердження? Наведіть приклади з життя і творчості поетеси на доказ цієї думки.
4. Розгляньте портрет Лесі Українки роботи художника В. Слепченка. Поясніть, спираючись на факти її біографії, чому поетесу зображено з терновим вінцем на голові. Чому портрет виконано в блакитних тонах?

Володимир Слепченко.
Портрет Лесі Українки

ЛІРИЧНІ ТВОРИ

«CONTRA SPEM SPERO!»

Вірш «*Contra spem spero!*» (з лат. «*Без надії сподіваюсь*», 1890) увійшов до поетичної збірки «На крилах пісень». Як відомо, на час написання твору припадає загострення Лесиної хвороби. Перед дев'ятнадцятирічною поетесою постало питання: скласти руки перед хворобою чи кинути їй виклик і жити повноцінним життям? Лірична героїня, яка зливається з авторкою, не хоче миритися з обставинами і протиставляє їм оптимізм і силу волі. Свої настрої, викликані тяжкими життєвими випробовуваннями, юна поетеса відтворює в заклично-оптимістичному вірші «*Contra spem spero!*».

Перша частина твору побудована на контрастних образах: *осінь, сум — весна, радість; сльози, голосіння — надія, сміх*, що передають загальний фізичний і моральний стани ліричної героїні. І якщо фізично вона знесилена й слабка, то морально — сильна й рішуча до дій. Лірична героїня пов'язує життя з творчою працею, що передає через символічний образ сіяча:

Я на вбогім сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

Алегоричний образ «сумного перелозу» уособлює стан української літератури на той час, а «*квітки на морозі*» — це ті естетичні пошуки нового слова, якого потребувала нова доба. Для ліричної героїні письменницька справа — це передусім тяжка, невдячна робота, втілена в образі сізифової праці, але це її не бентежить, адже вона усвідомлює свою відповідальність перед загалом. Оксиморони «*серед лиха співати пісні*», «*без надії сподіваюсь*» відображають життєву позицію ліричної героїні: викликам долі протиставляти оптимізм і рішучі дії. Звичайно, всі заклики у вірші декларативні, сформульовані у вигляді гасел, у ньому ще наявні традиційні народницькі образи сіяча, гірких сліз, веселої весни, провідної зірки, але в поезії відтворено неоромантичний образ сильної, активної особистості, гото-

Софія Караффа-Корбут.

«Я на вбогім сумнім перелозі...»

вої працювати задля майбутнього. Для цієї поезії характерна афористичність виразу, що стає в подальшому прикметною особливістю Лесиної творчості.

«СЛОВО, ЧОМУ ТИ НЕ ТВЕРДАЯ КРИЦЯ...»

Захист української мови для вітчизняних письменників ніколи не був питанням риторичним чи лише естетичним. Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., інші акти російської влади мали на меті знищити СЛОВО українського народу, яке є втіленням його вільнолюбного духу, а отже, позбавити народ права на саме існування. У зв'язку із цим проблема збереження й розвитку мови для всіх поколінь українських письменників стала надзавданням.

Леся Українка, виховуючись у творчому середовищі, дуже рано зрозуміла вагу слова в справі звільнення народу від духовного, національного та соціального рабства. Так, 18-річна поетеса стає засновницею київської «Плеяди», одним із завдань якої була підготовка видань для народу — перекладів зі світової літератури. У листі до брата Михайла Леся писала: *«Нема що й казати про те, що я візьмуся тепер до роботи так, що тільки ну! Що залежатиме від мене, я все зроблю, ба — що ж мені й робити, як не се! Адже, як би там не було, а література — моя професія!»*. Леся Українка для перекладів вибирала передусім художні твори, які були пройняті духом вільнодумства та вільнолюбства, у такий спосіб намагаючись сформувати в народі подібні риси.

Поетеса осмислювала проблему мистецтва та його призначення в багатьох своїх творах. Тема слова та ролі поета стає однією з важливих у поемі *«Давня казка»*, віршах *«Поет під час облоги»*, *«Зоря поезії»*, *«То be or not po be»* та інших. Авторка усвідомлює високе призначення Поета як виразника дум і сподівань народу, утверджує ідею служіння поета своїй музі й народові.

Поезія *«Слово, чому ти не твердая криця...»* (1896) — гімн поетичному слову як духовній зброї. Вона увійшла до циклу *«Невільничі пісні»* з другої збірки *«Думи і мрії»*. Провідний мотив твору — мистецтво як праця, як дієвий засіб у відстоюванні прогресивних ідей. Поетичне слово, на думку авторки, має стати зброєю в утвердженні нових ідеалів. Ці романтичні ідеали — звільнення особистості, її духовне розкріпачення, здобуття волі. Леся Українка зосереджує увагу на проблемі

відповідальності митця за свою творчість, призначення мистецтва. Риторичні заперечні запитання в першій строфі виявляють рішучу позицію ліричної героїні як активного члена суспільства. Для неї важливо, щоб її творчість стояла на службі прогресивних ідеалів:

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

В останній строфі постає образ «*дужих месників*», які скористаються поетичною зброєю у своїй боротьбі. Як бачимо, на зміну окремим пасіонаріям¹ середини XIX ст. наприкінці віку вже сформувалося ціле покоління вільнолюбних «воєків», які готові підхопити ідеї з рук поетеси й реалізувати їх у рішучих діях. У рядках «*Слово, моя ти єдина зброе, / Ми не повинні загинуть обоє!*» Леся Українка утверджує думку про безсмертя поета, світоглядні ідеї якого втілені в його творчості.

«МРІЄ, НЕ ЗРАДЬ!..»

«**Н**е скрию від тебе, — писала Леся Українка до сестри Ольги, — що бувають у мене хвилини розпачу, коли мені здається, що все даремне, що я от-от упаду на дорозі і важкий хрест задавить мене, але се хвилини тільки, взагалі ж я думаю, що хоч сама не житиму, то завжди буду в силі помагати жити іншим, хто тільки схоче моєї помічі». Як бачимо, попри всі випробування долі, надія в Лесі була сильніша за песимізм.

Сподівання на краще стосувалися не лише особистого життя поетеси, а й передусім надій на перемогу історичної справедливості в питаннях національного звільнення. Під час революції 1905 р. в українського народу з'явився шанс скинути пута російського рабства. Великий оптимізм Лесі Українки втілила у вірші «*Мріє, не зрадь!..*», написаному в цей час. Поезію побудовано у формі внутрішнього монологу ліричної героїні, що звертається до своєї мрії, яку вона ставить у нерозривний зв'язок з життям народу:

Я вже давно інших мрій відреклася для тебе.
Се ж я зрікаюсь не мрій, я вже зрікаюсь життя.

¹ Пасіонарій — особа, що бере активну участь у громадській діяльності.

Анафора «*Мріє, не зрадъ*» звучить як заклинання, молитва про найсокривенніше. Ліричну героїню не лякають «*ні стражданнн, ні горе, ні смерть*», які пов'язані з революційними подіями. У поезії знову з'являється образ СЛОВА, яке тут виступає як енергія думки, що має втілитися в конкретних діях:

Тільки — життя за життя! Мріє, станься живою!
Слово, коли ти живе, статися тілом пора.

Кількаразове вживання окличних речень надає поезії експресії, великої емоційної сили, а символічний образ весни, який з'являється в останніх рядках, виражає історичний оптимізм авторки. До речі, мовознавці стверджують, що слово «*мрія*» — новотвір саме Лесі Українки, і це, напевне, не випадково, адже лише мрія й надія підтримували її протягом такого короткого й драматичного життя, надавали їй сил.

«СТОЯЛА Я І СЛУХАЛА ВЕСНУ...»

Вірш «*Стояла я і слухала весну...*» (1893–1894) увійшов до циклу «Мелодії» з поетичної збірки «*Думи і мрії*». У ньому втілено нові сподівання й творчі плани Лесі Українки. Про надії на краще вона писала в листі до Драгоманових: «*Я тепер в весняному настрої і думками вже не дома, а по світах літаю. Простір для думок великий і планів тьма...*».

У центрі твору — лірична героїня із цілою симфонією почуттів, навіяних весною. Персоніфікований образ весни нагадує фольклорний: вона «*Співала пісню дзвінку, голосну, / То знов таємно-тихо шепотіла*». Ця чарівна пора року співзвучна з настроєм дівчини, надихає її, вселяє надії. Вона постає перед нами надзвичайно ніжною, чулою, душевно витонченою. Через уживання в кожному рядку дієслів авторка створює динамічний, швидкоплинний образ весни. Її настрої та настрої ліричної героїні звучать в унісон, і цим створюють особлива атмосфера, інтимна.

Віктор Бабенцов.
«Стояла я
і слухала весну...»

Роздивіться ілюстрацію до поезії. Як, на вашу думку, вона відображає сутність художнього твору?

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть збірки ліричних творів Лесі Українки та дайте їм коротку характеристику.
2. Поясніть, чому поетеса у своїй творчості велику увагу приділяє громадянській ліриці. У відповіді скористайтеся матеріалом, вивченим на уроках історії.
3. Проаналізуйте поезії «Contra spem spero!», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Мріє, не зрадь!..», «Стояла я і слухала весну...». Визначте художні засоби та їх роль у цих поезіях.
4. Чи можна застосувати визначення «*мужній гуманізм*» для характеристики віршів «Contra spem spero!», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Мріє, не зрадь!..»? Наведіть докази на підтвердження своєї думки.
5. Визначте пафос (емоційну оцінку, емоційне ставлення автора до вираженого у творі) віршів «Contra spem spero!», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Мріє, не зрадь!..».
6. Прочитайте уривок з листа Лесі Українки до сестри Ольги: *«Я не завжди тямлю, за що і через що я кого люблю... Не знаю і, скажу правду, знати не домагаюсь. Люблю і вже. Любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість. У світі стільки несправедливо-прикрого, що якби не було несправедливо-лагідного, то зовсім не варто було б жити. Не від нас залежить поправити більшу половину всесвітньої несправедливості безпосередньо, будем же поправляти її іншою несправедливістю — любов'ю!»*.
Прочитайте зразки інтимної лірики Лесі Українки — «Уста говорять: «він навіки згинув!»», «Ти не хотів мене взяти, полишив мене тут на сторожі...», «Квіток, квіток, як можна більше квітів...», «Твої листи завжди пахнуть зов'язаними трояндами...» (та інші за бажанням). Якою постає в них лірична героїня?
7. Вивчіть напам'ять вірш Лесі Українки «Contra spem spero!».

ПОДИСКУТУЙТЕ З ОДНОКЛАСНИКАМИ

Дослідники припускають, що приватне листування із С. Мержинським Леся Українка знищила, бо розмежовувала особисте й публічне життя.

У наш час ми спостерігаємо, як засобами соціальної комунікації приватне життя і публічних, і пересічних людей оприлюднюється назагал часто в найменших деталях. Як ви вважаєте, чи варто бути відкритим для сторонніх в особистому житті?

«ЛІСОВА ПІСНЯ»

Історія написання. Драму-феєрію «Лісова пісня» Леся Українка написала в Кутаїсі (Грузія) за дванадцять днів під час загострення хвороби. Попри погіршення самопочуття, поетеса переживала неймовірне натхнення, а праця над твором їй *«дала стільки хвилин екстазу, як мало яка інша»*.

Перший варіант «Лісової пісні» Леся Українка завершила 25 липня 1911 р., а в жовтні цього ж року з'явився остаточний текст твору. Поштовою до його написання, як зізнавалась поетеса в листі до своєї матері Олени Пчілки, стала її туга за рідним краєм: *«Мені здається, що я просто загадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку “в умі держала”, ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліси (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечімним вона мені мріяла, як ми там ночували — пам'ятаєш? — у дядька Лева Скулинського... Видно, вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов “слушний час” — я й сама не знаю чому. Зчарував мене сей образ навіки»*. Але буде дуже спрощено думати, що лише спогади про дитинство навіяли Лесі Українці сюжет драми. Глибина ідейного змісту «Лісової пісні» дає підстави стверджувати, що вона йшла до свого вершинного твору протягом усього життя.

Драматичні твори Лесі Українки початку ХХ ст. засвідчили їй відмову від соціально-побутової драми, яка переживала на той час кризу, та її перехід до творення «нової драми» з її філософським та психологічним осмисленням життєвих явищ. Модерністські пошуки символічного узагальнення дійсності вимагали нових жанрових форм, тому письменниця обирає жанр драми-феєрії, який у європейській літературі наближався до *Märchendrame* — драми-казки.

Дерев'яна скульптура Мавки в Музеї «Лісової пісні» на Волині

Літературознавчі координати

Драма-феєрія — це різновид драматичного твору, що має фантастично-казковий сюжет, де поряд з людьми діють фантастично-міфічні істоти та наявні різноманітні сценічні ефекти.

Ідейно-тематичні домінанти

Лесея Українка в «Лісовій пісні» втілює фундаментальні істини буття. Як бачимо з драматичної дії, у світі природи, представленому символічним образом незайманого лісу, панує гармонія й краса. Кожна пейзажна замальовка в ремарках — це свідчення його досконалості. Світ вічний і незнищенний, перегікає з однієї форми в іншу, у ньому немає минулого чи майбутнього. Ця істина є абсолютною для всіх у природі. Так, скажімо, для Перелесника життя постає як «...летюче, все безупинного руху жагуче!». Русалка ж на початку драми про нескінченність суцього каже так:

Владислава Марценюк.
«Лісова пісня»

...не може пара згинути, бо з пари знов зробиться вода.

Так само вічними є і всі істоти у світі природи. Мавка заважає Лукашеві: «Мені здається, що жила я завжди...». Циклічність у природі зображено через повторюваність: «Той, що греблі рве» з року в рік залицяється до Русалки, а Перелесник до Мавки; після закінчення природного колообігу все завмирає (щороку Мавка лягає спати в дупло верби, а на весну оживає), а після зими знову народжується. Цей споконвічний процес народження-життя-смерті-воскресіння символічно узагальнює Мавка у своєму останньому монолозі словами «стане початком тоді мій кінець».

Надає буттю значущості любов у широкому сенсі цього слова. Це і кохання-пристрасть, і любов-творення, і любов-самопожертва, і любов-корисливість. Але тільки через вищу, духовну любов-самозречення і любов-прощення людина може позбутися смертного гріха й досягти духовної досконалості.

У центрі сюжету твору — **любовний трикутник**, у якому головний герой Лукаш опиняється в ситуації вибору між любов'ю високою, духовною (Мавка) та земною, тілесною (Килина). На прикладі долі Лукаша авторка робить висновок про те, що вибір людиною життєвого шляху не визначений долею — вона сама вільна в ньому. І цей вибір може або відкрити їй двері до таємниць духовності та допомогти вирватися з-під гніту матеріального, або заточити її в царство зла.

Олеся Ніколаєць.
З ілюстрацій
до «Лісової пісні»

Цю антитезу Леся Українка розвиває через зображення стосунків Лукаша з Мавкою та Килиною. Кохання юнака з лісною царівною духовне, позбавлене потягу до тілесної насолоди, але водночас воно осяяне неймовірним щастям. Низьким, лише тілесним стосункам «в цьому дуеті закоханих місця нема, це ніби пряме дотикання оголеними душами (Ох!.. Зірка в серце впала! — крикує Мавка “з болем щастя”, коли Лукаш її цілує) та вища... точка пристрасті, котра вже не потребує “посередництва” тіл» (О. Забужко). У цих стосунках багато поезії, високого духовного пориву. Мавчине кохання розвиває духовність Лукаша, розкриває найкращі його риси. У сцені першого побачення і мова Лукаша, і мова Мавки поетична, образна, повна чуттєвості.

Натомість стосунки з прагматичною Килиною «спускають» Лукаша з романтичних небес на грішну землю, ведуть до змертвіння «цвіту душі» героя. Уже перша зустріч із цією жінкою — це торжество фізичного потягу, яке не потребує слів і в якому немає місця духовній любові. Сам демонстративно-закличний вигляд молодиці, її строкатий одяг і заохочувальна поведінка без слів

підкреслюють: тут немає місця почуттям, Килина ніби торгує собою й намагається дорожче продати. Вибравши собі в пару для сімейного життя цю приземлену жінку, Лукаш нищить у собі високу духовність, закладену в кожній людині від народження. Гасне поезія в його душі, що знаходить відображення і в мові — вона стає прозаїчною й буденною.

Але в душі хлопця все ж таки не вмирає потяг до високого ідеалу. Повернувшись додому (фінальна сцена твору), він, затамувавши подих, запитує в Килини, чи нікого не було біля хати, потайки сподіваючись на зустріч із Мавкою. Прозріння приходить до Лукаша після багатьох випробувань і страждань, йому відкривається духовний зір, який дає героєві мудрість. В останній дії про свої духовні трансформації він розповідає дружині:

Я, жінко, бачу те, що ти не бачиш...
Тепер я мудрий став...

Отже, саме через страждання очищується, удосконалюється душа Лукаша й він починає усвідомлювати свої фатальні життєві помилки та справжнє земне призначення.

Отже, у «Лісовій пісні» зіставляються два світи — духовно-гармонійно-досконалий світ природи та дисгармонійно-обмежений світ людини. На прикладі героїв драми Леся Українка досліджує вічну суперечність між високим покликанням людини й неможливістю пізнати сенс свого буття та досягнути ідеалу, що надає трагічності людському існуванню. Ця суперечність становить конфлікт драми.

Цей конфлікт та розвиток дії у творі підпорядковані втіленню провідної ідеї — утвердженню думки про високе покликання людини, її гармонійність, цілісність і безсмертя людської душі.

Валерій Франчук.
Лісова пісня

Сюжет і композиція твору

Особливістю сюжету «Лісової пісні» є поєднання в ній світу природи й людини. Драма складається з прологу та трьох дій, кожна з яких відбувається в різні пори року. Драматична дія розпочинається раною весною. У творі в образі лісу символічно зображено одухотворений світ природи з її водною, земною та повітряною стихіями.

Стихія води на початку твору представлена образами «Того, що греблі рве», Русалки та її батька Водяника. У стосунках закоханої пари — кокетування, нестримна пристрасть, неприхована жага, вільне кохання, необтяжене жодними умовностями. Не зачіпають серця Русалки й «Того, що греблі рве» любовні зради одне одного, легко й невимушено вони освідчуються в коханні. І це зрозуміло: у природі все суще вільне, а її існування швидкоплинне, тому й кохання триває всього мить:

Русалка:
 ... бо я ж тебе люблю!
 (З жартівливим пафосом.)
 На цілу довгу мить тобі я буду вірна,
 хвилину буду я ласкава і покїрна...

Нерозважливу поведінку дочки стримує вимогливий Водяник, який оберігає її від згубних стосунків із коханцем. Русалка прагне скинути пута батьківської опіки й кидає йому: «Я — вільна! Я вільна, як вода!», але змушена підкоритися його волі, почувши погрозу потрапити в царство «Того, що в скалі сидить». Там смерть і небуття, якого все живе боїться й намагається уникати.

У першій дії зображено також *земних і повітряних духів* — Лісовика, його дочку Мавку та Перелесника. Як і «Той, що греблі рве» зваблює Русалку, Перелесник намагається захопити Мавку своєю пристрастю, нагадує їй про минуле кохання й манить у гори спізнати жагу любові та насолоди. Як і в «Того, що греблі рве», пристрасть Перелесника спрямована на продовження циклічності життя.

Але Мавка байдужа до залицянь Перелесника, бо покохала людського хлопця Лукаша. Разом з дядьком Левом він прийшов до лісу вибрати місце для хижки, у якій планує жити з матір'ю. Епізод зустрічі Мавки з Лукашем є **зав'язкою**. Уже перша зустріч двох світів — природного й людського (хоч людина — теж частина світу природи) — показала їх відмінність. Для Лукаша все суще в лісі — мертво, для Мавки живе; люди паруються на віки — кохання ж лісових духів скороминуче й не обтяжене обов'язками; хлопцеві родичі мають напитати дружину — лісові мешканці вибирають собі пару за власним потягом; Мавка не боїться відразу освідчитися хлопцеві у своїх почуттях — він же скутий умовностями стосунків між чоловіком і жінкою, які панують у світі людей. Таку творі закладається конфлікт двох світів — вільного природного й повного умовностей людського. Лісові мешканці дух неволі, що панує серед

людей, відчувають усі: Русалка не терпить «солом'яного духу», а Лісовик застерігає Мавку:

...минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, — там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

Мавка дивується, адже свобода — невід'ємна умова існування в природі:

Ну, як-таки щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!

Сюжетний ланцюг у другій дії становить **розвиток дії**. Уже побудовано хижку, колоситься нивка, Лукаш із матір'ю господарюють у лісі. Їм допомагає Мавка: приносить матеріали для будівництва хати, доглядає корову, пораяється в городі. Але матері догодити, як би не старалась, вона не може. За всіма господарськими клопотами та під материним тиском почуття Лукаша до Мавки холонуть. Коли приходять до них на оглядини Килина, хлопець, захоплений фізичним потягом до неї, відрикається від свого палкого весняного кохання й оголошує матері, що одружується із цією молодницею. Убита зрадою Лукаша, Мавка віддається в руки Марища, адже без кохання її існування втрапило сенс.

У третій дії сюжет розгортається в передзим'ї. З розмови Мавки з Лісовиком стає відомо, що визволення із царства «Того, що в скелі сидить» вона здобула через жертву: Лісовик за зраду перетворив Лукаша на вовкулаку. Але лісова красуня силою своєї любові порятувала коханого й повернула йому людську подобу. Страждання очистили Лукашеву душу й дали йому мудрість і прозріння. Килина ж, якою володіла ненависть до Мавки, силою свого слова перетворила її на суху вербу й хотіла знищити суперницю фізично, зрубавши дерево. На порятунок Мавки кидається її колишній коханець Перелесник й охоплює її полум'ям. Ця подія є **кульмінацією** твору. Фінальна сцена зустрічі Лукаша й Мавки огорнута смутком: Лукаш усвідомив увесь трагізм стосунків із коханою.

Софія Караффа-Корбут. З ілюстрацій до «Лісової пісні»

Образи «Лісової пісні»

Образ Мавки

Символом гармонійної людини є у творі **Мавка**. Вона — вічний лісовий дух. Мавка прокидається після зимового сну від звуків Лукашевої сопілки. Саме музика зачарувала її та налаштувала на кохання. Музика як символ гармонії з'являється у творі не випадково. Ще Піфагор вразив древній світ твердженням, що космос ідеально влаштований, він гармонійний, а небесні тіла рухаються одне відносно одного з такою точністю, що породжують ледве чутну музику. За Піфагором, вона така тиха й невловима, що її можуть почути лише духовно чисті люди, яких не поглинули матеріальні клопоти. Отже, кохання між Мавкою й Лукашем виникає не випадково: обоє налаштовані на спільні космічно-гармонійні енергії, а мелодія сопілки, влітаючи у багатоголосий оркестр весняного пробудження, видобула гармонійні космічні ноти.

Наталія Лопухова.
Мавка

Дослідниця Н. Зборовська у своїй праці «Моя Леся Українка» зауважує, що Мавка — істота з тонко розвиненим почуттям краси: *«вслухоючись у гру Лукашевої сопілки, вона зізнається Лісовикові, що хоче побачити людського хлопця, бо він — “певне гарний”*. *“Чи гарна я тобі?” — це зустрічне питання дуже вагоме в Мавчиній любові. Адже бути гарною — це мати гарну, тобто поетичну душу»*.

Мавка при першій зустрічі покохала Лукаша, але відчула відмінність людського світу від лісового. Хлопець соромиться зізнатися, що вона його вабить, дозволяє родичам вибрати собі дружину. Але їй подобається, що люди пошлюблюються навіть, чого немає серед лісових мешканців. Сама Мавка відкрита для стосунків, вона не соромиться сказати коханому, що він для неї *«світ, миліший, кращий, ніж той, що досі знала»* вона. Так лісова царівна кидає виклик людським умовностям, коли тільки чоловік міг освідчуватися в коханні. Тонко відчуваючи

душу Лукаша, Мавка бачить невідповідність його таланту умовам життя:

Я тебе за те люблю найбільше,—
чого ти сам в собі не розумієш,
хоча душа твоя про те співає виразно-широ
голосом сопілки.

Кохання рятує Мавку від самотності, яку вона завжди відчувала, ба більше — дає їй душу, тобто робить її людиною. Якщо в першій зустрічі після Лукашевого поцілунку Мавка із жалем видихає: «*Ні, я не можу вмерти... а шкода...*», адже вона дух, а отже, безсмертна, то надалі кохання, олюднивши її, дає їй можливість спізнати не тільки насолоду, а й страждання. Вона навчилася, як люди, плакати, коли дізнається про зраду коханого, та навіть зомліти й умерти, кружляючи з Перелесником у танку: «*Годі!.. пусти мене... Млію... вмираю*», — вигукує вона як смертна жінка.

Намагаючись урятувати своє кохання від краху, Мавка готова поступитися всім, що було її сутністю — перш за все волею. Вона ладна служити наймичкою в Лукашевої матері, замінити опатне вбрання на повсякденні селянські строї, терпіти неласкаві відповіді коханого:

Ти розкажи мені, я зрозумію,
бо я ж тебе люблю, — каже вона коханому.

Почувши, що Лукаш хоче свататися до Килини, Мавка на деякий час відступається від нього, адже почувається зраженою, і віддається в царство мертвих «Того, що в скалі сидить». Вона відрікається від життя, бо втрачає його сенс. Але, почувши завивання коханого-вовкулаки, дівчина знаходить у собі сили звільнити його від покарання. Як бачимо, на Лукашеву зраду Мавка відповідає всепрощенням, замість помсти повертає його до життя. Так Леся Українка переходить від розуміння стосунків чоловіка й жінки як інтимного почуття (кохання) до більш загального почуття духовної любові, яка підносить людей на вищий рівень взаємин. Така любов дарує і Мавці, і її коханому можливість очиститися, удосконалитися духовно. Фінальна сцена, коли Килина перетворює суперницю на суху вербу, а потім Перелесник, прагнучи урятувати її, накидається на неї вогнем, символічна. Утрачаючи тіло, Мавка зберігає безсмертну душу, яка навесні наступного року знову повернеться новим втіленням.

В. Агеева звертає увагу на ряд перевдягань / перевтілень Мавки протягом твору та наголошує, що *«нова іпостась відзначається якраз відповідним, знаковим і значущим вбранням»*. Так, під час першої зустрічі з Лукашем щаслива й вільна героїня вбрана в осяйний природний одяг, що міниться всіма барвами. Пізнім літом, коли Мавка готова пожертвувати свободою заради щастя й коли згасає кохання, вона одягнена в недоноски покійної Лукашевої сестри. Зрештою, перевтілення у вербу, а потім її загорання символічно показує готовність перейти до нового циклу життя. У цьому акті — глибинний смисл «скидання» людиною через смерть тілесної оболонки заради того, щоб удосконалити душу, досягти духовної зрілості та возз'єднатися зі своїм Творцем¹.

Образ Лукаша

Образ Лукаша у творі зображено в розвитку. У першій дії це *«дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче»*. Мистецьке обдарування робить його сильним, як казкового героя: своєю музикою він пробуджує природу, додає до її потужної весняної сили нового струменя — і тоді на голос сопілки *«відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика рожка, біліє цвіт калини, глід соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина проявляє ніжні квіти»*. Сила музики, як бачимо, магічна. Саме поетична душа Лукаша й привабила до нього Мавку та пробудила між ними кохання. Лукаш це почуття переживав уперше. Сором'язливий і недосвідчений у стосунках із жінками, він більше слухає, ніж говорить, і навіть там, де його переповнюють почуття, не наважується про них сказати, хоч зізнається, що *«любощі такі солодкі!»*. Але почуття захоплює його, і він, віддавшись пристрасті, дивується *«чудною»* мовою Мавки, збирає світлячків, щоб перетворити свою кохану на царівну, цілує й пестить її.

Наталія Лопухова.
Лукаш і Мавка

¹ У східних релігійних ученнях цей процес перевтілення людської душі в багатьох життях відомий під назвою *реінкарнація*.

Але ці почуття із часом гаснуть. Постійні клопоти по господарству та материне невдоволення остуджують його ставлення до лісової царівни. Через кілька місяців після першого побачення хлопець досить грубо відповідає на Мавчині слова, а на її застереження: *«Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виростало кохання наше!»* — у відповідь сухо сміється. Він не усвідомлює сам, яким даром володіє. Мавка ще намагається поборотися за свого коханого, прагне воскресити в його пам'яті весняну пристрась — але марно. Лукаш сприймає їхні стосунки крізь призму *«хто кому більше завинув»*. На Мавчині дорікання відповідає: *«Була надія, що віддячусь потім»*. Мавка розуміє, що кохання вимірюється глибиною почуттів, тому відповідає:

Ти дав мені дари,
які хотів, такі були й мої —
неміряні, нелічені...

Але Лукаш не розуміє цих слів, йому важливіше догодити матері, тому й кидається в нові стосунки з Килиною. В них немає поезії й краси, вони побудовані на вигоді: Килині потрібен чоловік, щоб дававладу хазяйстві, Лукашеві — стараннай здорова жінка-робітниця. Тому й перше побачення Килини з Лукашем нагадує сцену купівлі-продажу: жінка вихваляється, яка вона сильна й вправна господиня, а чоловік ніби прицінюється, чи якісний

товар купує. Чи може бути щастя в сім'ї, побудованій без щирого почуття кохання? Відповідь — у подальших подіях. Не осяяна справжнім почуттям, родина швидко руйнується, а Лукаш за зраду своєму справжньому коханню карається перетворенням на вовкулаку.

Прозріння приходить до нього тоді, коли Мавка силою своєї любові повертає йому людську подобу. У цій сцені пробуджується істинна чоловіча душа. Через страждання Лукаш отримує те потойбічне таємне знання, яке досі було йому недоступне. У розмові зі своєю Долею Лукаш зізнається, що ще шукає втраченого раю, але Доля йому від-

Олег Шупляк.
«Лісова пісня. Леся Українка»

повідас: він сам занастив своє життя, зневаживши дивоцвіти душі. Та Лукаш це вже й сам розуміє. Через великі страждання в чоловіка відкривається здатність бачити таємні знання.

У кінцевому епізоді Мавка вдихає в Лукаша надію: головне — зберегти «цвіт душі», яка безсмертна, а тіло — то її оболонка, яка воскресне в наступному життєвому втіленні.

Образ дядька Лева

Світлими й теплими тонами зображений у творі дядько Лев — добрий охоронець лісу. Він мудрий і досвідчений, володіє тими сакральними, таємничими знаннями, які можуть поєднувати світ людський зі світом тонким, міфологічним. Свідченням тому є ті казки, які дядько Лев розповідав Лукашеві.

Він уміє жити в злагоді із силами природи:

Я, небоже, знаю,
як з чим і коло чого обійтися:
де хрест покласти, де осику вбити,
де просто тричі плюнути, та й годі.

Він єдиний з-поміж людей розпізнав, що Мавка має добре серце, захищав її від гніву своєї сестри, та й не заперечував проти шлюбу Лукаша з лісовою царівною. Заступаючись за Мавку перед своєю сестрою, дядько Лев зауважує: *«треба тільки слово знати, то й в лісовичку може уступити душа така самісінька, як і наша»*.

Дядько Лев — охоронець предковічного дуба, що в драмі символізує міфічне дерево життя. Поки стоїть дуб, доти неперервним буде життя і всі його рівні: високий небесний, серединний людський і низовий потойбічний. Ніякі гроші не могли його спокусити продати дерево. І лише після смерті дядька Лева Килина й Лукашева мати, погнавшись за миттєвою вигодою, знищили той дуб, а з ним — і своє життя.

Про примітивне існування з метою збагачення будь-якою ціною сама Килина зізнається:

Дерев'яна скульптура дядька Лева в урочищі Нечимне

Та я б і цілий ліс продати рада
або протеребити, — був би ґрунт,
як у людей, не ся чортівська пуца.

Як зазначав літератор В. Петров, *«дядько Лев завжди добрий, щирий, вірний своєму слову, він розуміє красу й силу лісу, охороняє його до самої своєї смерті. Зате й природа та всі її створіння шанують дядька Лева, бо він є живим прикладом гармонії у взаємовідносинах людини і природи. Дядько Лев виступає розумним володарем сил природи, який живе у злагоді з нею. Ця постать символізує силу розуму і доброти, невичерпність джерел народної творчості...»*.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про історію написання драми-феєрії «Лісова пісня». Поясніть, у чому полягають особливості жанру твору.
2. Визначте особливості композиції «Лісової пісні» та назвіть елементи сюжету.
3. Драма-феєрія починається з позасюжетного елемента — прологу. Зазвичай у пролозі коротко зображуються подальші події або змальована одна подія, яка розкриває першопричини подальших колізій. Поясніть, яка роль прологу в «Лісовій пісні».
4. Зверніть увагу на ремарки та поясніть їх роль у драмі. Чим вони відрізняються від ремарок у п'єсах І. Карпенка-Карого? Наведіть приклади.
5. Порівняйте образи Мавки та Килини. Які ідеї символічно вони виражають?
6. Схарактеризуйте образ Лукаша. У чому трагізм цього персонажа?
7. Проаналізуйте зміст фінального монологу Мавки та поясніть його значення для розуміння ідейного змісту твору.
8. «Лісова пісня» — неоромантичний твір. У чому виявляються особливості цього напрямку у творі?
9. Назвіть образи-символи у творі та поясніть їх значення.
10. З уроків зарубіжної літератури пригадайте особливості «нової драми»: актуальна проблематики; новий тип драматичного конфлікту; аналітична композиція драми; широке використання підтексту; збільшення значення ремарок; відкритий фінал; зміни у сценографії.
Проаналізуйте, які з них наявні в драмі «Лісова пісня».
11. Компанії FILM.UA й Animagrad готують мультфільм за мотивами драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». Сюжет його планують дещо змінити, зокрема, фінал твору зроблять щасливим. Поясніть, як така зміна вплине на ідейний задум твору. Чи не вважаєте ви, що зміст «Лісової пісні» таким чином буде примітивізовано? Поясніть свою думку.

«Історію Мавки може тільки жінка написати», — ділилася в листі своїми думками Леся Українка з матір'ю. Спираючись на текст «Лісової пісні», прокоментуйте цю тезу поетеси.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Цікаво, що для наших сучасників постаті класиків української літератури аж ніяк не в минулому. Ось, скажімо, як уявляють двох подруг — Леся Українку та Ольгу Кобилянську — автори проекту «Класики в моді».

А якою могла би бути Леся Українка як користувачка соціальних мереж, наприклад, у Фейсбуці? Розробіть сторінку від її імені та наповніть фото-, відео- та / чи документальними матеріалами, «Лесиними» коментарями про актуальні події сучасного життя.

Так Google відзначив 145-річчя від дня народження Лесі Українки. Як ви вважаєте, чи можна «Лісову пісню» назвати українським культурним брендом? Чому?

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Якось Леся Українка сказала: «Якби я не була українкою, я б стала грузинкою». І це були не звичайні пафосні слова. Чимало сторінок у біографії Лесі Українки пов'язано з Грузією. Пропонуємо вам розробити туристичний маршрут місцями, які пов'язували велику українську поетесу із цим благодатним краєм. Оформіть і проілюструйте свої матеріали у вигляді буклета, організуйте його обговорення з однокласниками.

2. Окрема сторінка життя і творчості Лесі Українки — музика та український фольклор. Якби не хвороба, Леся могла б стати видатною піаністкою або навіть першою українською жінкою-композитором. А усною народною творчістю поетеса цікавилася ще з дитинства. Фольклорні твори вона записувала з матір'ю, потім досліджувала зі своїм чоловіком Климентом Квіткою. Вивчіть цю сторінку біографії Лесі Українки та узагальніть свої пошуки у традиційних (відгук, реферат, есе) або нетрадиційних формах (інсталяція, саунд-арт — про їх особливості дізнайтеся з джерел Інтернету).

Література в колі мистецтв

1. Драма Лесі Українки «Лісова пісня» приваблювала багатьох митців. Так, композитор **М. Скорульський** написав музику до однойменного балету, **В. Кирейко** — до опери, а режисер **В. Івченко** в 1961 р. здійснив екранізацію «Лісової пісні».

Відвідайте театр або перегляньте на каналі YouTube один із названих творів і напишіть відгук на нього.

Балет «Лісова пісня»
у постановці Донецького
академічного державного
театру опери та балету імені
Анатолія Солов'яненка
(2012)

2. Розгляньте репродукції картин Софії Караффа-Корбут (1), Івана Труша (2) та Юрка Журавля (3). Опишіть, якою в уяві кожного з митців постала Леся Українка.

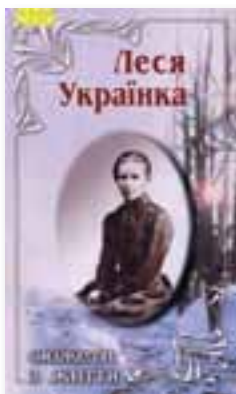

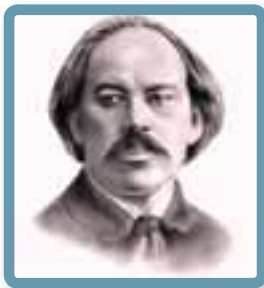
Читаємо із задоволенням

На оригінальних документах і фотознімках побудовано книгу «**Леся Українка: сюжети з життя в ілюстраціях і документах**» (автори-упорядники **Н. Чіп, І. Веремєєва**). У ній — розповідь про поетесу, її життя, коло її близьких та друзів, середовище, що живило й надихало талант поетеси.

Доповнить і розширить також ваші знання про Леся Українку книжка **Н. Зборовської «Моя Леся Українка»**. У ній безліч цікавих фактів про поетесу, аналіз деяких її творів.

Надзвичайно цікавою, хоча і складною для школярів у сприйнятті, є дослідницька праця **О. Забужко «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій»**.

МИКОЛА ВОРОНИЙ: ШУКАЧ НОВОЇ КРАСИ

МИКОЛА
ВОРОНИЙ

1871–1938

Я син свого часу і хрест мій тяжкий.

Микола Вороний

Для Вороного «...поезія має слугувати не тільки боротьбі й відпочинку між боями, бути для людини джерелом естетичної насолоди».

*Іван Іваньо, філософ,
літературознавець*

Дивна річ — переплетіння доль людських. А ще цікавіше, коли ці люди — визначні культурні діячі країни. Ось, скажімо, **Микола Вороний** і **Микола Вербицький**, один з авторів українського Гімну «Ще не вмерла Україна...» та улюблений вихователь славетної української артистки **Марії Заньковецької**. Саме донька М. Вербицького Віра стала дружиною М. Вороного та народила йому сина Марка, згодом відомого поета. Із цією сім'єю майже родинними зв'язками поєднаний також М. Коцюбинський, Марків хрещений батько. А ще — Михайло Грушевський, Марко Кривиницький, Іван Франко, Панас Саксаганський та багато інших діячів увійшли в життя Миколи Вороного та справили вплив на його становлення як митця.

І таких переплетінь у долі Миколи Вороного дуже багато, адже він, як активна особистість, був у вирі подій кінця XIX – початку XX ст., став одним із тих культурних діячів, що виводили українську літературу на широкий європейський простір.

Віра Ворона з сином
Марком, хрещеником
М. Коцюбинського

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Дитячі та юнацькі роки

Микола Кіндратович Вороний народився 24 листопада 1871 р. на Катеринославщині. Великий вплив на формування особистості майбутнього митця справила його мати Олімпіада Дмитрівна, яка походила зі шляхетського роду Колачинських. Серед її предків — ректор Києво-Могилянської академії П. Колачинський, сподвижник гетьмана Мазепи. Саме вона співала синові народні пісні, навчала грамоти, увела у світ художньої літератури — і цим заклала основи духовного світу сина.

Після закінчення початкової школи М. Вороний здобував освіту спочатку в Харківському, а потім Ростовському реальному училищі. Нецікава наука «холодних чиновників», як він називав своїх учителів, штовхала активного юнака в рідше літературної творчості та активної громадської діяльності. Микола редагує шкільні журнали, сам починає віршувати: «Перший мій вірш український “До Пацепухи” (прізвище товариша) весь написаний під впливом Т. Шевченка...».

Остання чверть XIX – початок XX ст. в Російській імперії, як і в усій Європі, — час активних громадських рухів, пошуків шляхів до свободи як окремої особистості, так і цілих народів. Саме в училищі М. Вороний активно долучається до організації народників, пропагує соціалістичні ідеї серед робітників, читає й розповсюджує заборонену літературу. За таку діяльність його двічі заарештовували, після чого відрахували з навчального закладу із заборонаю вступати до університетів і мешкати у великих містах.

Громадська діяльність

Читання творів Т. Шевченка та галицьких видань, відвідання театральних вистав М. Кропивницького вплинули на становлення національної свідомості М. Вороного. «Я мріяв “іти в народ”, але... в український народ», — згадував пізніше поет. Тому закономірною стала його участь у заснуванні в Ростові «Української громади» та активна діяльність у харківському «Товаристві тарасівців», одним із завдань якого було визволення українського народу від влади російського самодержавства. Не задовольнивши свої очікування від участі в цих організаціях та маючи намір продовжити навчання,

М. Вороний 1895 р. покидає царську Росію. *«Я їхав за кордон, щоб вступити до університету в Софії (Болгарія), де жив Мих. Драгоманов, і віддати себе під його освітню й політичну опіку»*, — писав він на схилі літ. Але зустрічі не судилося відбутися: М. Драгоманов помер. Тому М. Вороний спочатку навчається у Віденському університеті, потім переїжджає до Львова і вступає на філософський факультет Львівського університету.

Микола Вороний
і Михайло Коцюбинський

Саме тоді він знайомиться з І. Франком. Про цей період у своєму житті М. Вороний згадував так: *«...вплив його могутньої особи на мене був колосальний. ...це був велетень, таких людей я в життю більше не стрічав... Я незвичайно близько зійшовся з ним, ставши його молодшим другом, кумом і повірником»*. Спільність етичних та естетичних поглядів і любов до свого народу зблизила цих двох непересічних людей. Спілкування та спільна праця з І. Франком у Науковому товаристві імені Шевченка, редакціях газет і журналів *«Житє і слово»*, *«Громадський голос»*, *«Радикал»*, *«Зоря»* сприяли кристалізації політичних поглядів, удосконаленню поетичної майстерності. У цей період М. Вороний захоплюється французькими символістами Бодлером, Верленом, Мореасом, вивчає німецьку ідеалістичну філософію (Шеллінга, Шопенгауера та інших). Така самоосвіта сприяла розвитку його естетичних смаків.

У львівський період творча муза М. Вороного вагається між літературою й театром. Зазначимо, що 1893 р. надруковано перший його вірш *«Не журись, дівчино...»*, відтоді твори поета часто з'являються в мистецьких періодичних виданнях. Одночасно він пробує свої сили як режисер українського театру товариства *«Руська Бесіда»*, а з 1897 р., повернувшись у Росію, працює актором труп М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Садовського та інших. Переїзди з театральною трупю з міста в місто сприяли знайомству М. Вороного з передовими культурними діячами того часу. Він видає перші дві збірки — *«Ліричні поезії»* (1911) і *«В сяйві мрій»* (1913). Водночас кочове театральне життя надавало можливість безперешкодно перевозити з міста в місто заборонену літературу. Він не полишає

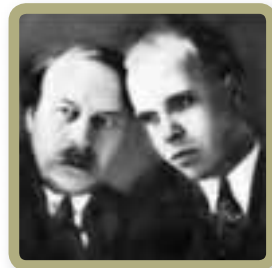
своєї громадсько-політичної роботи й разом з М. Коцюбинським та Лесею Українкою стає членом Української соціал-демократичної робітничої партії. Громадянська активність М. Вороного знайшла вихід у 1917 р. Він виступає одним із засновників Української Центральної Ради, але кривава більшовицька розправа над національною революцією підштовхнула поета в 1920 р. емігрувати і деякий час мешкати у Варшаві. Там 1921 р. вийшла друком його збірка поезій «*За Україну*». Сум за рідним краєм змушує його переїхати до Львова, де він спочатку викладав у школі при Музичному інституті імені М. Лисенка, а потім став її директором.

Перша поетична збірка М. Вороного

Повернення із еміграції

Повіривши пропаганді, як і деякі інші культурні діячі, 1926 р. М. Вороний повертається в радянську Україну, прагне служити своєму народові. Але на Батьківщині добре пам'ятали про його участь в Українській Центральній Раді, тому він для радянської влади — буржуазний націоналіст, ворожий шпигун. Та і його мистецькі пошуки на початку ХХ ст. розцінюються як небезпечні схилення перед Заходом. У М. Вороного починається життя, у якому періоди роботи в установах чергуються з тривалим безробіттям. Поет відчуває творчу нереалізованість, ізолюваність, постійно перебуває в атмосфері підозр і звинувачень. Ускладнює особисту невлаштованість трагічна доля сина Марка, теж письменника, якого було заарештовано й страчено.

Микола Вороний із сином Марком

У 1934 р. М. Вороного також заарештовують, потім — трирічне заслання, 1938 р. — другий арешт. У кримінальній справі № 3945 Одеського УНКВС, крім М. Вороного, — ще дванадцять безпідставно підозрюваних селян. Поетові разом із ними інкримінують «*участь у контрреволюційній військово-повстанській організації*». Серед багатьох безглузких звинувачень на адресу

М. Вороного такі: «*дискредитував методи стаханівської роботи*», «*вів шкідницьку роботу з пониження урожайності*» та інші.

7 червня 1938 р. вирок особливої трійки УНКВС «розстріляти» було приведено в дію. Після цього — двадцять років цілковитого замовчування М. Вороного як поета, хоч без вказівки на автора упродовж десятиліть на всіх святкуваннях виконували блискуче перекладені ним революційні пісні — «*Інтернаціонал*», «*Варшав'янку*», «*Марсельєзу*»...

Микола Вороний — виразник українського символізму

Повернувшись зі Львова й натхнений новітніми мистецькими пошуками, М. Вороний робить обережну спробу модернізувати українську літературу, яка переживає кризу. Він вважає, що «*...наш інтелігент не хоче вже читати нашої книжки, наших поетів. Його естетичний смак, вироблений на кращих літературних зразках європейських... брідиться ними*». Поет має на увазі побутово-етнографічні твори, у яких переважала соціальна тематика та моралізаторство й дидактизм¹. Він робить спробу, хоч і не завжди послідовно, спрямувати розвиток літератури в інше русло. «*Декларації модерністів початку минулого століття: Вороного, Філянського, Чупринки — багато в чому видаються сьгодні наївними чи й смішними, — зазначає В. Базилевський. — Не так вони сприймалися у своєму часі. У них був свій, новий читач. І цей — інтелігентний — читач потребував нової поезії. Його вже не задовольняла збита патріотично-уболівальна мелодія*».

У 1901 р. на сторінках «Літературно-наукового вісника» М. Вороний розміщує листа до українських письменників із проханням надіслати твори «*хоч з малою ціхою оригінальності, з незалежною свободною ідеєю, з сучасним змістом., де б хоч трошки філософії, де хоч клаптик яснів би того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю недосяжною красою, своєю незглибною таємністю*». Мета письменника — упорядкувати альманах «*З-над хмар і з долин*», який мав дорівнятися до «*нових течій і напрямів європейських літератур*». «*Увагу хочемо звернути виключно на естетичний бік видання., хочемо уникати творів грубореалістичних з щоденного життя,*

¹ *Дидактизм* — повчальність у літературному творі.

а натомість бажаємо трошки філософії», — формулює М. Вороний свої візії майбутнього збірника. Як зазначала С. Павличко, «вперше відкрито прозвучала вимога творити сучасну, незакомплексовану ізоляціонізмом, минулою традицією чи будь-яким політичним покликанням літературу... страшне іноземне слово “модернізм” не називалося, хоч у листі до Єфремова Вороний більш відверто окреслював свою мету як спробу “дати щось modern’e”». Під останнім словом малася на увазі література сучасного європейського зразка.

Частина культурних діячів сприйняла декларацію М. Вороного вороже, а відомий літературознавець С. Єфремов назвав його звернення **маніфестом українського модернізму**. Така характеристика тривалий час вживалася з негативним відтінком. До дискусії долучився І. Франко статтею «Принципи і безпринципність» та «Посвятою Миколі Вороному», доданою до поеми «Лісова ідилія». Він дорікає своєму приятелю за захоплення «чистим мистецтвом», у той час коли воно має служити високим ідеалам визвольної боротьби.

Але в уявленні М. Вороного поет не лише митець, а ще й громадянин. Він і сам не зрікається громадянських тем. Ця думка звучить у вірші-присвяті «**Іванові Франкові**», таку позицію поет красномовно втілює в останній строфі вірша «**Краса!**»:

Її я славлю, і хвалю,
І кожну їй хвилину
Готов оддати без жалю.
Мій друже, я Красу люблю...
Як рідну Україну!

Патріотичні мотиви та мотиви національного визволення звучать у поезіях М. Вороного «**За Україну!**», «**На Тарасовій панахиді**», «**Краю мій рідний...**», «**На свято Котляревському**», «**Соловейко**», «**Горами, горами...**», поемі «**Євшанзілля**». Сатиричного звучання набувають його вірші «**Молодий патріот**», «**Старим патріотам**».

Але для М. Вороного центральними все ж таки є питання естетики та ролі мистецтва:

І хто Поезію — царицю —
Посміє кинуть у в'язницю?
Хто вкаже шлях їй чи напрямом,
Коли вона не зносить рамок?

Слідом за європейськими символістами, творчість яких М. Вороний добре знає, він експериментує зі своїм віршем:

уводить в українську поезію нові розміри, часто вдається до нерівностопних рядків. Поет «розхитує» строфу, «ламає» рядок, що часто практикували модерністи:

Душа моя —	В нім весь мій скарб
Мов з кришталю	Мрій, звуків, фарб,
Мавзолей.	Ідей.

Його поезіям характерна музичність, яка досягається насамперед за допомогою асонансів та алітерацій, внутрішніх рим, частого використання рефренів.

Пригадайте!

Розкажіть, що вам відомо про європейський символізм. Назвіть його характерні особливості.

Пригадайте погляди Г. Сковороди на світоустрій (мікро-і макросвіти) та поясніть, чим вони перегукуються з ідеологією символістів.

Літературознавчі координати

Символізм — один із напрямів модернізму, який виник у мистецтві наприкінці XIX – на початку XX ст. Символісти спиралися на ідеалістичну філософію, послідовники якої вважали, що все матеріальне, зримає в цьому світі є минулим, тлінним, відтак має бути щось суще й вічне, що є першоосновою світу. Це вище начало називали по-різному: Бог, Абсолютна Ідея, Світова Воля тощо.

Визначальні ознаки символізму:

- пошук «вічної істини» та намагання зрозуміти «світ у собі», звідси — орієнтація на релігійно-філософські теорії;
- увага до позасвідомих станів людини (інтуїція, смерть, сон, світ еросу тощо);
- використання художніх символів, що були знаками мінливого «життя душі»;
- зростання ролі фантастичного, захоплення містикою, езотерикою, язичницькими культурами;
- опрацювання заборонених і екзотичних тем;
- протест проти консервативної суспільної моралі;
- недооцінка змісту і захоплення витонченою поетичною формою (використання складних метафор, інакомовлення, увага до музичності фрази тощо).

Український символізм представлений іменами М. Вороного, П. Карманського, В. Пачовського, Олександра Олеся, М. Філянського, С. Черкасенка, Г. Чупринки, раннього П. Тичини.

«БЛАКИТНА ПАННА»

Вірш «*Блакитна Панна*» відкриває цикл «*Гротески*», який складається з десяти поезій.

У ньому звучить мотив весняної природи, яка оживлює все, напоює радістю, творчістю, щастям.

«Блакитна Панна» — це гімн весні, молодості, красі. Як і у фольклорних творах, де весна уявляється дівчиною, у вірші М. Вороного вона змальована в розгорнутій персоніфікації — образі блакитної панни, яка *«лине вся в прозорих шатах, у серпанках і блаватах»*. Образ весни — центральний символ вірша. Його зміст практично невичерпний. Це і пора року, коли все оживає, і саме життя, яке вічно оновлюється й змінюється.

Ліричний герой бачить і відчуває весну в пастельних тонах, ніжною й чарівною. Автор уживає епітети, щоб найточніше відтворити його світовідчуття та настрої, а слова церковнослов'янського походження *довгожданна, нездоланна, осанна* надають картині урочистості й піднесеності. Із семи дієслів у перших трьох строфах лише одне слово *«лине»* виражає рух, але авторові вдається майстерно передати динамічний стан природи, безперервне її оновлення.

Особливістю поетичного пейзажу є те, що фокус для зображення природи перебуває десь понад хмарами — тому вся картина рідного краю навесні постає широко, панорамно. Підсилюють це враження й іменники на позначення простору: *гори, гай, луги, поля*.

Щоб передати багатоголосся природи, автор використовує асонанси й алітерації, зокрема повтори слів з наголосом на голосному *-а* та закінчення *-на*:

Довгожданна, нездоланна...	Гори, гай, луги, поля —
Ось вона — Блакитна Панна!..	Вся земля
	Їй виспівує: «Осанна!»

Музичності віршу додають внутрішні рими, створені за допомогою поетичного переносу, тобто розриву рядка: *«Має крилами Весна / Запашна; Сяє усміхом примар / З-поза хмар; Ось вона вже крізь блакить / Майорить»* тощо. У такий спосіб авторові вдається зацентувати увагу на смислотворчих словах вірша.

У М. Вороного, як і в П. Верлена, *«всі настрої були тонкі, делікатні, прозорі»*. Ліричний герой усіма засобами виражає

свій радісний, піднесений настрій, а остання строфа символізує собою перехід ліричного переживання від зачудованого споглядання до активних порухів душі:

І уже в душі моїй
В саяві мрій
В'ються хмелем арабески,
Миготять камеї, фрески,
Гомонять-бринять пісні
Голосні
І сплітаються в гротески.

Таким чином несвідоме, непізнане відчуття краси надихає обдаровану особистість до творчості, радість душі від краси знаходить утілення у витворах мистецтва, котрі постають у різних жанрах: арабесках, камеях, фресках.

Франц Вантерхальтер.
Весна

«ІНФАНТА»

Роботу над віршем «Інфанта» М. Вороний розпочав у 1907 р. Це період реакції після російської революції 1905 р. Мріям українців на визволення ще не довелося збутися, але в колах інтелігенції все сильнішим ставало усвідомлення того, що вони неминучі.

Поет завершив роботу над віршем у 1922 р. в еміграції — через п'ять років після жовтневого перевороту 1917 р. та загарбання України більшовиками.

М. Вороний відтворює свої переживання від національної революції та оцінює минулі події кризь призму цих п'яти літ.

«Різьблю свій сон...» — цією фразою розпочинається вірш. Образ сну в символістів — це несвідоме, особливий стан духу, коли людина відсторонена від усього зовнішнього й заглиблюється у внутрішній світ, залишається наодинці із собою. Але це також стан, коли вона є водночас і глядачем, і актором, як зауважував аргентинський прозаїк Л. Борхес. Композиційно «Інфанту» умовно можна поділити на дві частини, у першій з яких ліричний герой є споглядачем, а в другій — дійовою особою.

Пейзажна замальовка на початку твору — це поетична картина пізньої осені, коли «На землю тканками прозорими / Лягли осінні дерева». Образом вогнелунних килимів автор дає читачаморієнтир, щонадворікінецьжовтня–початоклистопада,

коли землю покрив багрянний лист. Підсилює картину завивання вітру, холодна блакить неба, алмазний блиск планети Венери, яка тільки восени з'являється на східному небосхилі — там, звідки в жовтні 1917 р. прийшла в Україну революція. пейзаж позначений авторськими неологізмами *проміннострунними, мрійнотканому, вогнелунними*, які надають віршу музичності. Але вже на підсвідомому рівні зароджується передчуття тривоги, яке досягається алітерацією р: *прозорий, дерева, акорди проміннострунні, Венера, мрійнотканий, дрімати*.

Друга частина присвячена відтворенню ідеалу майбутнього. Подано його в символічному образі незнайомки-інфанти, яку автор описує холодними й ахроматичними барвами: *чорна сільвета, тобто постать, попелястий жаль*. Ліричний герой відтворює свої сподівання на прийдешнє, натякає на тисячолітнє очікування революції як способу звільнення людей від рабства:

Ви йшли, як сон, як міф укоханий,
Що виринає з тьми століть.
Вітали вас — мій дух сполоханий,
Рум'яне сяйво і блакить.

На противагу сіро-чорній палітрі незнайомки в цій строфі в символічних образах рум'яного сяйва й блакиті ліричний герой відтворює надію, оптимізм і пов'язує їх з національною революцією. Автор шанобливо називає її інфантою, тобто принцесою, особою королівського роду. Під час зустрічі з нею він переживає хвилювання, ніби середньовічний лицар, який побачив свою даму серця, і готовий не лише служити, а й віддати за неї життя.

Але кохання не сталося, очікування не збулися: незнайомка-революція глянула на ліричного героя «холодним полицком очей», і цей погляд — небезпечний, як два мечі. Уже через п'ять років поет побачив її переродження, коли вона в червоній заграві пливла, тобто мається на увазі кривавий більшовицький терор, у якому потонула блакитна українська національна революція. Так у поезії час минулий як гармонійний та ідеальний протиставляється революції як сучасній руйнівній силі. Водночас образ інфанти можна потрактувати і як ідеалізований образ вічної краси, що є характерним для символістської поезії.

Отже, поезія належить до громадянської лірики, а її провідний мотив — краса, поет і революція.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Опишіть свої враження від портрета М. Вороного роботи М. Жука. Які риси його особистості художник намагався підкреслити в портреті?
2. Поясніть, яка роль М. Вороного в оновленні тогочасної української літератури.
3. Прочитайте уривки з творів М. Вороного й І. Франка. Порівняйте і прокоментуйте поетичне кредо кожного з них.

М. Вороного:

*Душа бажає скинути пута,
Що в їх здавен вона закута,
Бажає ширшого простору —
Схопитись і злетіти вгору,
Життя брудне, життя нікчемне
Забути і пізнати надземне.
Все неосяжне — охопити,
Незрозуміле — зрозуміти!*

І. Франко:

*Не думай, як поет покине
Загальних питань море синє
І в тихий залив свого серця
Порине, мов нурець заб'ється, —
Що там він перли і алмази
Знайде блискучії, без скази,
Знайде тепло, і розкіш раю,
І світло, й пахощі без краю.
А як знайде гидкії черви
І гіркість сліз, розбиті нерви,
Докори хорого сумління,
Прокляття свого покоління,
Зневіру чорну, скрип розстрою,
То що почать з такою грою?*

4. Випишіть у робочий зошит художні засоби, використані у вірші М. Вороного «Блакитна Панна», і поясніть їх роль у розкритті ідейного задуму.
5. Чому у вірші «Блакитна Панна» обидва слова написано з великої літери? Як таке написання поглиблює ідейний задум вірша?
6. Прочитайте вірш П. Тичини «Арфами, арфами...» та порівняйте його з твором М. Вороного «Блакитна Панна». Які поетичні аналогії в них простежуються?
7. Розкрийте образи-символи вірша «Блакитна Панна».
8. Проаналізуйте вірш М. Вороного «Інфанта». У чому виявляється символічність твору? Наведіть два-три аргументи.

1. Вивчіть напам'ять вірш М. Вороного «Блакитна Панна».
2. Прочитайте твори М. Вороного із циклів «За брамою раю» та «Разок намиста». Підготуйте повідомлення про інтимну лірику поета й обставини, за яких вона була написана (за бажанням).

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

Підготуйте проект на тему: «Розвиток українського модернізму наприкінці XIX — на початку XX ст.».

Література в колі мистецтв

На початку XX ст. зростає інтерес до синтезу мистецтв, до якого в українській літературі впритул підійшов М. Вороний. Першими експериментальними пошуками в такому ракурсі на початку XX ст. захоплювалися **О. Скрябін**, **В. Кандинський**, **О. Богомазов**, **М. Чюрльоніс**, **Ф. Марінетті**, **Ф. Леже** та інші.

Доберіть матеріали й розкрийте, як у творчості одного з вказаних митців (або за бажанням — будь-кого іншого) виявлявся синтез мистецтв. Представте результати свого пошуку у вигляді інсталяції або будь-якої іншої сучасної оригінальної форми.

Олександр Богомазов. Космос

ОЛЕКСАНДР
ОЛЕСЬ
(ОЛЕКСАНДР
ІВАНОВИЧ КАНДИБА)

1878–1944

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ: «РАДІСТЬ І ЖУРБА»

Олесь... пережив разом з громадянством і одбив у своїй поезії всі перипетії бурхливих років, починаючи од перших несміливих надій на сподіване визволення й кінчаючи поетичним виразом жалів за розбитими надіями, зневір'я до недавнього руху, прокльонів страшній дійсності.

Сергій Єфремов

Читаючи його вірші, відчуваються все нові тони, нові акорди, бачаться нові краски і нові малюнки.

Богдан Лепкий

Незадовго до смерті Олександр Олесю з'являлися галюцинації, які повторювалися також уві сні. Як згадувала письменниця Наталена Королева, «здалося йому, що іде він, самотній, вночі вулицями Праги. Раптом з тітьми виступає висока, струнка постава жінки, одягненої у чорне. Вона подає Олесеві китицю червоних троянд, здимає зі своєї голови лавровий вінок й кладе його Олесеві на голову. Потім зачинає рости, витягуватись вгору, перетворюється у чорний димовий стовп... А Олесь чує, що летить у чорну безодню... Так, аж до самої останньої хвили лишився вірним собі справжній поет! Бо ж і остання його хвороблива галюцинація прибрала поетичний образ — символічний, ніби образ Музи, що прийшла увінчати й увільнити поета».

Меморіальна дошка на будинку
в Сумах, де жив Олександр Олесь

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Олександр Іванович Кандиба (літературний псевдонім — Олександр Олесь) народився 5 грудня 1878 р. в містечку Білопільля Харківської губернії (нині — Сумська область). Про його становлення як поета відомий критик і поет М. Зеров писав так: «...умови літературно-громадського розвитку Олесьа були досить несприятливі. Його дід і вихователь — орендатор панського маєтку на Слобожанщині; його рідні місця — сугуба провінція, верхоріччя Сули... В його найближчій оточенні — нічого, що би стимулювало ранній розвиток творчості; ні людей, ні книг, — і перша його школа — “маломістечкова”, “мізерна й обридлива” з немилосердною катівнею і безнастанною “довбежкою”». Тому в початковій школі, а потім у Дергачівській хліборобській школі хлопчина вчився без особливого бажання. Однак, попри несприятливі для творчого розвитку обставини, Олександр Олесь багато читає, долучається до випуску рукописних журналів «*Комета*» та «*Первоцвіт*», у яких оприлюднює свої перші вірші, написані українською та російською мовами. Він розуміє, що брак гуманітарних знань має надолужувати самоосвітою. Тому, навчаючись у Харківському ветеринарному технікумі, самотужки опановує іноземні мови (польську, болгарську, сербську), студіює європейську культуру. Знання іноземних мов допомагає йому відкривати світ європейської модерністської літератури, на яку він потім орієнтується у своїй творчості. У цей період юнак цікавиться театром і навіть бере участь у постановці вистав.

Невідомо, як би склалася доля Олександра Олесьа як поета, коли б не його участь у святкуванні відкриття в Полтаві в 1903 р. пам'ятника І. Котляревському. Серед присутніх панував піднесений настрій, повсюди в місті, як за помахом чарівної палички, усі перейшли в спілкуванні лише на українську мову. Щоб не допустити серед населення поширення українофільських настроїв, влада наказала виголошувати промови й вітальні слова виключно російською. Тоді передові культурні діячі на знак протесту покинули офіційний захід і влаштували святкування в приватному будинку на околиці Полтави. Як згадував потім Д. Дорошенко, «...дні полтавських свят показали всім, хто був на них присутній, що ми — не купка якихось колоністів на рідній землі, які живуть відокремленими гуртками, а що ми — громадянство, що нас цілі тисячі,

що у нас усіх б'ється в грудях одне серце, що всі ми одушевлені однією думкою, однією ідеєю, незважаючи на всі кордони, якими нас переділили чужі держави. Полтавські дні звістили, що вже наступає справжнє національне відродження». Під впливом сильних емоційних вражень від святкування та після спілкування з Лесею Українкою, Михайлом Старицьким, Михайлом Коцюбинським та іншими видатними письменниками Олександр Олесь для своєї поетичної музи обирає українську мову. Відтоді він утверджується в переконанні, що має поставити своє Слово на службу українському народові, захист його інтересів.

Родинне коло

У 1903 р. Олександр познайомився зі своєю майбутньою дружиною Вірою Свадковською. Ось як на основі листів і спогадів цю подію відтворила журналістка Г. Черкаська: «Віра Свадковська навчалася на Бестужевських курсах у Петербурзі та мешкала в одній кімнаті з Марусею Кандибою. Якось дівчата розговорилися і з'ясували, що їхні брати не тільки знайомі між собою, а й разом проходять студентську практику на Донбасі в Слов'янську. Наприкінці травня 1903 року Віра Антонівна приїхала до брата в Харків. Був пізній вечір, коли вона вперше побачила Кандибу. «Ви надовго приїхали?» — запитав він. «Це залежить від того, як мене будуть приймати», — почув у відповідь. Наступного ранку він запитав, чи не кликала його Віра вночі. Сашкові снилося, що дівчина відходить від нього, а він її кличе... А їй снилося, що він просив вийти за нього заміж. Так Віра Свадковська повірила в Боже передбачення й ніколи не мислила себе без Кандиби». Саме Вірі належить авторство псевдоніма письменника, якого вона з ніжністю називала Олесем.

Вона є матір'ю українського поета **Олега Ольжича**. У родині панувала любов і підтримка. З еміграції Олександр Олесь надсилає родині, що залишилася у 20-х рр. в Україні, кошти на життя, пише турботливі листи дружині й синові:

«Мої дорогі! Листа від 27 березня я одержав 21 квітня. Дуже засмучений,

Віра Кандиба
з сином Олегом

що ви не одержали грошей, посланих мною... на Академію наук. ...Чи дістали ви вже дозвіл на виїзд? ...Ждатиму вас у Берліні. ...Ах, хоч би швидше! Я вже зневірюсь у ваш приїзд, гублю останнє здоров'я. Ваш приїзд його поверне. А без вас мені нічого не треба. Рутонько! ...Я, мабуть, у вівторок виїду знову до Берліну, щоб посунути наперед ваш виїзд. ...Зараз я працюю над організацією допомоги голодуючим на Україні, паралельно і в контакті з інтернаціональними організаціями. Вчора мене обрали в комітет. Цілую. Олесь.

P.S. Моє маленьке Бо [таким прізвиськом підписувався син Олег, а батька Олександра називав Бубою або просто Бу! — Автори.]. Я і досі уявляю тебе зовсім маленьким... До речі, через місяць почне друкуватись моя маленька на 30 стор. дитяча книжечка, яку я присвячую тобі... Літо хотів би провести з тобою, десь на селі. Завели б два столи і писали б. А Рута була б нашим критиком. Твої оповідання нові прочитав. Мабуть, і я, старий, не втну! Ти багато дав яскравих, живих моментів з життя відомих істот та так тепло розповів про його. Не кидай писати! З тебе вийдуть люди. Знаю, що ти мене заткнеш за пояс, а нічого не подію! Що ж, затикай рідного батечка за пояс! Хитатимуть голови добрі люди: “Ну й сини пішли!” Жду тебе! Я ще нічого не бачив. Я все відложив до того моменту, коли тебе побачу. Пиши з кордону».

Поет і громадянин

Становлення Олександра Олесья як поета припадає на час національно-визвольного піднесення. У 1905 р. в альманасі «*Багаття*» опубліковано кілька його віршів, а вже через два роки (1907) світ побачила перша друкована збірка під назвою «*З журбою радість обнялась...*», у якій вірші датовано 1903–1906 рр. У ній двадцятидев'ятирічний поет виразив типове переживання української інтелігенції в період революції 1905–1907 рр. Щирість емоцій, елегійність і музичність віршів одразу припала читачам до серця. Однією з перших дебютанта привітала Леся Українка. Як згадував її чоловік К. Квітка, вона навіть зауважила про Олександра Олесья, що «*він випередив її яко ліричний поет...*».

Пишучи свої твори на зламі століть, Олександр Олесь відчув нові суспільні настрої й зумів відобразити їх у художній формі. У збірці органічно переплелися сплески любовного почуття з оспівуванням національного відродження. Другим у ній сто-

їть вірш «*З журбою радість обнялась...*», що й дав назву всій збірці. У ньому відтворено контрастні світовідчуття ліричного героя та передчуття оновлення в особистому й суспільному житті. Його світ, як і життєві реалії, динамічний, мінливий, сповнений суперечностей:

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх,
І з дивним ранком ніч злилась —
І як мені розняти їх?!
В обіймах з радістю журба,
Одна летить, друга спиня...
І йде між ними боротьба,
І дужчий хто — не знаю я...

Обкладинка першої збірки
Олександра Олеся

У збірці гармонійно поєднано любовну, пейзажну та громадянську лірику. Творам і першої, і наступних збірок Олександра Олеся притаманне неоромантичне світовідчуття, що виражалось в протиставленні неприглядній дійсності надій на краще майбутнє. Водночас «Журбі і радості» властиве відтворення ліричних і патріотичних почуттів у символічних образах. Так, наприклад, збірка рясніє символічними образами весни, сонця, відлиги, які уособлюють передчуття суспільних змін, та вітрів, снігів, морозу, що символізують реакцію. У буремні революційні роки поет спостерігає розшарування інтелігенції на громадянсько активних і соціально байдужих. Своє ставлення до кожної з груп він виражає в алегоричних образах орлів, що є втіленням високого ідеалу героїв-борців, та жаб, яким миле своє болото.

По-шевченківськи непримиренно звучить вірш-інвектива Олександра Олеся, звернений до українського панства (1906):

Вам казано — любіть братів,
Діліть добро, не будьте псами,
Бо Бог в рабах запале гнів
І піде вас судить з рабами,
І піде вас судить з рабами
І вчине суд страшний над вами.

Як і Т. Шевченко в посланні «І мертвим, і живим...», поет емоційно закликає:

Дужі! волю прекрасну віддайте...
Ситі! землю Господню верніть...

Хижі! чулими, добрими станьте
І в покуті гріхи замолить...

У 1909 р. Олександр Олесь підготував збірку *«Будь мечем моїм!..»*, назву якої цензура не пропустила. Він перейменував її на *«Поезії. Кн. II»* й відтоді кожен наступний том позначав римською цифрою. З 1907 до 1917 рр. він видав шість поетичних збірок, провідним мотивом яких було національне відродження та розбудова Української держави. Їх наснажені інтонації передають історичний оптимізм митця. Мабуть, чи не найяскравіше його відтворено в одному з найвідоміших творів цієї тематичної групи — вірші *«Яка краса: відродження країни!»* (1908):

Яка краса: відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни,
І журно дзвін старий по мертвому гудів.
Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, пройняла, —
І ось, — дивись, в руках замаяли знамена,
І гімн побід співа невільна сторона...

Мешкаючи із сім'єю в Києві, Олександр Олесь спілкувався з передовою українською інтелігенцією, зокрема, з Лесею Українкою, М. Леонтовичем, М. Лисенком. Відвідавши 1912 р. Галичину, він зустрівся з О. Кобилянською, М. Коцюбинським, І. Франком. Контакти з прогресивними діячами культури збагачували митця творчо, утверджували в демократичних переконаннях. Тому Олександр Олесь радо вітає Лютневу революцію 1917 р. Українська інтелігенція очікувала, що вона відкриє шлях до національної самостійності та будівництва Української держави. Свое піднесення він передає в низці творів: *«Воля!? Воля!? Сниться, може...»*, *«Вона прийшла, як мрія довгожданна...»* та інших. Але, замість омріяної свободи, більшовицький жовтневий переворот у 1917 р. приніс народові червоний терор.

Переживаючи велике розчарування та не бачачи перспектив, Олександр Олесь у 1919 р. виїжджає до Угорщини як член дипломатичної місії УНР, потім мешкає в Австрії, а з 1923 р. і до останніх днів свого життя — у Чехо-Словаччині. Саме з 1919 р. почався відлік двадцятип'ятирічного періоду самотності й туги поета за Україною. Спочатку за кордоном він опиняється в гущі емігрантського життя, редагує журнали

«Сміх» і «На переломі». Спостереження за частиною співвітчизників призвели до розчарувань та, відповідно, гострої їх критики. У своїй сатиричній збірці «Перезва» Олександр Олесь створює непривабний портрет українського емігранта:

Вони зійшлися, небораки,
В ім'я найвищої мети,
Щоб всім єдиним фронтом йти,
І перегризлились, як собаки,
Пересварились, як коти,
І розповзлися знов, як раки.

Ці та подібні рядки з «Перезви» викликали обурення серед емігрантських кіл і спричинили ізоляцію поета. Водночас варто відзначити, що Олександр Олесь високо оцінював справжніх патріотів, які віддавали своє життя визволенню Батьківщини від більшовицької влади, зокрема, Євгена Коновальця, голову проводу ОУН. Йому автор присвятив нарис (у співавторстві із сином Олегом Ольжичем) та поему-реквієм «Терновий вінок».

Штрихи до характеру

Галина Лащенко, українська письменниця та громадська діячка, так згадувала про Олександра Олеся в еміграції: *«Був огрядний, фізично міцно збудований, вище середнього зросту, обличчя досить гарне і дуже інтелігентне, хоч зовсім не був писаний красунь. Високе чоло, сині очі, довгасте обличчя, шатен. ...Любив сидіти в пивних товариствах. Коли сидів сам — писав. ...Більшість творів писав у кав'ярнях та пивних чи дома вранці за чаєм. Писав на клаптиках паперу, часто їх губив, забував. ...Не зносив банкети і свої власні ювілеї... Був м'який у дрібницях, але в речах головних був дуже твердий. Патріот і державник... В ньому не було нічого надутого, міщанського. Був у поведженні простий, але не простацький. Навпаки, щось королівське було в ньому».*

Олександр Олесь до останніх днів свого життя жив Україною, сумував за нею, але повернутися на Батьківщину не міг, боячись репресій. Красномовним прикладом для нього став розстріл його друзів, членів родини Крушельницьких, які повірили пропаганді й повернулися в радянську Україну. Суть репресивної сталінської політики він викриває в драмі «Земля обітована» (1935). Але митця ще раніше, із середини 20-х рр., тривожать тенденції більшовицької політики щодо української

інтелігенції (а саме інтелігенція є інтелектом кожної нації!). Так, у 1926 р., за п'ять років до арешту М. Рильського, Олександр Олесь присвячує йому вірш-застереження красномовного змісту, у якому передає атмосферу в Україні:

А Вас усюди пси продажні
На кожнім кроці стережуть,
За кожне слово нерозважне
Вас трибуналу віддадуть,
Раз в місяць скажуть (Вам):
«Угу» —
І вже відомо в ГПУ.
Але скажіть, який відсоток
У ГПУ Сосюр, Тичин?..
Хай буде це одна із пльоток!
Мені казали — сто один.
ЯК В БРУДІ ЦІМ
ВИ ЖИТЬ ЗМОГЛИ?
ЯК ДУШУ ЧИСТУ
ЗБЕРЕГЛИ?

А вже 1928 р. Олександр Олесь написав вірш «*І ти продався їм, Тичино...*», який став реакцією на оспівування талановитим поетом злочинної комуністичної партії. Автор зі смутком констатує творчу смерть митця, якого зламала більшовицька влада.

Олеся-патріота мучив душевний біль від тисяч смертей зорганізованого більшовиками в 1921–1923 рр. голодомору, тому в 1921 р. він співпрацює з Комітетом допомоги голодуючим в Україні, який очолював М. Грушевський. Трагічним подіям в Україні автор присвячує поетичний цикл «*Голод*». Ненавидячи винуватців трагедії рідного народу, поет також гостро за-суджує й пасивність європейських політиків, розвінчуючи їх у вірші «*Європа мовчала*» (1931):

Коли Україна за право життя
З катами боролась, жила і вмирала,
І ждала, хотіла лише співчуття,
Європа мовчала.

Коли Україна в нерівній боротьбі
Вся сходила кров'ю і слізьми стікала
І дружньої помочі ждала собі,
Європа мовчала.

Коли Україна в залізнім ярмі
Робила на пана і в ранах орала,
Коли ворушились і скелі німі,
Європа мовчала.

Коли Україна криваві жнива
Зібравши для ката, сама умирала
І з голоду навіть згубила слова,
Європа мовчала.

Коли Україна життя прокляла
І ціла могилою стала,
Як сльози котились і в демона зла,
Європа мовчала.

В еміграції Олександр Олесь надрукував збірки *«Чужиною»* (1919), *«Кому повім печаль мою?»* (1932), написав поему *«Княжа Україна»* (1920). Крім поезій, у творчій спадщині митця — драматичні, прозові та публіцистичні твори, переклади з російської, польської, сербської, болгарської, німецької, англійської мов.

Помер Олександр Олесь у 1944 р., через місяць після отримання звістки про смерть сина **Олега Ольжича**, якого закатували в концтаборі Заксенгаузен. Поховали Олександра Олеся на Ольшанському кладовищі в Празі, а 2017 р. прах поета та його дружини перепоховали на Лук'янівському цвинтарі в Києві.

«О СЛОВО РІДНЕ! ОРЛЕ СКУТИЙ!..»

Як ви знаєте, розвиток модернізму в Європі привів до пошуків нових засобів художнього відображення дійсності. Для української літератури наприкінці XIX ст. ця проблема набуває особливої ваги. Багатьом українським поетам початку XX ст. бракує оригінальних виражальних засобів для відтворення ліричного переживання, часто вони обмежені традиційними, узагальненими й декларативними образами.

Олександр Олесь відчуває необхідність європеїзації української літератури, ставить своїм завданням модернізувати художні засоби, збагатити поетичну мову своїх творів.

У вірші, датованому 1904 р., розвиваючи мотив ролі поетичного слова, поет писав:

Ах, скільки струн в душі дзвенить!
 Ах, скільки срібних мрій літає!
 В які слова людські їх влить?!
 Ні, слів людських для них немає.
 Вони ж так прагнуть в слові жить...

Як зазначала із цього приводу Соломія Павличко, «*Олеся підсвідомо відчув і сформулював свою головну артистичну проблему, яка була також проблемою цілого покоління українських поетів: для того, що він прагнув зробити, бракувало слів*».

Мотив рідної мови поет розвиває також у вірші «*О слово рідне! Орле скутий!...*» (1907). Твір побудовано у формі монологу-звернення ліричного героя до рідного слова. Особливістю поетичної композиції є розгортання переживання ліричного героя від відтворення трагічного стану рідної мови до утвердження думки про перетворювальну силу слова.

У першій строфі автор ставить в один ряд образи рідного слова й орла. Образ-символ орла в багатьох культурах світу був атрибутом бога-Сонця. Він також уособлював духовне начало в людині, яке може піднести її до небес. Для Олександра Олеся орел символізує велич і могутність рідного слова, що втілює душу народу: *Але рідне слово скуте, / Чужинцям кинуте на сміх!*. Увесь трагізм ситуації полягає в тому, що духовний код нації дітьми безпам'ятно забутий.

У другій строфі через образи-символи автор розкриває потенціал рідної мови, яка може виразити широкий спектр почуттів — від тихих («*Музика зір блакитнооких, / Шовковий спів степів широких*») до мажорних, бойових («*Дніпра... левій рев...*»).

В останній строфі Олександр Олеся закликає поетичне слово стати зброєю, тобто тим інструментом, за допомогою якої він зможе служити народові, Батьківщині, її відродженню. Але для поета цього замало! Він підносить рідну мову на висоту Божества («*сонцем стань!*»), яке очистить рідний край і відродить Україну (біблійний образ судного дня трансформується в поетичних рядках в образ судного дощу):

О слово! Будь мечем моїм!
 Ні, сонцем стань! вгорі спинися,
 Осяй мій край і розлетися
 Дощами судними над ним.

У вірші громадянський пафос гармонійно поєднано з глибоким ліризмом і задушевністю. Ліричний герой поезії — щирий патріот, який розуміє, що процвітання батьківщини нерозривно пов'язане з розвитком рідної мови як духовного оберега нації.

«ЧАРИ НОЧІ»

Олександр Олесь збагатив літературу не лише новими мотивами в громадянській ліриці, а й розкрив також можливості художнього слова в любовній та пейзажній ліриці. Музичність Олесевого вірша полонила творчу уяву композиторів, з-поміж них таких відомих, як Микола Лисенко («Сміються, плачуть солов'ї...», «Осінью віє...», «Айстри», «Любов ("О, не дивуйсь...")»), «Порвалися струни...», «Прийди, прийди...»), Кирило Стеценко («Сосна», «Літньої ночі»), Яків Степовий («Не беріть із зеленого луку верби...», «Пісні настрою»), Святослава Людкевич («Тайна», «Ти моя найкраща пісня...»), а також сучасних виконавців — гурт «Кому Вниз» («І ви покинули...», «Вийди, змучена людьми...», «Ворони»), Марічка Бурмака («Вітер», «Коли б ми плакати могли...») та інших.

У своїх поезіях митець віднайшов теплі, щирі тональності для розкриття духовного світу людини й глибоких особистих почуттів. У цьому відмінність лірики Олександра Олеся від поетів-народників, які свою музу ставили на захист інтересів селян, а тому їхні твори мали переважно викривальний і виховний характер. Поезія Олександра Олеся позбавлена народницького дидактизму, вона відтворює інтимні переживання людини та її унікальний внутрішній світ. «Фольклорній усно-народній традиції Олесь протиставляє літературну, селянсько-просвітянській поезії — інтелігентську й міську», — зазначає В. Петров. Теплі, задушевні, музикальні поезії митця стосувалися кожного — і в цьому секрет успіху автора серед його сучасників. За жанром багато творів митця — це пісні, він одним із перших в українській літературі розвиває такий «міський» жанр, як романс.

Багато своїх творів Олександр Олесь присвячував дружині Вірі, яка до останніх днів життя підтримувала його. Один із них — вірш «*Чари ночі*», що став відомим романсом під назвою «*Сміються, плачуть солов'ї...*».

Обкладинка
аудіодиску

У поезії яскраво виражене неоромантичне сприйняття світу, що полягає в піднесеному життєствердженні. Твір емоційно напружений і відтворює схвильований стан ліричного героя, який усвідомлює, що життя швидкоплинне, тому радить яскраво проживати кожну його мить. У рядку «Гори! Життя — єдина мить» виражено провідний мотив поезії — уславлення радощів життя, кохання, чуттєвих насолод. Але автор зосереджує увагу не стільки на відтворенні емоційного переживання ліричного героя, скільки на заклику його спізнати. Цьому завданню служить часте вживання в поезії наказової форми дієслова: *цілуй, лови, чаруйсь, хмелій, впивайся, мрій* тощо.

Автор використовує прийом паралелізму, коли почуття ліричного героя розгортається на тлі яскравого змалювання природи, яка є неоромантичним втіленням ідеалу:

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Емоційний стан ліричного героя та природи навесні суголосні, вони оспівують потяг усього суцього до земного щастя й насолоди, тонко передають світле світосприйняття автора:

Сміються, плачуть слов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її, —
Знов молодість не буде!»

Ці рядки у творі утворюють кільцеве обрамлення, що характерне для романсової поезії.

Літературознавчі координати

Романс як музичний жанр є лише інтимним твором, на відміну від пісні, яка може бути також патріотичного чи героїчного змісту. Відтворюючи глибоко особисте почуття, ліричний герой романсу веде діалог, хоча б і внутрішній, з тим, хто викликає в нього ліричне переживання.

Для романсу характерна більша увага до відтворення настрою, а не ритму.

Особлива співучість і мелодійність романсу дає змогу виконувати його під акомпанемент лише одного інструмента, частіше гітари чи фортепіано, або навіть без нього — і від цього твір не втрачає своєї краси. У романсі зазвичай відсутній приспів (рефрен), хоча бувають винятки.

«ПО ДОРОЗІ В КАЗКУ»

Олександр Олесь є автором драматичних творів «*Танець життя*», «*Злотна нитка*», «*По дорозі в Казку*», «*Над Дніпром*», «*Трагедія серця*», «*Ніч на полонині*», «*Тихого вечора*», «*Осінь*», «*При світлі ватри*», у яких яскраво втілено неоромантичне та символістське світобачення поета.

Драматичний етюд «*По дорозі в Казку*» (1908) увійшов до збірки «*Драматичні етюди*» (1914). Дослідники наголошують на його певній спорідненості з драматичними творами М. Метерлінка «*Сліпці*», Лесі Українки «*Касандра*», Г. Гауптмана «*Затоплений дзвін*».

Ідейно-тематичні домінанти

Провідна тема твору — зображення пошуку людиною шляху до щастя, обов'язковою умовою якого є розвиток її духовності.

Уфокусі художнього дослідження Олександра Олеся — актуальна для символістів проблема сенсу життя людини й співвідношення в ньому двох світів — видимого матеріального й невидимого духовного. **Головний конфлікт твору — розбіжність між ідеалом і реальністю, духовним і приземленим у житті людини** — автор розв'язує в річищі символізму. Сферу речового й ужиткового уособлює Юрба, яка живе в темному лісі. Непроглядні нетрі символізують собою примітивне людське животіння, якщо воно зациклене лише на матеріальних інтересах. Хоч інтуїтивно таке існування людину не влаштовує, вона боїться або ж свідомо відмовляється вийти із зони комфорту, адже це потребує великого напруження душевних сил, а часто навіть жертв. Позиція Юрби — «...ми і тут свій вік як-небудь доживем» — це навіть не шлях у нікуди, це набагато гірше — деградація окремої особистості й суспільства в цілому.

Виразником потягу людини до духовності виступає головний герой. Він кидає виклик безбарвному й примітивно-існуванню, за якого «*ніде й крил розправить*», прагне будь-якою ціною знайти шлях до щастя, ідеалом якого виступає Казка. Ця країна символізує собою не стільки досконалу державу, де всі щасливо житимуть, скільки високу духовну сутність людини. Прагнення до самоудосконалення окрилює її, надихає й підносить дух до висот. Символічним у цьому сенсі виступає

образ путі вгору, по якому Юрба на чолі з Юнаком рухається до омріяної країни. Цей шлях, хоч і усіяний камінням, але при-
ваблює людину, робить її щасливою, бо веде ввись.

В останньому епізоді твору Він зустрічається з Хлопчиком у білому, який прийшов з Казки в ліс. Той пояснює мету своєї мандрівки:

— Із Казки я прийшов, щоб зірвати папороть розквітлу. Тут, на узліссі, щодня розквітлу папороть знаходять, а іноді цвіте їх сила! Тоді весь ліс здається в золотім вінку.

Цвіт папороті в східнослов'янській міфології наділений магичними властивостями відкривати її власникові всі таємниці світу. Виявляється, Юрба володіє цими скарбами, але, засліплена задоволенням лише матеріальних інтересів, не побачила, що сама живе в місці, де *«весь ліс здається в золотім вінку»*. Отже, в кожному окремому індивіді є *«темний ліс»* і *«світла Казка»*. Лише Він усвідомив цю істину й спробував порвати кайдани матеріальної умовності й рухатися до свого ідеалу. У цьому протесті проти існуючого життя виявляється пафос твору.

У багатьох наукових дослідженнях, спираючись на фінальний епізод, у якому зображено поразку головного героя, дослідники приходять до висновку про історичний песимізм Олександра Олеся. Авторіві приписують думку, що нібито людство приречене на деградацію. Проте звернемо вашу увагу на дві важливі художні деталі. **Перша** — це завершення дії вранці, про символічне значення якого йшлося вище. **Друга** — поява в прикінцевому епізоді твору Хлопчика в білому — мешканця омріяної Казки. Йому відкриваються таємниці світу, тому що він дитина. Через його образ Олександр Олесь доносить думку, що досягнути ідеалу й гармонії може лише людина, яка чиста душею, як дитина. Тому автор бачить перспективи досягнення щастя індивідуума через духовне очищення й удосконалення.

Сюжет і композиція твору

В основі сюжету покладено філософську ідею про два світи, що живуть у людині, — матеріальний і духовний. У центрі зображення — особистість, яка шукає шляхи до духовного удосконалення і прагне змінити оточення.

«По дорозі в Казку» складається з **трьох картин**. Драматична дія відбувається в лісі, де *«завжди ніч — вночі і вдень»*. У ремарці автор вказує, що «убрання не має ознак нації й часу». Так само знеособлені

дійові особи твору: у ньому діють Він, Дівчина й багатоголоса Юрба. Такий прийом дає змогу звернутися до глобальних психологічних проблем людини, незалежно від її соціального статусу та національної приналежності.

У вічній темряві живуть зневірені люди, які змирилися зі своїм жалюгідним існуванням. Їхня життєва мета — здобути щось їстівне, щоб не вмерти з голоду. Як стає відомо згодом, колись були сміливці, які шукали дорогу, що виведе з лісу, а один з них навіть позначав її, сіючи уздовж стежки насіння маку. Серед гурту людей панує зневіра й байдужість, і лише один Він — юнак, який мріяв про сонце й світло, — кидає виклик тваринному існуванню одноплемінників і вирушає на пошуки дороги в Казку — місця, де «живуть крилаті люде». Цей епізод становить **зав'язку** драматичного конфлікту. Повертається Він із двома квітками маку на доказ того, що знайшов стежку, і закликає всіх вирушати в путь.

Натхненні такою рішучістю, люди йдуть за своїм провідником. Вони наділяють Його рисами надлюдини, довіряють Йому своє життя — і така моральна підтримка окрилює юнака. Однак важкий шлях виснажує Його, тому за кілька кроків до мети Він починає вагатися в правильності вибору. Відчувши цю невпевненість, Юрба втрачає віру в нього як лідера й відрікається від своєї мети. Ці епізоди належать до **розвитку дії**. Позбавлені духовного сенсу життя, люди (а потяг до волі — то найвищий прояв духу!) вироднюються, стають жорстокими й закидають колишнього свого провідника камінням. Це **кульмінація** твору. Над собою вони ставлять істоту, зовні подібну на мавпу. Такий фінал є закономірним для суспільства, що втрачає духовність.

Отже, коло замкнулося. Наприкінці твору Юрба повернулася до свого первісного примітивного існування. У боротьбі високих ідеалів з буденністю в Юрби перемагає остання, що, на думку Олександра Олеся, могло бути очікуваним, адже людство недосконале.

Особливістю композиції твору є зображення наскрізного образу дороги, яка виступає не стільки конкретним шляхом, скільки символічним узагальненням вибору людьми життєвого шляху.

Дорога з усіма небезпеками й труднощами протистоїть у творі темному лісу, у якому хоч і безперспективне, але спокійне й усталене життя. Лише головний герой свідомо вибирає рух дорогою до ідеальної країни під назвою Казка. Він увесь час у русі: шукає вихід з лісу, спонукає до активності Юрбу та, власне, і смерть приймає в путі.

Художній простір драматичного етюдів зображено за принципом **контрасту: тут** — це темний ліс, у якому вічно панує ніч, і **там** — простір за лісом, де день, блискучий день.

Художній час також визначає особливості композиції драматичного етюдю та є одним з головних засобів утілення авторської ідеї. Його зображено у двох площинах: минуле, у якому були спроби відшукати шлях до Казки, та теперішнє, що, на перший погляд, не має майбутнього, ба більше — минуле знову повертається після втрати Юрбою бажання шукати Казку. Символічним є розгортання художнього часу в теперішньому. Юрба на чолі з Ним вирушає в дорогу зранку, тринадцять днів долає труднощі в путі й вранці зневірюється у своєму лідері та повертається до попереднього ладу життя. Завершення художньої дії етюдю на світанку не випадкове, адже ранок — це завжди початок нового етапу в житті, він відкриває перед людиною нові можливості. Але, на жаль, не для героїв твору.

Так само за принципом контрасту згруповано дійових осіб твору. Більшість — це прагматична Юрба, приземлена матеріальними інтересами. *«Вони мовчатимуть, аби їм хліб було дістати можна вільною рукою. Удар їх батогом, вони не закричать від гніву. В очі плюнь і дай їм шеляг, вони тобі устами припадуть до рук...»*, — так характеризує їх головний герой етюдю. Меншість — це Він, закохана в нього Дівчина і десятирічний Хлопчик у білому з Казки. Через стосунки героїв як виразників протилежних систем цінностей розв'язується драматичний конфлікт твору.

Михайло Жук.
Казка

Образи

Устами одного з героїв драматичного твору «Танець життя» Олександр Олесь пояснює: *«Тільки той, хто страждав, пізнав світ і поділив тугу його Творця»*. У повній мірі ці слова можна віднести до головного героя етюдю «По дорозі в Казку». В його образі втілено неоромантичну ідею духовного провідництва, культу сильної особистості, здатної вести за собою інших.

Він, як і Лукаш у драмі-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки, — творча, обдарована натура. Про його потяг до мистецтва Дівчина каже: *«Всі люди на роботі, а ти сидиш собі та граєш на сопілку»*. Уже в цьому намічається конфлікт між приземленими інтересами «всіх» і потягом до прекрасного в нього. Естетичні смаки й глибинні духовні основи герой успадкував

від свого батька-кобзаря. Хлопець чистий душею, необтяжений прозою буденності, і Дівчина це відразу завважила: *«Я знаю, в тебе серце добре, як в дитини»*. Саме такі якості роблять Його обраним і посвяченим у таємниці світу: потрібно рухатися до сонця та світла. Пригадаймо, що наприкінці твору десятирічний Хлопчик у білому, духовно чистий і дитинно наївний, так само проголошує ідею, за яку віддав своє життя Він.

Характер головного героя зображено в динаміці. На початку твору над ним усі глузують, його мрії здаються нереальними й смішними. З нього не кепкує лише ледачий, і в цьому виявляється драматизм героя. Але Він має мету — знайти дорогу в Казку, і вона надає сенс буттю, окрилює його, робить на певний час надлюдиною. Про необхідність життєвої цілі для людини Він міркує так: *«Мета знімає з плеч вагу велику і крила нам легкі дає. Сліпі з метою йдуть, як зрячі»*. І відбувається диво: ті, хто ще недавно з нього насміхався, сприймають його мету як власну, визнають Його своїм лідером, віддають юнакові в руки своє життя. У романтичному ключі пафосно звучать заклики героя до громади: *«Брати мої! Зійшла зоря над нами. Заблисла нам мета. А ще недавно так ми сном глибоким спали і вірити не вірили в ніщо. Життя було для нас повільним умиранням, родились ми на те, щоб в той же день почати умирати, бо смерть була для нас не гірша від життя. Тепер же будем жить на те, щоб жить. Тепер горить на те, щоб дужче розгорітись. Яке велике щастя!»*.

На шляху до Казки ейфорія в Нього змінюється на сумнів, а потім і розпач. Першим знаком подальшого трагічного розгортання подій служить вінок із маків і терну, сплетений Дівчиною для Нього. Цей біблійний образ символізує собою моральне та фізичне страждання героя, його самопожертву в ім'я ідеалу. Він розуміє, що досягнення омріяної мети пов'язано з великими жертвами. У міру наближення до Казки герой усвідомлює, що втрати неминучі, тому підбадьорює Юрбу оптимістичними закликами: *«О, не хилить голів журливо, уgliedивши на стежці труп, труп брата або друга. Де жертви, там і перемога!»*.

Але перед самою Казкою впевненість зраджує героєві, він стає жертвою власної нерішучості. Олександр Олесь утверджує думку, що людина, яка стала на шлях служіння високим ідеалам, мусить бути незламною, непохитною в переконаннях. *«А хто б хотів уgliedити її блискучу браму, хай духом зробиться міцний як криця»*, — повчає Юрбу її лідер. Тверді наміри допоможуть

досягнути «раю» (пригадайте двокрилих істот-ангелів у білому, що живуть у Казці). Але сам герой втрачає віру у свої сили, перестає довіряти самому собі — і за своє зневір'я розплачується поразкою. У цьому полягає драматизм його долі.

Важливе значення для розуміння ідейного задуму твору має образ Дівчини, характер якої зображено в динаміці. Спочатку вона своїми поглядами нічим не відрізняється від Юрби. Її ідеал чоловіка — швець, який гарно шие чоботи, її життєві обрії обмежені матеріальним комфортом. Вона глузує з Нього, який поривається ввись, її не цікавить сонячна країна Казка. Але кохання до Нього змінює життєві цінності дівчини. Героїня стає пліч-о-пліч з Ним і навіть після того, як коханий зневірився, єдина з Юрби *«йде зустрічати ранок»*. У чому феномен її наполегливості? На відміну від своїх одноплемінників, які пішли за Ним несвідомо, вона справу коханого сприйняла як власну життєву ціль. Образом Дівчини Олександр Олесь показує, що сили людини безмежні й вона може змінитися лише тоді, коли сама того щиро прагне.

Ще одним образом-символом драматичного етюдів є Юрба, приземлена своїми сьогоденними матеріальними інтересами. *«На те живем, щоб вік дожити»*, — зізнаються люди. Вони приземлені й апатичні, хоч у душі в декого не згас вогник-поривання до світла. На словах дехто з Юрби намагається видавати себе за героїв, розповідаючи, як нібито він шукав вихід з лісу. Юрба примітивна, пасивна й обмежена, герой зриває маски з неї й характеризує так: *«...вони мовчатимуть, аби їм хліб було дістати можна вільною рукою. Удар їх батогом, вони не закричать від гніву. В очі плюнь і дай їм шеляг, вони тобі устами припадуть до рук...»*.

Навіть коли Він зумів переконати одноплемінників вирушати на пошук Казки, Юрба завбачливо поскладала своє ганчір'я: *«Ні, краще все давайте в купу зложимо. Коли б, не дай нам Боже не дійшли, повернемося назад і розберем, хто що зоставив»*. Як бачимо, люди не готові були прийняти Казку. Хоча ціннішим і вищим є духовний світ, перемагає матеріальний. Отже, омріяне світле майбутнє було не для всіх? Мета головного героя не стала метою Юрби, вона лише на коротку мить піддалася на Його романтичні поривання.

«Хто в Казку йшов хоча вві сні солодкім, той в ліс уже не вернеться ніколи!.. Для того ліс труною, пеклом здасться. Немов орел, прикутий до землі, той буде в небо рватися»

доти, аж доки серце не порве», — так міркує головний герой, але, виявляється, так не думає Юрба. Навіть подолання далекої відстані, яке мало б людей привести до усвідомлення, що треба себе змінити, бо в Казці все по-іншому, не стало чинником, що сприяє їхньому перетворенню. Отже, Олександр Олесь **втїлює думку про свободу вибору особистості. Не можна людину зробити вільною та щасливою, якщо вона того не забажає.**

Жанр твору

«По дорозі в Казку» за жанром — драматичний етюд, тобто невеликий віршовий чи прозовий драматичний твір, у якому наявна одна сюжетна лінія, а дійові особи зображуються лаконічно, пунктирно, стаючи образами-символами.

Жанрові ознаки драматичного етюду:

- стислий, динамічний сюжет й одна сюжетна лінія;
- переважно одна-дві картини;
- невелика кількість персонажів;
- гострий конфлікт, що виражається на рівні внутрішнього світу героя й часто призводить до трагічної розв'язки;
- головний герой наділений суперечливими рисами характеру;
- афористичність мови персонажів.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Поясніть, у чому полягає драматизм долі Олександра Олеся як людини та митця.
2. Намалюйте ментальну карту, де запишіть мотиви творів поета та назви поезій, у яких вони відтворені.
3. У чому виявився новаторський характер поетичних творів Олександра Олеся?
4. Випишіть у робочий зошит художні засоби з поезій «Чари ночі» й «О слово рідне! Орле скутий!...» та поясніть їх роль у розкритті ідейного задуму автора.

- ▶ 5. Поясніть, чому Олександр Олесь звертається до проблеми ролі рідної мови. Як він її художньо розв'язує?
6. Назвіть конфлікт твору «По дорозі в Казку» та поясніть, як він розгортається. Назвіть тему й ідею етюду.
7. Поясніть особливості композиції етюду «По дорозі в Казку».
8. Визначте ключові епізоди, які найяскравіше виявляють характер головного героя. Які його риси в них виявляються?
9. Доведіть, що Він — романтичний герой.
10. Назвіть ознаки символізму у творі. Наведіть приклади.
11. У науковій літературі існують різні інтерпретації символіки «По дорозі в Казку». Зокрема, тему визначають як нерозуміння народом свого лідера, який веде до ідеальної країни. Чи погоджуєтеся ви з таким тлумаченням? Свою відповідь аргументуйте.

1. Вивчіть напам'ять вірш «Чари ночі».
2. Уявіть, що головний герой етюду «По дорозі в Казку» перенісся через століття в минуле й зустрів Дон Кіхота з однойменного роману Сервантеса. Який діалог міг би між ними відбутися? Запишіть його.

ВИ — ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ

Порівняйте драматичний етюд Олександра Олеся «По дорозі в Казку» та драму-феєрію Лесі Українки «Лісова пісня». Дослідіть ці твори та поміркуйте, у чому виявилися спільні риси світогляду двох авторів.

ВАШІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЕКТИ

1. Дізнайтеся більше про стосунки двох поетів із однієї родини — Олександра Олеся та Олега Ольжича. Чи легко їм було спілкуватися? Чи приймали вони творчість один одного? Узагальніть ваші дослідження у формі уявного листування батька із сином та оприлюдніть його в соціальних мережах. Організуйте обговорення цих матеріалів серед однокласників.

2. Протягом року ви вивчали різні течії модернізму в літературі. Узагальніть ознаки неоромантизму, імпресіонізму, експресіонізму та символізму графічно (оберіть довільне представлення у формі таблиці, схеми, ментальної карти тощо). Доберіть для ілюстрації репродукції картин з аналогічними стильовими ознаками.

Малий
Олег Ольжич
в родинному колі

Література в колі мистецтв

Усіх музично обдарованих особистостей запрошуємо долучитися до митців, яких ліричні твори Олександра Олеся надихнули на створення пісень чи романсів. Можемо запропонувати вам таку щемливу поезію, як, наприклад, «О принесіть як не надію...». Влаштуйте поетичний «вечір при свічках» та виконайте свою пісню, а також музичні твори відомих виконавців на слова Олександра Олеся.

ВЧИТИСЯ ЛЕГКО!

ЧИТАЄМО І РОЗУМІЄМО ЛІРИЧНУ ПОЕЗІЮ

В основі ліричного твору — емоції, їх згусток, який є проекцією душевного досвіду людини. Як правило, поетичні тексти реалізуються в малій формі, тому інколи вони подібні до коротких формул — афоризмів і сентенцій, з якими часто взаємодіють. Відтак мова ліричного твору експресивна, і ця експресія виражається і підбором слів, і синтаксичними конструкціями, і фонетико-ритмічними особливостями. Водночас почуття та рефлексії, відтворювані у ліриці, спрямовані на конкретні явища. Усе це варто враховувати, аналізуючи поетичні тексти.

Прочитаємо вірш Олександра Олеся:

О принесіть як не надію,
То крихту рідної землі:
Я притулю до уст її
І так застигну, так зомлію...

Хоч кухоль з рідною водою!..
Я тільки очі напою,
До уст спрагнелих притулю,
Торкнусь душею вогняною.

12.X.1921

Варто звернути увагу на рік написання поезії — 1921, час, коли митець перебував в еміграції. Тож емоції ліричного героя, який зливається з автором, зумовлені ностальгією за Батьківщиною, передчуттям того, що вона втрачена назавжди. Отож час написання конкретизує зміст вірша.

Важливим для розуміння його задуму є визначення ключових образів, через яких розгортається ліричний сюжет — перебіг думок і почуттів ліричного героя. У вірші Олександра Олеся

це «крихта рідної землі» і «кухоль з рідною водою». Ці образи, виражені у формі літоти (применшення, антонім до гіперболи), викликають у читача низку асоціацій. Якою має бути туга, як вона опанувала ліричного героя, що для нього навіть крихта землі — як еліксир!

Напевно, ви не раз чули від людей старшого покоління, що вони часто згадують про криницю свого дитинства, хочуть і просять напитися з неї води, бо вона особлива, солодка, незвичайна, бо — з рідного краю... Ці образи визначають емоційний настрій поезії, її елегійний лад, бо й ми, читачі, знаємо: поет так і не повернувся в Україну... Напевно, і сам автор десь на рівні людської і мистецької інтуїції відчував, що розлука з домівкою — назавжди. Ця думка особливо щемливо розкривається в першому рядку.

Олександр Олесь утілює свій авторський задум за допомогою градації, тобто нанизування емоцій. Спочатку ліричний герой мріє притулити крихту рідної землі до вуст (скільки разів ми бачили по телевізору, як, повертаючись із далеких мандрів чи з полону, люди падають на коліна і цілують рідну землю) — і він «застигне»: напевно, бажаючи продовжити мить такого єднання. Але поету цього недостатньо. Тому він доповнює попереднє слово новим, більш емоційно наснаженим — «зомлію», знепритомною, утечу від жорстокої реальності еміграції...

І коли до ліричного героя приходять усвідомлення неможливості поцілувати рідну землю, він просить «хоч кухоль з рідною водою». Наступний рядок — найдраматичніший у розгортанні ліричного сюжету: «Я тільки очі напою...», тобто лише... подивлюсь, незважаючи на «спрагу» розлуки. І знову поет згадає вуста, спрагнілі вуста, для яких достатньо не випити, а лише притулити до себе той бажаний кухоль, щоб ще раз пережити спомини, відчути усім зболеним еством рідний край. Останній рядок поезії — її кульмінація, підкреслена контрастом вода-вогонь: «Торкнусь душею вогняною». Лише торкнусь... А душа палає, і навіть вода, цілюща вода з рідного краю, не може пригасити той вогонь — болю і розпуки...

Не можна не звернути увагу на те, що Олександр Олесь не називає адресата свого звернення. І в цьому криється великий підтекст.

Ліричне переживання у творі надзвичайно сконденсоване, нагадує крик спраглої людини, яка не може знайти ковток

живодайної води. Це розкривається й через образну тканину поезії, і через її синтаксичний лад, створений безсполучниковістю, тому вірш звучить напружено, що відповідає його емоційному настрою. Інверсовані епітети також цей настрій посилюють — уста «спрагнілі», душа «вогняна».

Отож ми проаналізували ліричну поезію **методом повільного читання**, рядок за рядком. Як ви гадаєте, нам вдалося відчувати задум поета? Чи за аналізом не втрачено те сильне відчуття болю й тривоги від втрати найріднішого, що хотів нам передати автор?

Завдання для креативних

1. Як ви гадаєте, хто є уявним адресатом поезії?
2. Про які художні особливості поезії можна ще згадати?
3. Проаналізуйте свою улюблену поезію методом повільного читання. Що нового ви для себе відкрили?

Петро Холодний.
Дівчина і пав
(1915)

Я — справжній читач, або Перевіряємо себе

1. Яка поезія Лесі Українки може бути епіграфом до її життя? Чому?
2. Учому автобіографічність лірики Лесі Українки? Відповідаючи, посилайтеся на її твори.
3. Проаналізуйте ранню лірику Лесі Українки. Що в ній було традиційним, а що новим (неоромантичним)?
4. Які спільні риси ліричних героїв поезій Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая зброя...» й «Стояла я і слухала весну...»?
5. У чому пафос поезій Лесі Українки «Contra sperem spero!» та «Слово, чому ти не твердая криця...»?
6. Визначте спільні ознаки лірики І. Франка та Лесі Українки.
7. У чому полягає своєрідність твору Лесі Українки «Лісова пісня»?
8. Чому «Лісову пісню» Лесі Українки за жанром визначають як драму-феєрію?
9. Порівняйте за жанром твори Лесі Українки «Лісова пісня» та «Давня казка» (8 клас). Чим відрізняється драматична поема від драми?
10. Визначте тему, ідею, проблематику драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня».
11. Поясніть зміст слів Мавки: «Своїм життям до себе дорівнятись...» («Лісова пісня»).
12. Порівняйте дві закохані пари: Мавка й Лукаш («Лісова пісня» Лесі Українки) та Марічка й Іван («Тіні забутих предків» М. Коцюбинського). Що між ними спільного, а що відмінного?
13. Доведіть, що «Лісова пісня» Лесі Українки — це неоромантичний твір.
14. У чому полягала реформаторська діяльність М. Вороного в літературі на зламі XIX і XX ст.?
15. Назвіть тематику творів М. Вороного та Олександра Олеся. Що спільного у творчості обох поетів?
16. Чому Олександра Олеся називають поетом любові і смутку? Доведіть свою думку, посилаючись на один із його ліричних творів.
17. Які твори Олександра Олеся покладено на музику?
18. Визначте тему, ідею та проблематику твору Олександра Олеся «По дорозі в Казку».
19. Які ознаки символізму ви помітили в драматичному етюді Олександра Олеся «По дорозі в Казку»?
20. Назвіть ознаки символізму.

ЛІТЕРАТУРНИЙ НАВІГАТОР

РЕАЛІЗМ

Основні ознаки:

- ✕ правдиве зображення життя;
- ✕ художнє осмислення людини як біологічної, моральної та соціальної особи, драматизму й складності її буднів;
- ✕ глибоке проникнення у внутрішній світ героїв, відтворення їхніх почуттів, прагнень, думок на тлі широких суспільних картин життя; змалювання типових образів;
- ✕ головний конфлікт — людина й соціально-історичні обставини;
- ✕ критичне відтворення суспільних процесів; зовнішніх впливів на людину і навпаки; намагання проникнути в їх суть;
- ✕ домінування повісті й роману, зокрема таких їх різновидів, як соціально-психологічні, родинно-побутові, історичні, соціальні.

Представники в українській літературі: Марко Вовчок, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, І. Франко.

Представники в зарубіжній літературі: Стендаль, О. Бальзак, В. Теккереї, Г. Флобер, Л. Толстой, Ф. Достоєвський.

МОДЕРНІЗМ

Основні ознаки:

- ✕ прагнення не описати, а змоделювати реальність;
- ✕ головний конфлікт — внутрішній, тобто у свідомості людини, або ж розщепленої свідомості;
- ✕ художнє осмислення конкретного факту як проблеми;
- ✕ звернення до духовного досвіду особистості і її ставлення до суспільства;
- ✕ поглиблений психологізм — художнє дослідження найпотаємніших мотивів, вчинків і дій людини, її підсвідомості, різних її станів, часто за межею норми;
- ✕ увага до форми літературного твору.

Течії модернізму:

імпресіонізм, експресіонізм, неоромантизм, неореалізм.

ІМПРЕСІОНІЗМ

Основні ознаки:

- ✕ відтворення суб'єктивних вражень, спостережень, почуттів; майстерне змалювання найнепомітніших змін, нюансів настроїв, акцент на кольоровій і звуковій гамі;
- ✕ домінування внутрішнього монологу, оскільки імпресіоністів цікавить не так сама історія, як її сприйняття — враження від неї;
- ✕ фрагментарність композиції і сюжету, натяки, недомовки;
- ✕ посилена увага до слова (використання звуконаслідувальних засобів, метафоричних епітетів, коротких синтаксичних конструкцій, однорідних членів речення, їх нагромадження).

Представники в українській літературі: М.Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Винниченко.

Представники в зарубіжній літературі: К. Гамсун, О. Вайльд, І. Бунін.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ

Основні ознаки:

- ✕ відтворення особистих переживань художника слова, тобто суб'єктивізм;
- ✕ трагічне відчуття життя, настрої відчаю, песимізму;
- ✕ головна тема — дегуманізація суспільства, знеособлення в ньому людини та розпад духовності, відтак — драматизм буття;
- ✕ зображення надломлених життєвими обставинами героїв, їхніх кризових або межових станів;
- ✕ неприйняття потворності і жорстокості світу;
- ✕ використання гротеску, низького стилю, поєданого з піднесеним пафосом, епізодичної композиції.

Представники в українській літературі: В. Стефаник, В. Винниченко.

Представники в зарубіжній літературі: Б. Брехт, Ф. Кафка, В. Незвал.

НЕОРОМАНТИЗМ

Основні ознаки:

- ✕ звернення до чуттєвої сфери людини, емоційно-інтуїтивного пізнання;
- ✕ змалювання не маси, а яскравих, неповторних індивідуальностей, які борються за досягнення ідеалу часто попри безнадійну ситуацію;
- ✕ герої позначені внутрішнім аристократизмом, бажанням змінити сірість повсякдення;
- ✕ використання умовних, фантастичних образів, ситуацій, сюжетів; домінування символіки.

Представники в українській літературі: О. Кобилянська, Леся Українка, Олександр Олесь, М. Вороний.

Представники в зарубіжній літературі: Г. Гауптман, Джек Лондон, М. Метерлінк.

НЕОРЕАЛІЗМ

Основні ознаки:

- ✕ змалювання явищ як процесу, відмова від фрагментарності; переживання героями кризи, кризового часу;
- ✕ зображення минулого як сталого, а сучасного — як дегуманізованого;
- ✕ обмеження художнього простору, його камерність з метою поглиблено змалювати внутрішній світ людини у його тонах і напівтонах;
- ✕ увага до приватного життя людини на тлі конкретних історичних реалій, її реакції на них;
- ✕ зростання ролі невластиво прямої мови у розкритті душевного світу людини;
- ✕ переважання урбаністичної теми;
- ✕ основні жанри — психологічна новела, психологічне оповідання, інтелектуальна та психологічна повість, інтелектуальний та урбаністичний роман.

Представники в українській літературі: В. Винниченко, Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник.

Представники в зарубіжній літературі: В. Фолкнер, А. Моравія.

СИМВОЛІЗМ

Основні ознаки:

- ✕ протиставлення світу реального, дисгармонійного світу краси й добра;
- ✕ звернення до тем-протистоянь: життя — доля, людина — митець, життя — смерть;
- ✕ інтуїтивне осягнення світу, зокрема за допомогою символів, їх прихованих сенсів;
- ✕ увага до музики слова;
- ✕ переважання ліричних жанрів.

Представники в українській літературі: М. Вороний, Олександр Олесь, Г. Чупринка, ранній П. Тичина.

Представники в зарубіжній літературі: П. Верлен, А. Рембо, О. Блок.

ISBN 978-617-7485-71-0

Права на безоплатного розміщення підручника в мережі Інтернет має
Міністерство освіти і науки України <http://mon.gov.ua/> та Інститут модернізації змісту освіти <https://imzo.gov.ua>